

LUND UNIVERSITY

Viljen til at frigøre

En undersøgelse af empowerment i praksis

Wright Nielsen, Tabitha

2009

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Wright Nielsen, T. (2009). *Viljen til at frigøre: En undersøgelse af empowerment i praksis.* [., School of Social Work]. Socialhögskolan, Lunds universitet.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Viljen til at frigøre

En undersøgelse af empowerment i
praksis

Tabitha Wright Nielsen

Lund Dissertations in Social Work 35

©Tabitha Wright Nielsen
Omslag: Pernille Kleinert
Tryck: Mediatryck, Lunds Universitet
Utgiven av: Lunds Universitet, Socialhögskolan
Box 23, 221 00 Lund
Tfn: 046- 222 00 00 (vxl)
Fax: 046- 222 94 12
www.soch.lu.se

ISSN: 1650-3872
ISBN:978-91-89604-42-1

Forord

At skrive en afhandling er en ensom opgave. Mens det står på opleves det som at være fanget i sig selv og begrænset af sig selv. Alligevel når det er ved at være slut, træder man ud af ensomheden, og ser at det kun har været muligt at gennemføre, fordi man netop ikke har været ensom. Jeg skylder en stor tak til alle dem som har været rundt om, mens jeg har arbejdet på afhandlingen. Først og fremmest skylder jeg en stor tak til de lærere og kvinder som lod mig følge Projektet. Enhver form for analyse er en form for magtudøvelse, jeg håber at jeg har forvaltet den med omhu. Tak for den tillid. Min vejleder Verner Denvall skylder jeg også en stor tak. Du har været en stor støtte og har bakket mig op i alle situationer. Sune Sunesson kom som bivejleder ind midt i forløbet, du har med dine kundskaber haft stor betydning for at jeg fortsatte ad den vej jeg havde tænkt mig, det skylder jeg også en stor tak for. Ligeledes skal Anders Michelsen fra Institut for kunst og kultur, Københavns Universitet, takkes for at læse hele manuskriptet og kommentere konstruktivt og fremadrettet. Det samme skal Tina Mattsson have, som var på Socialhögskolan, men nu er i Kalmar, og som har kommenteret på afhandlingen, da den begyndte at få sin form. Sølvi Børresen som jeg arbejdede sammen med på Center for Forskning i Socialt arbejde, bidrog også med konstruktive kommentarer, da jeg havde brug for det.

Tine Egelund gjorde det muligt, at jeg kunne sidde på Socialforskningsinstituttet i København i en periode, hvor jeg ikke havde noget kontor. Mange tak for det. At jeg siden fik kontor på Socialhögskolan har betydet alt for at jeg blev færdig med afhandlingen, og netop ikke blev fanget i mig selv. Alle på Socialhögskolan har på en eller anden måde del i det, men når

man skal takke i et forord, bliver man nødt til at prioritere den plads der er til rådighed. Kollegaerne på fjerde sal har været vigtige. De er kommet og gået alt efter som de blev færdige med deres afhandlinger, fik nye job eller gik på barselsorlov. En særlig tak skal rettes til Erica Righard som har været en stor støtte, og som har hørt på mine overvejelser om dette og hint. Tak til Marcus Knutagård som altid har tid til at snakke, når jeg synes det er nødvendigt. Tak til Alexandru Panican, som er en god kollega og som har kommenteret konstruktivt på mit arbejde. Tak til Helene Lahti Edmark for mange samtaler om det faglige og sociale. Tak til alle andre på 4. Sal, og doktorandkollegaer i det hele taget.

De som ikke lige sidder på 4. Sal eller er ansat på Socialhögskolan har også været vigtige. Ann Ottengrim har haft et stort arbejde med at rette mine svenske citater og transkribere mine interviewcitater. Tusinde tak Ann. Silke Mason Westphal har hjulpet mig med det engelske summary, det har været en uvurderlig hjælp. Pernille Kleinert har lavet min forside, tusind tak.

Arbejdet bliver ikke kun færdigt ved hjælp af ens faglige kollegaer. Alle de som hjælper med administration, de praktiske opgaver og deres løsning skylder jeg en stor tak. Her skal særligt nævnes Carina Olsson og Thorbjörn Magnusson.

Til sidst; det vigtigste i mit liv er min familie. Mine forældre: Bente og Povl har på alle måder hjulpet både med rettepen og pasning af børn. Tusind tak, uden jer var det ikke gået. Uden Inger og Hans, mine svigerforældre, og deres skarpe pen havde det heller ikke gået, også tak for børnepasning når det var nødvendigt.

Til sidst; Rasmus, Viggo og Hans er det vigtigste i mit liv. Den ensomhed jeg har oplevet skyldes det savn jeg har haft efter at være sammen med min familie. Dette havde ikke været muligt uden jeres tålmodighed og opbakning, og jeg glæder mig usigeligt til at være sammen med jer under normale forhold.

Indholdsfortegnelse

OPTAKT	7
VALGET AF DET ANTROPOLOGISK INSPIREREDE FELTARBEJDE	8
DET EPISTEMOLOGISKE UDGANGSPUNKT	10
NÆRHED OG DISTANCE I FORSKNINGSPROCESSEN	12
ET NYT PERSPEKTIV OG EN NY PROBLEMSTILLING	23
1. INDLEDNING	25
GENERALFORSAMLING I FORENINGEN	25
ET ANDET PERSPEKTIV PÅ EMPOWERMENT - PROBLEMSTILLING, FORMÅL OG SPØRGSMÅL	27
FORSKNINGSFELTET OG DETS AFGRÆNSNING	31
AFHANDLINGENS RELATION TIL ANDEN FORSKNING	34
AFHANDLINGENS DISPOSITION	36
2. PERSPEKTIVER PÅ EMPOWERMENT	39
EMPOWERMENT I SOCIALT ARBEJDE – ET MODSÆTNINGSFYLDT BEGREB UNDER FORANDRING	40
EMPOWERMENT UNDER FORANDRING	42
EMPOWERMENTDIKOTOMIER	48
EMPOWERMENT – SUBJEKTIVERING OG STYRING	49
EMPOWERMENT SOM NORMALISERING	53
OPSUMMERING	54
3. ET MAGTPERSPEKTIV SOM ANALYSESTRATEGI	57
ANALYSESTRATEGI	57
ET MAGTANALYTISK PERSPEKTIV	60
4. METODE	77
FELTARBEJDETS GENNEMFØRELSE	78
DATAINDSAMLING	80
ANALYTISK BEARBEJDNING AF MATERIALET	89
OPSUMMERING	92
5. PRÆSENTATION AF PROGRAM OG PROJEKTETS MÅLGRUPPE	95
EQUAL-PROGRAMMET	96

OPSUMMERING	101
DEFINITION OG PROBLEMATISERING AF MÅLGRUPPE.	103
KVINDERNE SOM MAGTESLØS GRUPPE	103
OPSUMMERING OG PERSPEKTIVERING	110
6. PROJEKTETS ORGANISERING OG DAGLIGDAG	113
ORGANISERING	114
DE FYSISKE RAMMER	116
DAGLIGDAGENS ORGANISERING	118
PRAKTIK	121
ØVRIGE AKTIVITETER	122
FORENINGEN	123
KVINDERNES ENGAGEMENT I PROJEKTET.	126
7. EMPOWERMENT SOM SELVUDVIKLING	131
EMPOWERMENT SOM SELVUDVIKLING OG BEVIDSTGØRELSE	133
EMPOWERMENTGØRINGENS PRAKTIKKER OG TEKNIKKER	140
8. EMPOWERMENT SOM SELVFORSØRGELSE	163
EMPOWERMENTGØRINGENS PRAKTIKKER OG TEKNIKKER	170
OPSUMMERING	185
9. EMPOWERMENT SOM DELTAGELSE OG LÆRING I DEMOKRATISKE PROCESSER	189
DISKURSER OM INDVANDRERES POLITISKE DELTAGELSE OG INTEGRATION	193
EMPOWERMENTGØRINGENS PRAKTIKKER OG TEKNIKKER	197
FORENINGEN SOM EMPOWERMENTRUM	203
OPSUMMERING	204
10. AFSLUTNING	207
SUMMARY: THE WILL TO LIBERATE	215
LITTERATURLISTE	221

Optakt

Hvem man skal formidle til bidrag til å forme *hvordan* man henter inn, skaper og bearbejder kunnskap, enten man er sig disse tilhøerne bevisst, eller ikke.
(Altern & Holtedahl 1995:4)

Det antropologisk inspirerede feltarbejde, er grundlaget for denne afhandling. Det blev udført i et sprog- og arbejdsmarkedsprojekt for kvinder med indvandrer- og flygtningebaggrund i en mellemstor svensk kommune. Det blev udført i perioden efteråret 2003 – foråret 2005. Feltarbejdet indgik i en større undersøgelse af innovative metoder i socialt arbejde i forhold til udsatte grupper. I undersøgelsen deltog både et dansk og et svensk projekt, men undervejs valgte jeg at det svenske projekt skulle udgøre det empiriske grundlag for min afhandling. Formålet med undersøgelsen var at undersøge, hvordan brugerne oplever de empowermentgørende metoder. Undervejs blev det tydeligt for mig at det ikke var muligt at arbejde videre ud fra dette perspektiv. Problemstillingerne skiftede langsomt fokus i retning af lærernes arbejde med de empowermentgørende metoder. Afhandlingen endte med, ud fra et magtanalytisk perspektiv, at undersøge hvordan empowerment skabes og hvad det skaber. Det var ikke længere kvinderne i Projektet, der var afhandlingens omdrejningspunkt, men derimod lærernes arbejde og de empowermentgørende metoder.

Den metode man anvender har konsekvenser for hvilken fortælling, der overhovedet kan fortælles. Det vil sige hvilket perspektiv der anlægges, hvem og hvad fortællingen handler om, og ikke mindst hvem den henvender sig til. I denne afhandling, som er blevet til gennem et antropologisk inspireret feltarbejde har jeg valgt at undersøge hvordan empowerment udføres, hvad det skaber og hvad man søger at skabe gennem denne metode. Det er spørgsmål som er blevet til, formet og betinget af det feltarbejde jeg udførte, og de muligheder for kundskab det gav. Jeg tilslutter mig dermed det standpunkt som ovenstående citat udtrykker: At den antropologiske kundskab ikke er et neutralt foretagende, men at alle er til stede i kundskabsproduktionen både informanten, forskeren og modtage-

ren. Derfor må disse relationer synliggøres og gøres til en del af kundskabsproduktionen (Altern & Høltedahl 1995:4).

Med udgangspunkt i denne problematisering af den antropologiske kundskab, vil jeg derfor diskutere mit feltarbejdes betydning for afhandlingens teoretiske og analytiske perspektiver og problemstilling og hvem jeg henvender mig til. Grundlaget for denne diskussion er begrebsparret nærhed og distance, både som vilkår og nødvendighed i forskningsprocessen.

Valget af det antropologisk inspirerede feltarbejde

Forskning i socialt arbejde er et fag som er relateret til velfærdssamfundet, og det bevæger sig omkring en række tematikker: Socialpolitikken, det sociale arbejdes praktik – behandling og intervention, sociale problemer forstået som fattigdom og levevilkår, marginaliserede, svage og udstødte grupper. Faget befinder sig i en spænding mellem på den ene side at være leverandør af anvendelsesorienteret viden til offentlige institutioner og myndigheder og på den anden side en kritisk forholden til eller refleksion over velfærdsstaten, dens institutioner og behandlingsformer. Der er i en del af forskningen en mere eller mindre eksplicit udtrykt solidaritet med de marginaliserede grupper i samfundet, og forskning i socialt arbejde er båret af at ville afdække intenderede og uintenderede effekter af velfærdsstatens institutioner. Selvom forskningens moralske ansvar ikke er et samlende kriterium, er det også en side ved forskningen som udtrykkes eksplicit om end i mindre grad ved årtusindeskiftet end ved fagets etablering i slutningen af 80'erne (Brante 2003:147). Min undersøgelse var drevet af, om ikke et moralsk ansvar, så sympati for de kvinder og deres livssituation, som var projekternes målgruppe. Det var netop en af grundene til at jeg valgte at udføre et antropologisk inspireret feltarbejde.

Der var især to andre begrundelser for at vælge denne metode. For det første ønskede jeg at sætte mig ud over min egen forforståelse og det præg af rutine hvormed jeg gik til feltet. Min forforståelse og oplevelsen af rutine var i sær knyttet til flere års arbejde med at evaluere boligsociale indsatser, som til en vis grad havde fjernet min akademiske nysgerrighed, men samtidig udgjorde en massiv og uigennemtrængelig baggrund for de pro-

blemstillinger jeg arbejdede ud fra. Gennem at anvende den etnografiske metode søgte jeg at genskabe den forbløffelse og overraskelse, der fremkommer gennem erfaringen af kulturelle forskelle som Kirsten Hastrup beskriver som antropologiens særlige kendetegn som akademisk disciplin (Hastrup 1992). Jeg søgte at få indsigt i det som ikke altid kan begrundes sprogligt, men som ikke desto mindre er fuld af mening. I modsætning til flere af de evalueringer, jeg har medvirket til, hvor det kvalitative interview har været den primære metode, tilbyder den etnografiske metode gennem forskerens tilstedeværelse og deltagelse, en mulighed for en dybere indsigt i den ikke sprogliggjorte virkelighed. Interviewet har sin begrænsning som eneste datakilde. Interviewet udtrykker en meningskabende proces mellem interviewer og den interviewede, hvor der søges at skabe en orden og en retning i de begivenheder som har fundet sted, og som har ført til en given udvikling (Järvinen 2000). Men interviewet har også sin begrænsning, fordi det er udtryk for svar på de spørgsmål vi overhovedet kan forestille os at stille.

Vi kan ikke bare spørge mennesker om deres opfattelser og så regne med, at deres svar er udtryk for kulturelle sandheder. Mennesker taler ikke i sådanne sandheder; deres svar er svar på de spørgsmål vi stiller. De spørgsmål vi netop ikke kan stille på forhånd, er dem hvorpå hele det lokale liv er svar. Vi bliver med andre ord konfronteret med en række svar som vi ikke kender spørgsmålene til. (Hastrup 1992: 31)

Det var netop den mulighed for at stille nye spørgsmål som udgjorde baggrunden for mit feltarbejde.

For det andet ønskede jeg at komme tæt på de mennesker jeg skulle undersøge og ikke bare være den distancerede evaluator eller forsker som melder sin ankomst, foretager sine interview om det relevante tema og tager af sted igen uden nogen sinde at være i egentlig berøring med eller få indsigt i de menneskers liv som man undersøger og vil sige noget om. Selvom mit feltarbejde i eget samfund er meget langt fra det klassiske etnografiske studie som Bronislaw Malinowskis beskriver i "Argonauts of the western pacific" er hans bestemmelse af formålet med det langvarige feltarbejdet rammende for den ambition jeg havde med mit feltarbejde: Betingelserne for et ordentligt feltarbejde består

[...] in cutting oneself off from the company of other white men, and remaining in as close contact with the natives as possible, which really

only can be achieved by camping right in the villages [...]. There is all the difference between a sporadic plunging into the company of natives, and being really in contact with them. What does this latter mean? On the Ethnographer's side it means that his life in the village, which at first is a strange, sometimes unpleasant, sometimes intensely interesting adventure, soon adopts quite a natural course very much in harmony with the surroundings. (Malinowski 1984(1922):6-7)

Man kan diskutere den konfliktløse og kolonialistiske udlægning af felten, men jeg havde på samme måde et ønske om at blive en del af fællesskabet blandt de kvinder, hvis oplevelser og perspektiver jeg skulle undersøge. Det blev jeg aldrig, men derom senere i dette kapitel.

Det epistemologiske udgangspunkt

Det antropologiske feltarbejde er en metode der på meget konkret vis både tydeliggør epistemologiske spørgsmål og former forskningsarbejdets problemstillinger. Jeg skal i det følgende, med begrebsparret nærhed og distance som omdrejningspunkt, vise hvilken betydning mit feltarbejde har haft for disse spørgsmål.

Nærhedens betydning

Proper conditions of ethnographic work. These, as said, consist mainly in cutting oneself off from the company of other white men, and remaining in as close contact with the natives as possible, which really only can be achieved by camping right in the villages [...] There is all the difference between a sporadic plunging into the company of natives, and being really in contact with them. What does this latter mean? On the Ethnographer's side it means that his life in the village, which at first is a strange, sometimes unpleasant, sometimes intensely interesting adventure, soon adopts quite a natural course very much in harmony with the surroundings. (Malinowski 1984 (1922):6-7)

Malinowskis indramning af det ordentlige etnografiske feltarbejde er central for at forstå nærhedens betydning for den etnografiske kundskab. I det etnografiske feltarbejde skabes kundskab gennem deltagelse i en sammenhæng og et socialt fællesskab. Kundskaben produceres gennem en forståel-

se af dette fællesskab ud fra dets egne og dets medlemmers kategorier, erfaringer og tolkninger. "To grasp the native's point of view, his relation to life, to realise his vision of his World." (Malinowski 1984 (1922):25), er kernen i den etnografiske kundskab, for at bruge et andet af Malinowskis ofte citerede udsagn.

Den nærhed som er det centrale i den metodiske anvisning, sammenkæder relationer af afstand og nærhed med perspektiver i kundskabsproduktionen. Det er det fysiske nærvær og tilstedeværelsen, der er forudsætningen for at udvikle de relationer som bidrager til det særlige etnografiske blik for andre kulturers fortolkninger og opfattelser af virkeligheden (Geertz 1973). I dette ligger at fraværet af nærhed eller distancen er en hindring for at udvikle denne kundskab. Diskussioner af feltarbejdet handler derfor også ofte om nærheden og tilliden mellem forskeren og informanterne. Det specifikke sociale rum, de opstår indenfor og de specifikke sociale relationer som skabes, der er forudsætningen for den særlige viden det etnografiske feltarbejde giver adgang til.

Betingelser for kundskabsproduktionen

Malinowskis monografier, var beskrivelser af de fremmede hvor forskeren ikke var til stede i teksten. Forskeren var i beskrivelsen hævet over felten og udviklede videnskabelige beskrivelser og teorier om det samfund han undersøgte. Siden Malinowskis anvisninger på et feltarbejde er den etnografiske ambition om at formidle de menneskers og kulturers stemme man studerer og den kundskab det resulterer i, blevet problematiseret på mange forskellige måder. I den kritiske etnografiske diskussion om repræsentationer, problematiseres den etnografiske tekst som en tekst der repræsenterer en kultur uden samtidig at synliggøre: Hvem der taler? Hvem der skriver? Hvornår og hvor? Med hvem og under hvilke historiske og institutionelle begrænsninger? (Clifford 1986:13). Blandt kvindelige antropologer som pointerer, at den etnografiske kundskab er sine relationer og at disse relationer må synliggøres og reflekteres i kundskabsproduktionen, fordi de sig selv udgør en kundskab om de processer man studerer (Altern & Holte-dahl 1995). Disse spørgsmål handler ikke kun om formidlingen af kundskab. De handler også om hvilken status den kundskab man producerer, har, og hvad der kræves for at kunne hævde den som videnskabelig kundskab.

Indenfor feminismen er dette blevet fokuseret i relation til en diskussion af betingelserne for objektiv kundskab. Feminismen har kritiseret kriterierne for videnskabelig objektivitet (som betragtes som maskuline) for i bund og grund at producerer køns-, klasse- og racefordomme. I modsætning hertil er det feministiske perspektiv blevet kategoriseret som interessebaseret og subjektivt (Haraway 1988:575). Videnskabshistorikeren Donna Haraway argumenterer for begrebet *situeret kundskab* som en måde at sikre kundskabens validitet (Haraway 1988:587, og som en måde at undgå den relativistiske position, som kan være resultatet af at hævde at al kundskab er et led i et agonistisk magtfelt (Haraway 1988:577). Med situeret kundskab udtrykkes, at forskeren altid er positioneret i det sociale rum, og at disse relationer påvirker det perspektiv hvorudfra videnskaben produceres. Haraway insisterer således på at reflektere over og synliggøre relationerne mellem køn, klasse og race/etnicitet i relationen mellem forsker og udforsket og hvordan det påvirker kundskabsproduktionen (Rustad 1998; Mulinari 2005).

Fælles for diskussionerne af den etnografiske metode og kundskab er at de problematiserer en ureflekteret fremstilling af nærheden i den etnografiske kundskab. Det "vi" som er udgangspunktet for fortolkningen i den etnografiske kundskab er ikke et hvilket som helst "vi". Det kræver en systematisk refleksion over relationen og interaktionen mellem forsker og udforsket - mellem forskerens biografi og det empiriske materiale - for at forstå hvad der bliver sagt og hvad der forbliver usagt (Mulinari 2005: 132), hvad og hvilke rum man får man får adgang til og *ikke* får adgang til. Man kunne tilføje, at det "vi", også har direkte betydning for de teoretiske og analytiske perspektiver der kan arbejdes ud fra.

Nærhed og distance i forskningsprocessen

Som begrebspar markerer nærhed og distance et dikotomisk omdrejningspunkt som konstant er på spil i forskningsprocessen fra feltarbejde til analyse og formidling. På mange måder åbenbarer nærhed og distance mere grundlæggende dikotomier mellem subjekt og objekt, mellem, insider- og outsider, mellem tillid og mistillid og mellem magt og afmagt.

En historie fra mit feltarbejde i det danske projekt jeg fulgte sideløbende med mit feltarbejde i Projektet kan illustrere hvordan nærhed og distance var i spil på en måde som meget konkret tydeliggjorde disse dikotomier. En morgen ankommer jeg til boligområdet og går ind i en lokal butik for at købe cigaretter. Ejeren af butikken, som ikke er dansker, spørger mig hvad jeg laver i boligområdet. Først spørger han mig om jeg er lærer på den lokale skole. Da jeg benægter, spørger han mig om jeg er socialrådgiver. Da jeg endnu engang svarer benægtende, spørger han om jeg er politibetjent. Da alle oplagte muligheder for at placere mig er udtømt, spørger han, hvad jeg så laver i boligområdet. Sikkert fordi jeg ikke ønskede, og fordi jeg følte ubehag ved at blive tildelt en rolle, som ville bekræfte hans i øvrigt fuldstændigt rigtige forestillinger om min tilstedeværelse, undlader jeg at fortælle ham, at jeg er forsker der skal undersøge integrationsprojekter for indvandrere. I stedet fortæller jeg ham, at jeg skal besøge en bekendt. Selvom historien foregår udenfor projekternes snævre ramme, fortæller den flere ting. For det første, at det rum jeg bevægede mig ind i var et rum struktureret af magtrelationer. For det andet at man bærer sin position med sig rundt i det sociale rum, og at den udtrykker ens placering i en magtrelation. Jeg var en outsider som ikke hørte til i boligområdet, og i den grad jeg kunne kategoriseres som insider var det i en klient – myndigheds relation. For det tredje at min strategi for at undgå købmandens kategorisering blandt andet handlede om, at nedbryde den u håndterlige afstand, der følger af at befinde sig i ulige magtrelationer, når jeg i mit feltarbejde faktisk havde brug for at *minimere* afstand. For det fjerde, at når jeg bandt en tilfældig købmand en historie på ærmet, så var det det fordi netop oplevelsen af afstand, qua de ulige magtrelationer, faktisk dominerede og generede mit feltarbejde i projekterne. Dels truede det med at ødelægge mit feltarbejde, dels indebar det at jeg måtte stille spørgsmål ved hele udgangspunktet og perspektivet i min forskning.

Når distance og afstand kan opleves så fatalt i den etnografiske forskningsproces, at jeg føler mig nødsaget til at lyve handler det derfor ikke bare om, at den konkrete empiri smuldrer, det handler også om at de mere generelle forskningsmæssige perspektiver og ambitioner risikerer at forsvinde mellem hænderne på en. Den etnografiske ambition er at nå ind til subjektets fortolkning og opfattelse af virkeligheden. I en frigørende og feministisk forskningsambition, hvilket var et mere eller mindre bevidst udgangspunkt i min undersøgelse, indebærer det også at lade underprivile-

gerede grupper komme til orde og skabe rum for deres formuleringer og erfaringer på en sådan måde, at disse grupper ikke bliver objekt for forskningen eller "den anden", og dermed genstand for den magt og undertrykkelse som kundskab kan producere og legitimere. Bagefter kan jeg se at lige netop denne hændelse gav mig en meget væsentligt viden om det felt jeg ville undersøge, men mens den fandt sted følte den bare katastrofal. Købmandens spørgsmål viste mig med al tydelighed at afstanden var et vilkår i vores relation, men han viste mig også at dette vilkår kan fungere som etnografisk viden hvis man reflekterer over det.

Både for at opnå en analytisk distance til det kaos som nærværet eller mangel på samme i en etnografisk forskningsproces kan udarte til og for at kunne sætte dette ind i teoretisk ramme, er det nødvendigt at identificere nogle af de områder hvor nærvær og distance har betydning. I artiklen: Nærhet/distans forskare/informant forskning/undervisning några avslutande reflektioner skitserer Gunnar Andersson og Anders Persson (1999) kompleksiteten i forskellige aspekter af nærhed og distance, og fokuserer blandt andet på *afstand* og *karakter* som de overordnede kategorier, hvor nærhed og distance er i spil.

Afstand og karakter

Nærhed og distance handler om *afstand* i mange dimensioner. For det første den geografiske og tidsmæssige afstand, som netop feltarbejdet er en metode til at minimere. At være på samme tid og sted som det fænomen man undersøger. For det andet er afstand også et spørgsmål som kan analyseres både *horizontalt* og *vertikalt*. Dels handler afstand om at være en del af eller uden for et fællesskab. Dels relaterer det sig til magt, hvor afstand kan defineres i relation til den økonomiske, politiske og sociale position man indtager i forhold til et magtcentrum. (Andersson & Persson 1999: 194). Afstand er derfor heller ikke noget der alene refererer til feltets afgrænsede univers. Ved at tænke afstand i relation til magtposition trækkes omverdenens magtstrukturer og diskurser med ind i felten som en del af nærheden og distancens problematik, der vedrører forskeren såvel som de mennesker der befolker felten og relationerne mellem dem. Nærhed og distance handler også om *karakteren* af de sociale relationer, om de er præget af tillid eller mistillid, åbenhed eller lukkethed osv.. Det er udviklingen af den tillidsfulde og nære relation som med Malinowskis ord forandrer feltarbejdet fra en fremmed og ubehagelig oplevelse til noget naturligt,

hvor man er i harmoni med sine omgivelser, og det er denne relation som giver adgang til en "indefra viden" eller "natives point of view" (Malinowski 1984(1922)), som er idealet for den klassiske etnografiske kundskab.

I praksis er det ikke muligt at isolere forskellige dimensioner af nærhed og distance fra hinanden. De er tæt sammenvævede og gensidigt påvirkende for relationernes karakter. Men sammenhængen mellem afstand (fysisk, horisontal og vertikal) og karakteren af de sociale relationer kan fungere som et analytisk udgangspunkt for forskellige områder af feltarbejdet, hvor nærhed og distance kommer i spil på måder som har bidraget til at forandre problemstilling, perspektiv og formidling. De områder er: Det tematiserede feltarbejde. Feltet som rum af magt og afmagtsrelationer. Adgangen til feltet.

Det tematiserede feltarbejde

Signe Howell (2001) diskuterer i en artikel *Feltarbejde i vår egen bakgård*, de metodologiske og kundskabsmæssige konsekvenser af en antropologi som udføres i eget samfund. Howells hovedargument er at det er vanskeligt at skabe god antropologi, når feltarbejdet finder sted i eget samfund. En sådan antropologi vil ofte være knyttet til afgrænsede og samfundsrelevante temaer, hvor tematikken bliver styrende for den etnografiske nysgerrighed. Man deltager i og får adgang til de situationer som opleves som relevante af en selv og feltets aktører. Det bliver vanskeligere at få adgang til de områder af informanternes liv, der ligger uden for den specifikke kontekst. Man lærer at kende de sider ved informanternes liv som aktiveres i den specifikke kontekst, og dermed mister man det helhedsperspektiv på menneskers liv, som netop er den etnografiske metodes styrke. Man får ikke adgang til de uforudsete hændelser, men er henvist til at få dem beskrevet bagefter. De tavse områder man søger for at få udfordret sin problemforståelse, og som man netop ikke på forhånd kan stille spørgsmål til, bliver det vanskeligere at få adgang til (Howell 2001).

Netop denne praktiske ramme om feltarbejdet bidrog til, at den mere snævre tematik - det empowerment-orienterede integrationsarbejde og kvindernes deltagelse og oplevelse af dette - blev styrende for prioriteringen af de sammenhænge jeg valgte at indgå i. Det vil sige, at jeg prioritere-

de at deltage og observere i Projektet og i sammenhænge som knyttede sig til Projektet, men jeg overskred aldrig grænsen mellem kvindernes liv i og udenfor Projektet. Min relation til og forståelse af kvinderne og de ansatte var på den måde defineret gennem hverdagen i Projektet og de relationer og interaktioner der udspillede sig her. Jeg etablerede i det mindste en fysisk nærhed til deres liv i Projektet, men relationen var præget af distance til deres øvrige liv. Det havde konsekvenser for kundskaben. Det giver sig selv at Projektets betydning for kvinderne og for deres oplevelse, deltagelse og perspektiver på Projektet ikke alene kan forstås ud fra hvad der foregår indenfor Projektet. Man kan ikke forstå betydningen af den passivitet og det høje fravær, som var en del af Projektets hverdag ved udelukkende at fokusere på det som sker indenfor Projektets rammer. Der er et liv udenfor – der rummer historie og består af familie, venner, børn, små og store opgaver der klares, som er fuldstændig afgørende for hvad der sker indenfor. Faktisk fik jeg, gennem de interview jeg foretog med nogle af kvinderne, indtryk af, at mange andre ting fyldte meget mere i deres hverdag end selve Projektet. Hvilket i og for sig ikke er så underligt, hvis man tænker på ens egen hverdag. Interviewet var en kilde til at forsøge at få del i denne verden, men jævnført den indledende problematisering af interviewet er der en fare for at både spørgsmål og svar, givet de positioner jeg og kvinderne indtager i feltet, bliver en bekræftelse af de rådende diskurser om køn og etnicitet, der præger den politiske debat og sociale programmer for integration. Diana Mulinari (2005) fører en interessant diskussion som vedrører denne problemstilling i artiklen ”Forskeren biografi og situeret kunnskapsproduktion”, som tager udgangspunkt i en række interview hun har gennemført med latinamerikanske kvinder i Sverige, som er en gruppe hun selv tilhører. En af pointerne hos Mulinari er, at hun får del i en helt anden viden end svenske forskere. Kvinderne fortæller hende ting som de selv siger, at en svensker aldrig ville kunne forstå. Hendes latinamerikanske baggrund udgør et fællesskab som giver hende adgang til en anden viden. Der er ting man fortæller svenskere og ting man ikke fortæller. Mulinari hævder ikke at den viden hun får del i er mere sand, men den er et udtryk for at de svar vi får, og man kunne tilføje de spørgsmål vi stiller, er relateret til de positioner vi indtager, og der er derfor ting som bliver sagt og ting der forbliver usagte (Mulinari 2005, 125-128).

Denne problemstilling relaterer sig til betydningen af, at tematikken bliver styrende for feltarbejdet. Tematikken empowermentorienteret integrati-

onsarbejde for kvinder med indvandrer- og flygtningebaggrund kan ikke ses uafhængigt af den politiske og offentlige debat omkring indvandrere og integration, som den finder sted indenfor. Uanset min egen holdning til disse debatter kan jeg ikke se bort fra, at jeg som dansk kvindelig forsker er positioneret gennem disse debatter. Jeg er ikke en hvilken som helst kvinde, jeg er, uanset om jeg har lyst eller ej, også en repræsentant for majoriteten i en majoritets-minoritets relation, som i høj grad er karakteriseret ved en ulighed i relation til et politisk, socialt og økonomisk magtcentrum. Når det var tematikken som var begrundelsen for min tilstedeværelse, blev den distance som fremkommer af denne ulighed også en del af relationen mellem kvinderne og mig.

Det sociale arbejdes rum, som rum af magt- og afmagtsrelationer

Det sociale arbejdes rum er et fortættet rum af magtrelationer. Alle er på en eller anden måde indskrevet i relationer, der kan identificeres via deres position i forhold til magt. Gennem de institutionelle kategoriseringer og som definerer visse grupper som problemgrupper frem for andre (Järvinen & Mik Meyer 2003). Gennem de positioner man indtager i rummet, som afspejler sociale, politiske og økonomiske hierarkier mellem grupper, og som trækker omverdenens magtstrukturer med ind i det sociale arbejdes rum og definerer dets indhold. Gennem de magtrelationer der opstår i kraft af, at den ene part har den formelle ret og pligt til at definere problemfeltet og formidle sanktioner af den anden part. Gennem de positioner man indtager i relation til en magt som ikke umiddelbart fremtræder eller forstås som magt, fordi den udøves som hjælp og ud fra intentionen om at ville det bedste, men som ikke desto mindre afspejler retten og legitimiteten i at definere hvad der er det bedste for den anden (Järvinen. & Mortensen 2002).

Afstand og magtrelationer fik et konkret udtryk gennem Projektets tematik. Kvinder med indvandrer- og flygtningebaggrund og ringe uddannelse var udgangspunktet for at bestemme kvinderne som problemkategori. Kvinderne blev defineret som "den anden" gennem italesættelsen af deres problemer, som problemer der relaterede sig til deres etniske, kulturelle og religiøse baggrund. Herigennem problematiseredes kvindernes og deres familiers forvaltning af køn og kønsrelationer, som en barriere mod inte-

gration i samfundet og på arbejdsmarkedet. På den baggrund forstærkedes samtidig konstruktionen af en stereotyp svensk identitet knyttet til kvindernes frigørelse og ligestilling mellem kønnene, som kom til at fungere som en afstandsmarkering mellem de ansatte og mig som forsker på den ene side og kvinderne i Projektet på den anden side (de los Reyes 2001). Afstand og magtrelationer var konkret i spil gennem de ansattes pligt til at registrere, vurdere og indberette kvindernes fravær til socialkontoret som lovligt eller ulovligt, hvilket førte til utallige forhandlinger mellem kvinderne og de ansatte om at bestemme årsag til fravær. Afstand og magtrelationer var også i spil gennem den strukturering af tid og rum som kvinderne var genstand for, og de ansatte skulle forvalte. Som i en situation hvor kvinderne blev bedt om at hente deres børn før frokost, fordi undervisningen sluttede klokken elleve, hvilket betød at de ikke havde ret til at have deres børn i institution hele dagen.

I dette rum befandt jeg mig på afstand på flere måder. Jeg var via min forskningsmæssige interesse for kvinderne, positioneret i en minoritets – majoritetsrelation, som uanset min egne forskningsmæssige motiver, også implicerer forskningens rolle i magtudøvelse gennem sine beskrivelser og afdækninger af marginaliserede gruppers gøren og laden (Mulinari 2005). Derudover er forskning for de fleste mennesker en uforståelig og diffus position, ikke mindst når det er kvalitativ forskning, hvor man leder efter sammenhænge uden på forhånd at vide hvor de er, og derfor ikke kan formulere dem. Eller hvor det at formulere dem kan ødelægge feltarbejdet. Jeg var ikke en del af det fællesskab rollen som elev gav grundlag for. Endelig kunne jeg ikke på samme måde som de ansatte overskride den afstand, der er givet gennem rummets magtrelationer, fordi denne position trods alt giver mulighed for at forvalte relationen på måder som skaber andre relationer og medierer afstand.

Afstand - magt og afmagtsrelationer i samhandlingen

Hvordan afstand og magtrelationer konkret kommer til udtryk i samhandling kan være vanskeligt at beskrive. Nogle gange er det gennem konkrete ytringer og handlinger, andre gange er det i højere grad gennem det der *ikke* bliver sagt eller gjort end omvendt. Der var ingen kvinder der ytrede sig negativt om min tilstedeværelse. Det var vel snarere sådan at de ikke helt vidste hvad de skulle stille op med den. Jeg var på flere måder en *out-*

sider. Nogle fandt mine interview og spørgsmål irriterende, men de fleste deltog uden at det dog nogen sinde resulterede i den gensidighed som kan opstå under et interview, hvor interviewet bliver en katalysator for et fællesskab omkring historien.

Afstand går ikke kun en vej, men er netop en relation mellem to parter. Derfor er det mindst ligeså væsentlig at undersøge hvordan man selv takler eller forsøger at overskride afstanden, fordi man derigennem bliver klogere på afstandens indhold. Afstand handler derfor i høj grad også om, hvordan jeg selv håndterede den. Det gjorde jeg ved at positionere mig på måder, som kunne bryde afstanden og tematikken for vores relation. Da jeg i klassen, skulle introducere de interview jeg ville lave med kvinderne, gjorde jeg det ved at fortælle minutiøst om min egen hverdag som ægtefælle og mor. Hvis vi smalltalkede i frokostpausen eller på en tur, forsøgte jeg ofte at dreje samtalen hen i et spor hvor den handlede om vores fælles erfaring som mødre. Det var heller ikke tilfældigt, at jeg valgte at tage min søn med til en af de fester der blev afholdt i Projektet. Ved at forsøge at kommunikere mig selv som mor, søgte jeg at formidle en anden position og et andet grundlag for et fællesskab som ikke kunne etableres indenfor den afstand der blev skabt af tematikkens snævre ramme.¹ Der var også andre måder at gøre det på. At klippe julepynt sammen synes eksempelvis også at være en god anledning, men her viste det sig at jeg meget hurtigt blev tildelt rollen som lærer på grund af mit forhåndskendskab til det håndværk. Umiddelbart var det ikke noget godt udgangspunkt for et ligeværdigt fællesskab. Omvendt fortalte det en hel del om interaktioner mellem lærer og elev, og hvordan de er indskrevet i magtrelationer, der kan være temmelig vanskelige at bryde eller forandre for begge parter. Jeg gjorde det også ved selv at tage en 20 kroners gave med ved julefesten, for at blive en del af fællesskabet omkring at det at bytte julegaver. Men der var faktisk relativt få områder, hvor jeg oplevede at det var muligt at bryde den afstand, der var givet via undersøgelsens tematik. Retrospektivt kunne jeg have håndteret hele denne problemstilling anderledes. Jeg kunne eksempelvis have forsøgt at anvende det faktum, at jeg er dansker, der har hårdt brug for at lære svensk til at indgå som elev i Projektet, og på den måde have forsøgt gen-

¹ At kommunikere sig selv som mor er en velkendt strategi for at overkomme afstand (Davis 1999).

nem deltagelse at blive en del af det fællesskab kvinderne havde som elever i Projektet.

Gennem mine forsøg på at mediere afstanden mellem os forsøgte jeg at underkommunikere den egentlige årsag til min interesse, og derigennem bekræftede jeg med al tydelighed de områder af vores relationer som var præget af afstand. Uanset at der var områder, hvor vi kunne mødes i et andet fællesskab, eksempelvis omkring det at være mor, var vi - givet tematikken og min pendulering mellem hjem og felt - indskrevet i relationer af afstand og ulighed, som har haft store konsekvenser for hvilken kundskab der bliver resultatet af feltarbejdet. Men der var også en anden årsag til denne udvikling, der handler om min relation til de ansatte.

Adgangen til feltet

Det er ikke ligegyldigt hvilken position de som skaffer én adgang til feltet indtager. I større eller mindre grad vil det få indflydelse på adgangen til det sociale rum, og det vil medvirke til at strukturere de sociale relationer det er muligt at udvikle (Hammersly & Atkinson. 1995:75).

Når det gælder administrativt og organisatorisk afgrænsede rum, som det projekt jeg undersøgte udgjorde, er det nødvendigt at få en mere formel tilladelse til at foretage feltarbejde. I et kommunalt integrationsprojekt vil det ganske enkelt ikke være muligt at få adgang og godkendelse til at foretage feltarbejdet uden om de som leder, administrerer og arbejder i Projektet. Det er dem som sætter rammerne for Projektet. Selvom det var kvindernes perspektiv og den betydning de tillagde Projektet som var fokus for undersøgelsen, kan man ikke se bort fra at min tilstedeværelse ville få indflydelse på deres hverdag i Projektet. De ansatte havde derfor en direkte interesse i undersøgelsen, som også bidrog til at forme vore relationer. Ud fra en opfattelse af at kundskabsproduktion også er magtudøvelse, er det i et demokratisk perspektiv nødvendigt at der foregår en dialog og tilbageføring af den kundskab som udvindes af feltarbejdet (Gullestad 1999).

Mange bestilte undersøgelser og evalueringer finder sted som en del af den evalueringskultur, der er blevet en fast bestanddel af forsøgs- og udviklingsprogrammer. Her har ledere og medarbejdere ikke mulighed for at sige nej til at deres arbejde bliver undersøgt, og undersøgelserne finder ofte

sted i et klima af mere eller mindre modstand. I den undersøgelse jeg foretog, var Projektets deltagelse frivillig og båret af lederens og medarbejdernes interesse for mit arbejde. Det var et positivt udgangspunkt for min deltagelse, at der ville ske en tilbageføring af den opnåede kundskab, som også kunne bidrage til udviklingen af deres arbejde. Det indebar blandt andet en aftale om en løbende dialog, hvor jeg kunne stille spørgsmål og præsentere perspektiver, som så kunne fungere som grundlag for at diskutere deres arbejde.

På den måde blev der allerede før feltarbejdets begyndelse etableret en forpligtende nærhed til de ansatte. Uden at det egentlig var nogens hensigt, var det i konflikt med undersøgelsens ambition om at fokusere på kvindernes perspektiv. For det første fordi selve det at etablere en dialog om arbejdet etablerer et gensidigt fællesskab, hvor kvinderne blev omdrejningspunktet for dette fællesskab. For det andet fordi dette fællesskab også indebar en mere eller mindre bevidst loyalitet overfor de ansatte. Det hænger sammen med det rum af magtrelationer- og positioner som Projektet udgjorde, som man ikke kan se bort fra og som udgør et spændingsfelt i den sociale samhandling. Selvom relationerne mellem kvinder og ansatte også var præget af mange andre forhold og former for fællesskab, der gjorde magt mindre tydelig end i så mange andre former for socialt arbejde, var dette spændingsfelt et vilkår i Projektet.

At befinde sig i det spændingsfelt indebærer at forholdet mellem nærhed og distance bliver et konstant spørgsmål man må forholde sig til. At etablere en nærhed til kvinderne indebar en større eller mindre grad af distance til de ansatte og omvendt. Det var ikke muligt at indtage en fuldstændig neutral position i feltet. Uden at overdrive betydningen af dette forhold, var der mange situationer hvor det var uklart for mig hvor jeg skulle placere mig i denne relation. Nogle gange gled jeg automatisk ind i en rolle der relaterede sig til lærernes, hvis jeg eksempelvis var med på en udflugt og påtog mig at være bagtrop eller medvirke til samling af gruppen. Andre gange overvejede jeg nøje, hvordan jeg skulle forholde mig i en bestemt situation. Hvis der var uro, eller modstand mod en speciel aktivitet blandt kvinderne, eller der bare var almindelig mangel på disciplin skulle jeg hver gang vælge hvordan jeg ville forholde mig til situationen. Hvis jeg blev siddende i en sofa sammen med en gruppe kvinder, selvom jeg vidste at timen var begyndt, bidrog jeg til at spolere lærernes planer og struktur.

Hvis jeg skyndede på kvinderne eller markerede det uacceptable i at komme for sent brød, jeg ind en social relation, som jeg dybest set ikke var en del af, og spolerede min egen mulighed for at få adgang til kvindernes perspektiv ved at påtage mig rollen som ansvarlig for dagsplanen i Projektet. Hvis jeg, på kvindernes opfordring, sad og smalltalkede i teatret lige inden en forestilling begyndte, vidste jeg godt at det generede læreren. Hvis jeg fortsatte med at smalltalke brød jeg lærerens irettesættelse, hvis jeg afviste at smalltalke markerede jeg en afstand til kvindernes samvær.

Det er velkendte, og til det trivielt beskrevne, situationer fra forskeres feltarbejder. Det handler om at forsøge at udvise loyalitet og skabe tillid gennem at alliere sig for ad den vej at nå den forjættede nærhed. Men det kan samtidig indebære at andre oplever en som illoyal og at man derved bliver udelukket fra andre sociale sammenhænge. Det handler om, at man på den ene side som forsker gerne vil følge og deltage i de sammenhænge, der kan hjælpe en til at forstå den problemstilling man undersøger. På den anden side må man forholde sig til at de mennesker som indgår i ens forskning, ikke på samme måde oplever sociale situationer som interessante problemstillinger, men derimod som situationer der skal håndteres for at opretholde hverdagen.

Uanset at mit forskningsmæssige fokus var orienteret mod kvinderne, relaterede jeg i praksis tæt til Projektets medarbejdere. Det var dem som inviterede mig indenfor og lod mig følge Projektet i alle mulige sammenhænge, hvorigennem de også blotlagde deres arbejde for kritik. Det var med dem jeg småsludrede om løst og fast, det var dem der lod mig følge dem rundt på møder, det var dem jeg udviklede en relation til hvor jeg også kunne stille kritiske spørgsmål til deres arbejde, og i praksis blev det dem jeg kom til at føle mig ansvarlig overfor. Vores fælles professionelle interesse for det arbejde som de udførte, var grundlag for min adgang til Projektet, og det indebar et fællesskab, som selvom jeg havde frihed til at forme mit feltarbejde som jeg ønskede, bidrog til at definere min position i feltet på en måde jeg oplevede ikke at kunne styre uden om, men som jeg derimod aktivt kom til at forstærke og definere. Endelig skal man heller ikke se bort fra at denne magtrelation, som var vanskelig at håndtere i forhold til kvinderne kan have bidraget til at forstærke et fællesskab med lærerne. Vi kunne mødes i et fællesskab som henholdsvis dansker og svensker, og vi kunne mødes i et fællesskab omkring professionelle interesser.

Mine relationer til de ansatte blev tættere. Det var med dem jeg talte om løst og fast, og selvom et ”vi” er en overdrevet betegnelse på relationen, havde vi en fælles interesse i min undersøgelse og i at drøfte hverdagen på kurset. Der var rum for kritiske diskussioner, og vores relation var præget af dialog og udveksling af synspunkter omkring deres arbejde og de problemstillinger de skulle forholde sig til. De samme magtrelationer som skabte afstand til kvinderne, etablerede en nærhed til lærerne.

Et nyt perspektiv og en ny problemstilling

Indskrevet i relationer og magtrelationer af mere eller mindre strukturerende karakter, opnåede jeg således aldrig den nærhed og tillid som kunne bidrage til at formidle kvindernes perspektiv på indsatsen og deres livssituation i Sverige. Mine relationer til kvinderne forblev i langt de fleste tilfælde af ydre karakter, jeg observerede men kom aldrig bag om observationerne. Relationerne var med Goffmanns begreber præget af *frontstage* og nåede aldrig til *backstage*. Jeg oplevede sjældent at være i situationer med kvinderne som berettigede til den fortrolighed, der kræves for at kunne søge bag om hændelsers umiddelbare fremtrædelsesform.

Erfaringen af disse magtrelationer og deres betydning i et empowermentgørende arbejde indebar, at jeg måtte foretage perspektivskifte. Ikke kun af rent praktiske årsager – fordi jeg ikke kunne få adgang til kvindernes univers og fortolkninger – men fordi magtrelationerne, som de udspillede sig, synliggjorde det tvangs-frihedsparadoks der præger empowerment. Feltarbejdets synliggørelse af magtrelationer har ændret hvem der er objekt for undersøgelsen. Det er blevet lærerne og hvordan de udfører empowerment, og de har ændret afhandlingens erkendelsesmæssige, teoretiske og analytiske perspektiver. Jeg har valgt et magtanalytisk perspektiv, fordi der herigennem tilbydes en mulighed for at distancere sig til lærernes fortolkning og forståelse af det empowermentgørende arbejde som foregår i projektet. Erfaringerne af magtrelationernes betydning for de empowermentgørende processer indebar en erkendelse af, at et forsøg på at formidle lærernes perspektiver og tolkninger med udgangspunkt i deres egne forståelser og begreber ville skjule eller usynliggøre de magtrelationer og -processer som udspillede sig i Projektets empowermentgørende arbejde. Det magtanalytiske perspektiv, med den distance der etableres gennem et

andenordens perspektiv på analysen, udgør en mulighed for at analysere disse magtrelationer, hvordan de udspiller sig og hvilke virkninger og effekter de har.

Jeg indledte dette kapitel med et citat om, hvordan den man skal formidle til bidrager til at forme hvordan man indhenter, skaber og bearbejder sin kundskab. I denne afhandling er der blevet byttet rundt på disse elementer. Jeg vil mene, at den måde kundskaben er blevet indhentet på har fået konkret betydning for hvordan jeg har skabt og bearbejdet kundskaben og ikke mindst hvem jeg formidler til. I denne afhandling er det blevet forskning i socialt arbejde, det sociale arbejde og dets aktører.

1. Indledning

Generalforsamling i Foreningen

Torsdag kl. 17 skal jeg til generalforsamling i Foreningen. Jeg ser frem til at møde kvinderne og lærerne, som jeg har fulgt gennem 1 år, og som jeg ikke har set i tre måneder. Jeg er taget af sted fra Danmark i god tid, fordi jeg gerne vil nå at tale lidt med nogle af kvinderne, inden generalforsamlingen begynder. Da jeg ankommer til Foreningens lokaler, hvor mødet skal finde sted, er ingen mødt op endnu. Jeg går lidt rundt og venter. Fem minutter før mødet skal begynde, kommer den kvindelige projektleder og en vietnamesisk kvinde fra Foreningens bestyrelse. Kort efter ankommer tre svenske kvinder. Den ene har været lærer på Projektet, de to andre repræsenterer andre lokale foreninger. Projektlederen har taget juice og frugt med, bordene bliver arrangeret, og vi småsnakker, mens vi venter på, at resten skal dukke op. Men der kommer ikke flere!

Foreningen, der skal afholde generalforsamling, er en frivillig, upolitisk og ikke-religiøs forening, som er åben for både mænd og kvinder. Foreningen er en del af Equalfinansieret sprogundervisnings- og integrationsprojekt for kvinder med indvandrer- og flygtningebaggrund, som jeg har fulgt gennem et og et halvt år. Udover arbejdsmarkedsrettet sprogundervisning har Projektet som mål at skabe egenmagt eller empowerment blandt kvinderne, og her er Foreningen et af de vigtigste redskaber. Kvinderne blev automatisk medlem af Foreningen, når de begyndte på kurset. Kvinderne kommer fra mange forskellige lande, og de har forskellige grunde til, at de er havnet i Sverige og i netop den by, Projektet finder sted i. Men fælles for de fleste af kvinderne er, at de ikke har særlig meget skolegang bag sig. De taler dårligt svensk og de har ikke arbejde. Før Projektet blev etableret, var der heller ikke egnede tilbud til dem. Mange af kvinderne var derfor i hjemmet hos familien.

Generalforsamlingen gik i gang. Men de kvinder, for hvis skyld Foreningen egentlig var blevet etableret, glimrede stadigt ved deres fravær. I stedet

sad jeg selv, fire svenske og en vietnamesisk kvinde og talte om beretning, regnskab og budget og planlagde kommende aktiviteter. Jeg fandt aldrig rigtigt ud af grunden til, at ingen af kvinderne mødte frem, og hvorfor hverken de mange menige medlemmer eller den ansvarlige bestyrelse var til stede. Der blev talt lidt om at ringe rundt, men det blev hurtigt opgivet. Det var vel som ved alle de andre tilfælde, hvor kvinderne var fraværende, en diffus kombination af forskellige årsager. Måske handlede det om deres egen eller deres børns sygdom. Måske handlede det om, at de ikke kunne forlade familien på dette tidspunkt. Måske havde de andre aftaler, eller måske var det bare sådan, at Foreningen og dens generalforsamling ikke var det, der stod højest på deres prioriteringsliste midt i alle de andre ting de skulle nå i deres hverdag. Måske var Foreningen ikke løsningen på deres problemer.

Denne hændelse fra mit feltarbejde i et svensk integrationsprojekt vakte en række spørgsmål, som rummer mange af de problemstillinger, jeg behandler i denne afhandling.

- Hvorfor er det projektlederen, læreren og repræsentanter for de lokale foreninger, som møder frem på generalforsamlingen, når Foreningen ikke er deres, men skal være kvindernes?
- Hvorfor afholder man møder kl. 17 om eftermiddagen, når alle, der selv har en familie, ved, at det hører til det mest kritiske tidsrum på dagen?
- Hvorfor har man overhovedet etableret og fastholdt en forening for kvinderne, når de ikke synes at interessere sig for den?

Umiddelbart er situationen og Foreningen et billede af et mislykket forsøg på at skabe empowerment, hvis man med empowerment forstår en proces der skal fremme deltagelse blandt mennesker, organisationer og lokalsamfund for at få kontrol over deres tilværelse i det lokale samfund og i det store samfund (Starrin 1997:13). Men det er ikke for at forklare den manglende succes med at empowermentgøre kvinderne, at jeg har valgt at indlede min afhandling med dette eksempel. Jeg har valgt det som eksempel, fordi jeg undrede mig, og fordi jeg var i tvivl om, hvordan jeg skulle forstå Foreningens betydning som metode i empowerment. På den ene

side var Foreningen etableret for at skabe et fælles rum, hvor kvinderne kunne støtte hinanden. Den skulle være en kraftkilde i kvindernes udvikling, som det hedder i ansøgningen om projektstøtte. Foreningen var også et redskab til at lære kvinderne om de spilleregler, der gælder, når man vil til orde og have indflydelse i samfundet. På den anden side var Foreningen og den måde, den fungerede på, udtryk for et særligt norm- og værdisæt. Den var de ansattes ide om, hvordan man frigør sig fra undertrykkelse. Den udtrykte gennem sin praksis (eksempelvis møder kl. 17.00) de ansattes ide om undertrykkelsens karakter og årsager. Kort sagt, den problematiserede kvinderne på en bestemt måde. Den satte faste rammer for, på hvilken måde kvinderne kunne frigøre sig, og hvad de skulle frigøre sig fra. Hvordan skulle jeg etablere en meningsfuld sammenhæng mellem Projektets praksis og min umiddelbare opfattelse af empowerment som begreb og metode?

Et andet perspektiv på empowerment - problemstilling, formål og spørgsmål

I artiklen "Empowerment är svaret men vad var frågan" (Øvrelid 2007) ophæver Bjarne Øvrelid nogle af de modsætninger, empowerment i Foreningen rummer. Øvrelids pointe er, at det, som i første omgang kan synes at være modsætningsfyldt i en empowermentpraksis, kun er modsætningsfyldt, så længe præmisserne for analysen er absolutte kategorier og modstillinger mellem frihed og tvang eller paternalisme.² Øvrelid tager udgangspunkt i de dikotomier: frihed – tvang, afmagt – magt, paternalisme – empowerment etc., som empowermentdiskursen bygger på. Nogle af disse dikotomier danner også grundlag for de paradokser i projektets empowermentpraksis, som er præsenteret ovenfor. Blandt andet om man kan empowermentgøre andre, eller om empowerment kan igangsættes ovenfra? Problemet i de dikotomier, som diskursen bygger på, er, at de lukker mennesker inde i kategoriske absolutter af tvang og frihed. Dette kommer til at overskygge de produktive problemstillinger, som knytter sig til em-

² Øvrelid mener, at empowerment dermed også indirekte havner i selskab med en nyliberal ideologisk position, som hævder individuel, selvdefineret og grænseløs frihed (Øvrelid 2007: 51-52).

powerment. Social tvang kan godt være en realitet, men det er altid relativt. Frihed er aldrig total, men altid situationsbestemt.

”Empowerment kommer alltid att innebära frihet till något. Detta något är inte vad som helst utan inramas av ett samhälles sociala konventioner om vad som är acceptabelt: mer ansvar för sig själv eller familjen, bättre anpassning till samhällets funktionella krav, motivation för lönarbete o.s.v. Ingenting av detta är argument mot empowerment-praxis i sig, bara emot diskursens förföriska förenklingar.” (Øvrelid 2007:51)

Denne bestemmelse af empowerment har betydning på flere måder. For det første er empowerment ikke givet. Det er dette ”något” eller noget, som konstituerer empowerment og giver det indholdet gennem de konkrete praktikker. For det andet er det kombinationen af, hvordan eksempelvis frihed og paternalisme kombineres i empowermentpraktikker, som er det væsentlige i forståelsen af, hvordan empowerment skabes og hvad det skaber (Øvrelid 2007:55). Fokus flyttes dermed fra hvad empowerment er, til hvordan det bliver til og får mening, eller med andre ord fra væren til tilblivelse (Andersen 1999:12). Det vil sige, hvordan dette noget bliver til og konstrueres gennem diskurser og praktikker. De overordnede spørgsmål, som stilles i afhandlingen, skal derfor åbne for sådanne problematiseringer af projektets empowermentarbejde.

Formålet med afhandlingen er dermed dels at undersøge, hvordan empowerment skabes i en konkret praktik som et integrationsprojekt for kvinder med indvandrer- og flygtningebaggrund udgør. Dels at undersøge hvad disse praktikker skaber. De spørgsmål jeg stiller til projektet er:

- Hvordan skabes empowerment i projektet?
- Hvad skal disse empowermentpraktikker skabe?

Gennem det feltarbejde, jeg har gennemført, undersøger jeg således de forståelser og praktikker som lærerne tilrettelægger hverdagen omkring i Projektet med henblik på at empowermentgøre kvinderne. I den sammenhæng er det ikke kun Foreningen jeg fokuserer på. Foreningen er en blandt flere andre praktikker i lærernes måde at arbejde med empowerment på. Den empiriske del er således bygget op omkring en undersøgelse af praktikker indenfor tre forskellige temaer, der aktualiseres i Projektets

arbejde. Disse temaer er: udsatte grupper, beskæftigelse og demokratiske deltagelse.

Analysestrategi

Det perspektiv, jeg anlægger på empowerment, får betydning for, hvordan analysen af projektet kan gennemføres. Bestemmelsen af empowerment som noget, der bliver til, indebærer en anden form for analyse end en ontologisk orienteret videnskabelig metode, der tager sin genstand for analysen for givet. I stedet er udgangspunktet epistemologisk. "Epistemologi handler netop om at observere hvordan verden bliver til, i og med at individer, organisationer eller systemer kigger på deres omverden i bestemte perspektiver, der får verden i bredeste forstand til at dukke op på bestemte måder." (Andersen 1999:14) Niels Åkerstrøm Andersen (1999) taler i bogen "Diskursive analysestrategier" om, at genstanden deontologiseres. Det er ikke et uskyldigt foretagende. For at opnå en erkendelse, der er kritisk anderledes end den allerede givne meningsfuldhed (Andersen 1999:14), er det nødvendigt at distancere sig og analysere lærernes forståelser og praktikker ud fra andre problematikker og kategorier end dem, som lærerne selv etablerer. Et sådant perspektiv bliver i sin konsekvens en anden ordens iagttagelse. Det vil sige, når jeg observerer lærernes praktikker i projektet og søger deres forståelser af kvindernes problemer og empowerment, konstruerer jeg samtidig et perspektiv, hvorudfra jeg kan iagttage deres forståelser og praktikker. Det kræver en analysestrategi. Andersen skelner her mellem metode og analysestrategi. Hvor metoden netop tager sin genstand for givet, er en analysestrategi en strategi for, hvordan man som forsker konstruerer andres iagttagelser, praktikker eller diskurser. Det vil sige fra hvilket punkt iagttager man andres iagttagelse og gør den meningsfuld.

I afhandlingen anlægger jeg et magtanalytisk perspektiv på lærernes empowermentgøring af kvinderne, baseret på Foucaults forståelser af magt og styring (Foucault 1983).³ Det vil sige, at jeg ser empowerment som en styringsform der, hvad enten den er rettet mod at empowermentgøre kvinderne i overensstemmelse med samfundets gældende normer og vær-

³ Selvom jeg hævder et epistemologisk udgangspunkt, er et sådant perspektiv baseret på en ontologi om magtens væren.

dier, eller forstås som et redskab til at frigøre kvinderne fra en undertrykkelse, i begge tilfælde udgør en magt, der søger at forandre og skabe kvindernes subjektivitet for, at de skal kunne handle på bestemte måder, i overensstemmelse med styringens mål. Begrundet i, at afhandlingens empiri omhandler empowermentgøring af kvinder med indvandrer- og flygtningebaggrund, konkretiserer og forankrer jeg yderligere det magtanalytiske perspektiv på empowerment, ved at fokusere analysen på hvordan empowermentgørende praktikker skabes, med baggrund i problematiseringer af kvinderne ud fra køn og kultur. Subjektivitet er kønnet og båret af samfundsmæssige værdier for, hvordan subjektet skal forvalte sit køn. I et integrationsprojekt for kvinder med indvandre- og flygtningebaggrund er køn et centralt udgangspunkt for de forandringsprocesser der skal sættes i gang. Jeg forstår her køn som en socialt konstitueret forskel mellem kvinder og mænd, hvor køn skabes gennem stadige og gentagne handlinger (Butler 2006:23). Det er et perspektiv som ligger i forlængelse af Foucaults perspektiv på magt og subjektivitet.

Jeg etablerer og begrunder disse analysestrategiske spørgsmål til empirien i afhandlingens kapitel 3, som omhandler det teoretiske og analytiske perspektiv, og kapitel 5 som omhandler en analyse af Projektets grundlæggende problematiseringer. Afhandlingens magtanalytiske perspektiv etableres på baggrund af en drøftelse af empowermentbegrebet i kapitel 2. I dette kapitel undersøger jeg empowermentbegrebet, hvordan man teoretisk og analytisk kan begribe det til trods for de tilsyneladende modsætninger og paradokser, der præger det i teori og praksis. Det er på baggrund af denne begrebsdiskussion, det bliver det muligt at præcisere de analysestrategiske spørgsmål for det videre arbejde.

Analysestrategisk er det dog ikke kun spørgsmålet om, hvilket analytisk perspektiv jeg lægger ned over empowerment, som har betydning for den kundskab, jeg producerer gennem afhandlingen. Hvordan jeg konstruerer Projektet og lærernes arbejde som en virksomhed, hvis praktikker er relevante for det sociale arbejdes problemstillinger, udgør en anden af præmisserne for analysen. Dette behandler jeg i det følgende afsnit, hvor jeg også placerer afhandlingen i et forskningsmæssigt landskab.

Forskningsfeltet og dets afgrænsning

Betragtet som metode er empowerment en arbejds måde, som spreder ud over en lang række forskellige professioner og fagområder. Empowerment indgår i forskellige former for socialt- pædagogisk- og socialpædagogisk og socialpsykologisk arbejde, det indgår i socialmedicinsk og sygeplejefagligt arbejde, det indgår i forskellige terapeutiske og coachingrelaterede virksomheder, og det indgår i virksomheds- og ledelsesarbejde. Socialt arbejde har således ikke patent på at arbejde med empowerment, det indgår i de diskurser som konstituerer mange forskellige fagområder.

Det projekt, jeg undersøger, befinder sig i skæringsfeltet mellem det sociale og pædagogiske arbejde. De ansatte i projektet er alle uddannet indenfor lærerfaget, og en meget væsentlig del af projektets arbejde handler om læring. Projektet er et sprog- og integrationsprojekt, hvor beherskelse af svensk og integration på arbejdsmarked og i samfundsliv i øvrigt ses som hinandens forudsætninger. Problemstillinger koblet til sprogindlæring fylder derfor selvsagt en væsentlig del af Projektets virksomhed. Projektet er etableret med Equalmidler fra EU's socialfond. Dets problemstillinger er defineret i relation til de sociale mål, som socialfonden udstikker, men institutionelt er Projektet forankret i den kommunale fremmedsprogsundervisning. Når jeg anlægger det sociale arbejdes perspektiv på Projektets problemstillinger og empowerment, er det dermed langt fra sikkert, at det svarer overens med lærernes eget perspektiv på Projektets virksomhed.⁴ I mere end en forstand distancerer jeg mig dermed analytisk til lærernes egen forståelse af deres arbejde. Dels ved det analysestrategiske perspektiv jeg udvikler i det følgende kapitel. Dels ved udelukkende at konstruere analysen af Projektet og arbejdet med empowerment ud fra de for forskning i socialt arbejde, relevante problemstillinger. Hvad dette perspektiv indebærer, skal jeg præsentere i det følgende afsnit.

⁴ I feltarbejdet har jeg aldrig efterspurgt lærernes måde at forholde sig til empowerment, som et pædagogisk eller socialpædagogisk arbejde.

At indtage det sociale arbejdes perspektiv og at vælge et perspektiv på det sociale arbejde

Både socialt arbejde og forskning i socialt arbejde er områder, det er vanskeligt at afgrænse. Hvordan socialt arbejde skal afgrænses som disciplin, og om det overhovedet er muligt at afgrænse det i tid og rum, er genstand for diskussioner indenfor faget og bestemt af det perspektiv hvor ud fra man vælger at betragte det (Meeuwisse og Swärd 2006: 69). Walter Lorenz mener eksempelvis, at ethvert forsøg på at definere grænserne for socialt arbejde enten bliver så vage, at de kan appliceres på alting og dermed bliver meningsløse, eller at de bliver så subjektivt påvirkede, at afgørende detaljer udelades (Lorenz 1998 i Meeuwisse og Swärd 2006:64). Lennart Nygren (2006) påpeger ligeledes, at det sociale arbejde som praktikfelt hele tiden modificeres, og at dets grænser er alt andet end stabile. Der er derfor heller ikke nogen fælles teoretisk kerne for det sociale arbejde. ”Nya målgrupper, ny ideologi, ny metodik, ny kunskap osv. har introducerats, och frågan om det ena eller andra ska kallas ”socialt arbete” förefaller inte ha varit särskild viktigt. Socialt arbete som praktik, med alla dets olikartade praktiker, verkar på intet sätt vara förbunden med en bärande idé om en gemensam teoretisk kärna.” (Nygren 2006:307)

Det perspektiv, jeg anlægger på det sociale arbejde, drejer sig ikke om at afgrænse det til en bestemt praktik, relation eller institution. Udgangspunktet er derimod det emneområde, de temaer og den genstand, som er udgangspunktet for det sociale arbejde som praktik og vidensform.

Deleuze definition af det sociale kan bruges til at indramme hvilket felt der er genstand for det sociale arbejdes praktikker. Han skriver i indledningen til Donzelots bog ”The polizing of families” (Donzelot 1997)

[...] *the social* refers to a *particular sector* in which quite diverse problems and special cases can be grouped together, a sector comprising specific institutions and an entire body of qualified personnel (”social” assistants, ”social” workers). We speak of social scourges, from alcoholism to drugs; of social programs, from repopulation to birthcontrol; of social maladjustments or adjustments, from predelinquency, character disorders, or the problems of the handicapped to the various types of social advancement. (Deleuze 1997:ix)

Selve betegnelsen socialt arbejde er relativ ny og dukker op i 1800tallet og begyndelsen af 1900tallet i Sverige (Meeuwisse & Swärd 2006:28-29). Men det at beskæftige sig med løse fattigdommens problemer strækker sig tilbage i tiden og har rødder i kristendommen og kirkens virksomhed.

Fremkomsten af det sociale arbejde som en afgørende anden måde at løse samfundets sociale problemer på daterer Sune Sunesson (2006) til 1500tallet, hvor Europa er i krise og under stærk forandring politisk, økonomisk og strukturelt. Med krisen følger en voksende fattigdom der leder til tiggeri og løsgængeri, som plager byerne. Der opstår dermed et behov for at løse fattigdommens problemer på en anden måde end kirken, der hidtil gennem almisser havde taget sig af de fattige. På denne tid indføres arbejdslinjen, hvor hjælpen kædes sammen med pligten til at arbejde. Der udarbejdes fattiglove og socialpolitikken går fra at være et kirkeligt anliggende til at blive et anliggende for staten (Sunesson 2006: 336-337).

De centrale interesseområder for forskning i socialt arbejde betegner Sunesson som fattigdomsbekæmpelsen, og beskyttelsen af børn og familier. Sunesson lægger vægt på, at udviklingen af det sociale arbejde som et videnskabeligt genstandsfelt sker i sammenhæng med udviklingen af statistikken og muligheden for at måle og sætte befolkningsudviklingen i system. Tiden efter den franske revolution markerer her et vendepunkt, hvor socialpolitikken bliver vidensbaseret og rettes mod befolkningen og dens sundhed. Koblingen mellem videnskab og politik baner vejen for et opgør med amatørismen i fattigdomsbekæmpelsen og markerer et ideologisk skifte i det sociale arbejdes fokus fra det arbejdende menneske til det hygiejniske menneske. (George Steinmetz 1993 i Sunesson 2006:338) ”Barn och kvinnor, hygien och slumförbättring blir temaene for det nya yrket. Det är därför inte förvånande att de centrala intresseområdena inom socialt arbete som forskningsområde går tillbaka till denna formativa tid.” (Sunesson 2006:338)

At indtage det sociale arbejdes perspektiv på problemstillingen ser jeg således ikke som et spørgsmål om, at virksomheden er afgrænset til en bestemt praktik, eller de ansatte har en bestemt profession. Det handler snarere om de problemstillinger, der sættes i spil, og som praktikken rettes mod. Her er netop de for socialt arbejde og socialpolitikken klassiske problemstillinger: fattigdom, børn og kvinder centrale i Projektet.

Et andet spørgsmål er, hvilket perspektiv jeg selv indtager i forhold til det sociale arbejde. Det vil sige, hvordan jeg ser dets praktik⁵. Jeg ser det sociale arbejde i lyset af Foucaults forståelse af magt som produktiv, og som konstituerende for og konstitueret af viden og sandhed. Magtens former (i mit tilfælde det sociale arbejde) og dets teknikker (dets metoder og praktikker) er skabt af og er medskabere af, hvad der i samfundet opfattes som rigtigt og forkert, normalt og afvigende i en given tid. I det lys bliver det sociale arbejde en normaliserende praktik. Socialt arbejde er ikke kun en praktik eller en "[...] intervention för att påverka eller rätta till." (Fahlgren & Sawyer 2005:97) i forhold til det socialt ønskværdige. Det sociale arbejde er også skaber af det socialt ønskværdige. Hvori det socialt ønskværdige i det empowermentprojekt, jeg undersøger består, undersøger jeg gennem at analysere hvordan indholdet i frigørelse skabes i viljen til at frigøre.

Det sociale arbejde som en normaliseringspraktik er et perspektiv, der kan anvendes til at stille spørgsmål ved det sociale arbejde og dets praktikker, og hvad de skaber. I et bredere perspektiv er det derfor også afhandlingens formål med empowerment som et eksempel på socialt arbejde og ud fra et magtperspektiv, at undersøge hvori dette ønskværdige består, og hvordan det bliver til. Dette gør jeg ved at analysere hvordan empowerment konstrueres, og ved at vise, hvordan disse konstruktioner kan ses som grundlag for empowermenttørende praktikker og teknikker.

Afhandlingens relation til anden forskning

En stor del af den faglitteratur, der beskæftiger sig med empowerment i socialt arbejde, forholder sig til begrebet og dets metoder som et kritisk og frigørende alternativ til det sociale arbejdes normaliserende og paternalistiske praktikker.⁶ Til trods for at begrebet og metoden flittigt anvendes i relation til det sociale arbejde og beslægtede områder, er det sjældent genstand for egentlig forskning. I en stor del af litteraturen indenfor det socia-

⁵ Praktikker skal her forstås i Foucaults mening og dækker både over den forskningsbaserede viden, dets praktiske udøvelse i det sociale arbejde og dets institutionaliserede form.

⁶ Se eksempelvis: Lee, H Staples 1990, Bengt Starrin 1997 og 1998. For en dybdegående diskussion af empowermentbegrebet og forskningen omkring se følgende kapitel 2.

le arbejde fremhæves empowerment, som jeg har problematiseret i det foregående afsnit og diskuterer i det følgende kapitel, som paternalismens modsætning, det hvad enten det politiske udgangspunkt ligger til højre eller venstre. I denne afhandling har jeg valgt et andet perspektiv på empowerment. Som jeg har beskrevet, er jeg ikke optaget af hvad empowerment er eller bør være, men derimod hvordan det bliver til i den konkrete praktik, og hvad det gør, som mere eller mindre bevidst metode og mål i socialt arbejde. Derigennem ønsker jeg at også at gøre begrebet og metoden og dets omsætning i det praktiske sociale arbejde til genstand for en kritisk granskning.

På den måde relaterer afhandlingen sig til et bredere forskningsfelt, som er vokset frem op gennem 90erne, og som ikke kun beskæftiger sig med socialt arbejde, men snarere er kendetegnet ved at fokusere på at afdække fremkomsten og tilblivelsen af bestemte praktikker, institutioner og politikker indenfor forskellige områder som sygepleje, pædagogik, psykiatri, socialpolitik, socialt arbejde etc. Disse studier er mere eller mindre direkte inspireret af Foucault magtperspektiv, hvor magt er en skabende relation og kraft, og de er inspireret af den Governmentalitylitteratur, som har udviklet sig efter Foucaults død. Governmentalitylitteraturen er kendetegnet ved at fokusere på fremkomsten af de samfundsmæssige styringsprocesser og ved at fokusere på de forskellige magteknikker, som anvendes i skabelsen af subjektivitet som genstand for styringen (Dean 2003). Nogle af de afhandlinger og den forskning som inspireret mig i mit eget afhandlingsarbejde er blandt andet. Barbara Cruickshank (1996) "The will to empower". Kaspar Villadsen (2003) "Det sociale arbejdes genealogi – om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker", Nelli Øvre Sørensen (2006) "I virkeligheden udenfor. Et dobbeltperspektiv på sygeplejerskers arbejde i en psykiatrisk institution. En analyse af magt, styrings- og selvstyringsteknikker." Mit afhandlingsarbejde adskiller sig dog fra de to førstnævnte, ved at jeg ikke behandler problemstillingen ud fra det genealogiske perspektiv der kendetegner Foucault og Governmentalitylitteraturens arbejde. Det vil sige jeg, søger ikke historisk at spore den konkrete praktikkers fremkomst, men arbejder med at undersøge de konkrete empowermentpraktikker og deres grundlag og fremtrædelsesform i den kontekst de finder sted i. Derudover er analysen af empirien inspireret af et postkolonialt og intersektionelt perspektiv på det sociale arbejdes praktikker. Det postkoloniale og intersektionelle perspektiv problematiserer,

hvordan køn, klasse, etnicitet interagerer, når sociale problemer og sociale afvigelser skabes og sociale indsatser iværksættes. Det fokuserer analysen på, hvordan stereotype forestillinger om indholdet i disse kategorier påvirker det sociale arbejdes indsatser, og dermed bibeholder den magtfuldhed, som er udgangspunktet for indsatserne (Fahlgren & Sawyer 2005:96-99). Dette perspektiv, som behandler den strukturelle og institutionelle magtfuldhed i samfundet, har inspireret mit analytiske blik på hvordan køn og kultur indgår i Projektets problematiseringer af kvinderne, og de praktikker der skabes i Projektet. Blandt andet gennem begrebet "den anden" Som handler om tilskrivelsen og skabelsen af kulturel identitet (Hall 1999:234). Det handler om, hvordan mening skabes gennem asymmetriske binære oppositioner som mand/kvinde, hvid/sort osv., hvor det ene begreb giver sproglig mening til det andet gennem en hierarkisk relation. "Binära oppositioner är således verksamma i skapandet och upprethållandet av sociala hierarkier." (Eriksson, Baaz & Thörn 1999:18) Det handler om hvordan denne mening produceres gennem diskursive praktikker. Det vil sige, at de sproglige udsagn er forankret i og påvirker sociale praktikker og vice versa (Hall 1992:290). Men det skal understreges at undersøgelsen ikke er en postkolonial eller intesektionel analyse af disse praktikker. Der er tale om, at disse perspektiver har inspireret mit forståelsesmæssige og analytiske blik på Projektet. Man kan sige at denne afhandling fokuserer på hvad de empowermentgørende metoder skal skabe, mens det postkoloniale og intersektionelle perspektiv fokuserer på hvad de skaber. Selvom disse spørgsmål er forbundet er det ikke samme fokus.

Afhandlingens disposition

Afhandlingen er bygget op omkring 10 kapitler. Hvoraf kapitel 2 og 3 udgør afhandlingens teoretiske del. I disse kapitler udvikles et teoretisk og analytisk perspektiv på empowerment, kapitel 4 indeholder en gennemgang af undersøgelsens metode og gennemførelse, og kapitel 5 – 9 udgør analysen af empirien. I kapitel 2 fører jeg en diskussion af empowerment som begreb og metode, der resulterer i, at jeg opstiller et andet perspektiv på begrebet og metoden. På den baggrund udvikler jeg i kapitel 3 det teoretiske og analytiske grundlag for bearbejdningen af empirien og præciserer afhandlingens analytiske spørgsmål. I kapitel 4 redegør jeg, som nævnt for metoden og behandlingen af det empiriske materiale. Kapitel 5 indle-

der afhandlingens analytiske del. Dette kapitel omhandler en analyse af, hvordan Projektet omsætter Equalprogrammets fokus på udsatte grupper i en konkret problemforståelse af dets målgruppe. Kapitel 6 udgør en beskrivelse af Projektets organisering og hverdag. I de følgende tre kapitler analyserer jeg projektets empowermentgøring. I kapitel 7 analyserer jeg hvordan empowerment skabes som frigørelse gennem selvudvikling, I kapitel 8 analyserer jeg hvordan empowerment skabes som frigørelse gennem selvforsørgelse, og i Kapitel 9 analyserer jeg hvordan empowerment skabes som frigørelse gennem deltagelse og læring i demokratiske processer. Kapitel 10 udgør afhandlingens afsluttende og konkluderende kapitel.

2. Perspektiver på empowerment

At forsøge at afdække begrebet og forskningen omkring empowerment-begrebet er i sig selv en problematisk affære. Empowerment dækker over en bred vifte af metoder, teoretiske udgangspunkter, ideer og praktikker. Det udgør et “[...] miss-mash of concepts and techniques, a stew of ancient and modern ideas [...].” (Adams 2003:28) Det former sig efter og tilpasses de fagdiscipliner og specifikke sammenhænge, det indgår i. Man havner meget hurtigt i et ufrugtbart virvar af leksikale definitioner, der både retter sig mod begrebets etymologiske oprindelse, dets indhold - ideologisk og politisk, dets metoder, dets målsætninger og dets praktikker. Set i et bredere perspektiv indgår empowerment samtidig i et overordnet felt af community-strategier, hvorunder samfundsarbejde er en af de metoder, det knytter sig til.⁷ Men begrebet nyder også en stor tiltrækningskraft indenfor forskellige terapi og coachingformer, både rettet mod selvudvikling i eget regi og i virksomhedssammenhæng. Desuden har begrebet siden 80'erne og frem spredt sig udover en række forskellige program- og politikområder (eksempelvis boligpolitik, socialpolitik, sundhedspolitik, arbejdsmarkedspolitik m.m). Ligeledes indgår det i diskussioner indenfor professioner rækkende fra socialt arbejde, socialpædagogik og sygepleje til management og virksomhedsledelse, og videnskabelige discipliner som sociologi, pædagogik, psykologi, medicin, politik og økonomi. Begrebet er således vanskeligt at afdække og isolere fra andre metoder og perspektiver. Det udgør måske snarere en overordnet betegnelse for at arbejde med social forandring i relation til individer, grupper og lokalsamfund.

I den præsentation og diskussion, jeg foretager af begrebet i dette kapitel, har jeg valgt helt at afstå fra at dykke ned i diskussioner, som handler om at isolere, afdække, udvikle og evaluere metoden. Jeg er ikke optaget af diskussioner af, hvad empowerment bør være. Jeg er heller ikke optaget af diskussioner af forudsætningerne for empowerment. Formålet med kapitlet er at undersøge, hvordan man teoretisk kan begribe empowerment til trods for de åbenlyse modsætninger eller spændinger, der præger det i både

⁷ Community-strategier udgør en ramme for en række forskellige måder at organisere og udføre socialt arbejde på lokalsamfundsniveau. Disse er Community Organization, Community Development og Community Work. (Turunen 2004:8)

teori og praksis og i forholdet mellem teori og praksis. Nogle af disse modsætninger er allerede skitseret i det foregående kapitel.

Den videre fremstilling

I det følgende fokuserer jeg først på, hvordan empowerment relaterer sig til socialt arbejde. Dernæst viser jeg, hvordan empowerment har udviklet sig fra at være et modmagtsbegreb ved dets introduktion i 70'erne kritiske og radikale sociale arbejde til at blive et samlingspunkt for forskellige ideologiske strømninger op gennem 80'erne og 90'erne. Med paternalismen som overordnet forklaringsramme præsenterer jeg et bud på en forklaring af denne tilsyneladende modsætning mellem venstrefløjens og det neoliberale fløjs fælles mødepunkt i empowerment. Herefter præsenterer jeg nyere definitioner af empowerment, som forsøger at fastholde det klassiske modmagtsperspektiv. Med baggrund i denne fremstilling af begrebet og dets udvikling, fokuserer jeg på det analytiske problem og de spørgsmål, der opstår gennem et begreb som empowerment, der er baseret på dikotomier. Herudfra præsenterer jeg et andet teoretisk perspektiv på empowerment, der ud fra Foucaults perspektiver på subjektivitet, magt og styring, angriber empowerment fra et andet ståsted.

Empowerment i socialt arbejde – et modsætningsfyldt begreb under forandring

Empowerment er et begreb i forandring. Det er også et begreb, som bliver tilført det sociale arbejde i 60'erne og 70'erne. Men i bogen "The empowermenttradition in social work. A history" viser Barbara L. Simon (1994), at empowerment, ikke mindst i kraft af Settlementbevægelsen,⁸ ikke er et nyt perspektiv. Det har en lang tradition indenfor amerikansk socialt arbejde. Ifølge hende har det været en integreret del af det sociale arbejdes forpligtelse til at hjælpe marginaliserede og afmægtige mennesker

⁸ Settlementbevægelsen i England og USA i slutningen af 1800-tallet virkede på et kristent grundlag. Men det var også en politisk bevægelse i og med, at man ikke alene arbejdede med konkret hjælp i lokale fattige bykvarterer, men også arbejdede for at forbedre forholdene for fattige og migranter. Både politisk, juridisk, fagforenings- og uddannelsesmæssigt. (Simons 1994, Turunen 2004)

til at opnå kontrol og magt over deres eget liv, og til at bekæmpe ulige magtforhold i samfundet. I et bredere lys har det, med dets relation til amerikanske og engelske communitystrategier, rødder både i kristne og socialistisk og marxistisk inspirerede bevægelser engagement i socialt arbejde på lokalsamfundsniveau. Empowermentperspektivet er stadig en integreret del af det sociale arbejdes selvforståelse. Det ses blandt andet af International Federation of Social Workers (IFSW) definition af socialt arbejde.

The social work profession promotes social change, problem solving in human relationships and the empowerment and liberation of people to enhance well-being. Utilising theories of human behaviour and social systems, social work intervenes at the points where people interact with their environments. Principles of human rights and social justice are fundamental to social work. (IFSW 2009)

Simon foretager en gennemgang af empowermenttraditionens udvikling i socialt arbejde. Hun viser, hvordan denne form for socialt arbejde gennem tiden er blevet påvirket og forandret af forskellige teoretiske og politiske perspektiver. Hendes forklaringsramme for disse forandringer er nationale og internationale kriser.⁹ Päivi Turunen (2004) behandler en lignende problemstilling i sin afhandling ”Samhällsarbete i Norden. Diskurser och praktiker i omvandling”, hvor hun undersøger udviklingen af det beslægtede begreb samfundsarbejde¹⁰. Turunen viser, hvordan begrebsliggøringen af samfundsarbejde undergår store forandringer. Diskurser og praktikker

⁹ Simon hævder, at eksempelvis den økonomiske krise i 1893 er udgangspunktet for en meget progressiv periode i amerikansk socialt arbejde. Krisens enorme omfang underminerede fuldstændig det filantropiske velgørenhedsarbejde. Den bidrog til at ændre mange velgørenhedsarbejderes syn på fattigdom og sociale problemer. Fra at være et primært indre moralsk anliggende til at være et forhold som også bundede i omgivelsernes betydning (Simon 1994)

¹⁰ Empowerment og Samfundsarbejde er beslægtet i og med at sidstnævnte kan defineres som: ”[...]å styrke individer og grupper i deres tro på at samfunn og livsvilkår kan omskapes og styrke deres mulighet til å delta aktivt i denne omskapesprosessen. Man kan som sosialarbeider være med til å bidra til at håbløshet og avmaktfølelse kan vendes til en tro på at man kan påvirke og delta i samfunnsbyggingen, - og slik endre en vanskelig livssituasjon. Hva som skal endres kan være svært ulike forhold, men har til felles at de berører flere enn en person eller en familie. Der er dermed snak om endringer på kollektivt nivå.” (Hutchinson 2004:224)

fornys hele tiden ud fra "[...]varje generations behov av ”pånyttfödelse”, att skapa något nytt/innovativt i förhoppningen om det annorlundas möjlighet i nuet och framtiden.” (Turunen 2004:177). Forklaringen på disse forandringer ligger delvist i begrebets karakter. Socialvidenskabelige begreber er mere eller mindre diffuse eller ideologiske sammenlignet med naturvidenskabelige. De er samtidig intentionelle i og med, de udtrykker en stræben efter at afstedkomme noget, som ønskes. Sådanne begreber er hele tiden underkastet alternative og konkurrerende tolkninger, og korrespondensen mellem begreber, ord og virkelighed må justeres og præciseres i forhold til de pågående samfundsforandringer (Turunen 2004:178). Turunen ser den begrebsliggende og praktiske forandring af samfundsarbejde i relation til samfundets moderniseringsprocesser. Særlig slutningen af den moderne periode (1960-70) og senmoderne periode (1980 -) udgør fikspunkter, som samtidig afspejler ændringer i socialpolitikken. Fra en ekspanderende socialreformistisk velfærdsstat med offensivt og radikalt fortegn til en blandet og programmistisk socialpolitik¹¹ (Turunen 2004:180) der er præget af et neoliberalistisk perspektiv. Den samfundsmæssige udvikling udgør rammen for den begrebslige og metodiske udvikling af samfundsarbejde og kan også anlægges som en ramme for udviklingen af empowermentbegrebet.

Empowerment under forandring

Da Empowermentbegrebet dukker op først op i 70erne, knytter det sig især til diskussioner om lokal udvikling og social mobilisering blandt fattige og marginaliserede grupper i byerne i USA, ikke mindst de sorte, men også i forhold til kvinders undertrykkelse og fattigdom. Blandt andet Barbara B. Solomons bog ”Black Empowerment. Social work in oppressed communities” fra 1976, er central i en introduktion af begrebet og er forbundet med borgerrettighedsbevægelsen i USA (Starin 2007:10). Som en del af en anden nært beslægtet retning i socialt arbejde: samfundsarbejde (Community work) breder de ideer, der forbindes med empowerment: social aktivisme, antiracisme og feministiske perspektiver, sig fra USA og England til de Skandinaviske lande op gennem 60’erne og 70’erne (Turu-

¹¹ I afhandlingen ”Det sociale arbejdes genealogi. Om kampen for at gøre fattige og udstøtte til frie mennesker” foretager Kaspar Villadsen (2003) en genealogisk analyse til at identificerer lignende brud eller diskontinuiteter i det sociale arbejdes diskurser.

nen 2004:74). Empowerment bliver en del af det kritiske og radikale sociale samfundsarbejde. Teoretisk inspireres perspektivet af marxismen og Paulo Freires befrielsespædagogik. Med baggrund i arbejdet med brasilianske landarbejdere udvikler Freire en pædagogik, hvis mål er revolutionært, og hvor forandringerne skabes sammen med og ikke for de undertrykte. Det handler om at humanisere mennesket og besejre den fremmedgørelse og afhumanisering, som er resultatet af politisk og økonomisk uretfærdighed og undertrykkelse. Gennem problemformuleret læring skal de undertrykte blive i stand til at kritisere og forandre de sociale, økonomiske og politiske strukturer, som skaber og vedligeholder undertrykkelse. Bevidstgørelsen om undertrykkelsen sker gennem dialogen og er derfor ikke noget individuelt anliggende. Det er gennem dialogen, at der opnås en kollektiv erfaring, der kan danne udgangspunkt for en kollektiv handling mod undertrykkelsen (Freire 1978: kap. 1). Disse tanker afspejler sig i den skandinaviske udlægning af samfundsarbejdet. Alf Ronnby, som er markant i det kritiske sociale arbejde i Sverige, definerer i 1977 dette som:

[...] en basorganisering (gräsrotsorganisering) och utveckling av kollektiva arbetsformer bland förtryckta och politiskt fattiga grupper med syftet att – under inddragande av så många medlemmer som möjligt i processen – utveckla det kritiska tänkandet och förändrande handlingar i gruppens intress [...]. (Ronnby 1977:135)

Det radikale og kritiske sociale arbejde udgør en relativ kort, men markant periode i det sociale arbejdes historie (Turunen 2004, Villadsen 2003). Op gennem 80'erne og ind i årtusindeskiftet skifter det sociale arbejdes fokus retning, og empowermentbegrebet undergår en teoretisk og ideologisk forandring. Empowerment bliver et samlingspunkt for forskellige teoretiske og ideologiske strømninger i tiden. De venstreradikale definitioner af begrebet glider i baggrunden uden dog at forsvinde, mens kommunitaristiske, repræsenteret ved blandt andet Communitypsykologien, og neoliberalistiske og neokonservative perspektiver sætter sig igennem i tolkningen og omsætningen i det praktiske sociale arbejde. Communitypsykologien repræsenteret ved blandt andet Julian Rappaport og Marc Zimmermann har fokus på relationen mellem individets følelse af empowerment og dets relation til fællesskabet, og civilsamfundet som bærende kraft i et demokratisk samfund (Rappaport 1987, Zimmermann & Rappaport 1988). De neokonservative og neo-liberale perspektiver ser empowerment

som redskab i at skabe selv-ansvarlige individer (Turunen 2004, Villadsen 2003, Askheim 2007). Empowerment kommer til indgå i en politisk strategi for at privatisere den offentlige service, og lægge øget ansvar over på individet, familien, lokalsamfundet osv.. Det sker ud fra en betragtning om, at staten fremmedgør individet. (Cruickshank 1999:68). Blandt andre Richard Adams (2003) mener, at det neo-liberale perspektiv indebærer en forvanskning og kolonialisering af begrebet i forhold til dets oprindelige indhold. I denne periode sker der samtidig en voldsom vækst i forsøgs- og udviklingsarbejde indenfor det sociale arbejde i Europa og Skandinavien.

Det paradoksale i denne udvikling af begrebet og dets status er, hvilket ifølge Villadsen også er en forklaring på dets kraft, at det på en og samme tid kan korrespondere med en neo-liberal udvikling af velfærdsstaten, samtidig som det stadig kan relateres til modmagt og forbindes med et samfundskritisk potentiale. I en artikel, hvor empowerment diskuteres i relation til bistandsarbejde i u-lande udtrykkes, dette paradoks gennem at understrege det ironiske i udviklingen.

So, ironically, while polemics within development circles largely centred on the so-called "neo-liberal" revolution on the 1980s, a new way of reinventing development was laid out which in its actual construction was drawing heavily on a set of techniques to mobilize the masses that were derived directly from a Marxist critique of capitalism. (Triantafillou & Nielsen 2001:70)

Den Foucault inspirerede Governmentalitylitteratur, i den sammenhæng repræsenteret ved Mitchell Dean (2006) og Kaspar Villadsen (2003), leverer et bud på, hvorfor empowermentbegrebet er i stand til at forene disse ideologiske modsætninger. Deres pointe er, at udviklingen eller transformationen af empowerment ind i en neoliberal tankegang ikke kan ses som en fjendtlig erobring af begrebet, sådan som Adams hævder. Der er snarere tale om, at transformationen er udtryk for at flere forskellige diskurser: socialpolitiske og velfærdsstatslige, men også diskurser indenfor kulturelle miljøer løber sammen og finder en forankring i deres respektive kritikker af samfundet, i en empowerment tankegang.

Det er paternalismen repræsenteret ved velfærdsstaten med dens bureaukrati, professionalisering og ekspertvælde, som udgør samlingspunktet for

en kritik. Det er her en central pointe, at dette opgør med en universalistisk og paternalistisk velfærdstat kommer fra i det mindste to sider, der ideologisk står i et modsætningsforhold til hinanden. Mitchell Dean (2006) fremhæver her, at den ene side, der er repræsenteret ved blandt andet marxismen og feminismen, kritiserer velfærdsstaten for at reproducere kapitalistiske sociale relationer og patriarkalske arbejdsdelinger og afhængighedsformer. Samtidig anklages de professionelle for under ekspertvældets tyranni at fratage mennesker deres lokale kundskaber og kompetencer. Ekspertvældet skaber social eksklusion. En anden samtidig udvikling er kendetegnet ved de modkultursbevægelser, som op gennem 60'erne og videre frem også er udgangspunktet for en kultur, som har selvets autonomi og dets realisering som udgangspunkt (Dean 2006: 246-249). I den sammenhæng er det Deans (2006) og Villadsens (2003) argument, at disse strømninger, som i udgangspunktet har et helt andet magt- og frigørelsesbegreb end det neo-liberale, gennem deres kritik af paternalismen og valorisering af det selvrealiserende subjekt spiller sammen med en neo-liberal kritik af velfærdsstaten og den overdrevne styring af individet.

Hvad der derimod sjældent bemærkes, er hvordan disse bevægelser og deres kritik af velfærdsstaten i autonomiens navn blev genindskrevet i den neo-liberale tænkningens kritik af overdreven styring. Mens de politiske og kulturelle bevægelser forfulgte en utopisk vision om det frigjorte selv, forsøgte den neolibérale kritik af velfærdsstaten, at genanvende det "frie subjekt" som et teknisk middel til at opnå styringsmæssige formål og målsætninger". (Dean 2006:248)

På den ene side deler de to fløje et "anti-ekspertise" perspektiv som fælles udgangspunkt. De er fælles om en bekymring for, at staten og eksperterne undertrykker individets iboende ressourcer, og de hævder begge ifølge Villadsen, at lokale fællesskaber er i stand til at udstyre individet med den identitet, som eksperterne og statsapparatet undertrykker. Men på den anden side adskiller de sig grundlæggende fra hinanden. Det kritiske sociale arbejde med mere ser klienten som et subjekt, der har behov for politisk bevidstgørelse. Mens klienten ud fra et liberalt perspektiv er et allerede bevidst subjekt, der træffer frie valg, men som undertrykkes af staten og eksperterne (Villadsen 2003:239). Uden i øvrigt at relatere sig til et governmentalityperspektiv fremfører Dag Leonardsen (2007) et lignende

ræsonnement i artiklen ”Empowerment in Social work: an individual vs. a relational perspective”, hvor han påpeger, at empowerment er blevet et samlingspunkt for kritik af den moderne velfærdsstat og den afmægtiggørelse af individet, som den har medført. Kritikken fra den politiske højrefløj hævder, familieværdier og individets ansvarlighed undermineres af velfærdsstaten. Mens den politiske venstrefløj hævder de praktiske såvel som principielle grænser for statens intervention i menneskers liv. (Leonardsen 2007:4)

Det er disse forskellige strømninger i synet på forholdet mellem individ og stat, som har præget udviklingen af socialpolitikken og har smittet af på empowerment-traditionen, som den har formet sig i de senere år. Det er den evne til at appellere til politisk uforenelige udgangspunkter, der giver empowermentbegrebet dets styrke i en neoliberal orienteret socialpolitik.

Internationalt og i Skandinavien opstår der med denne udvikling en intensiv teoretisk debat, som diskuterer spændingen mellem empowerment som modmagt og det som Askheim betegner som den markedsorienterede retning, hvor indfaldsvinklen er det selvstændige og frie individ (Askheim 2007:22). Man søger at fastholde kernen i det modmagtsperspektiv og den kritik af samfundet, som man finder i den kritiske samfundsvidenskab og i den klassiske empowermentlitteratur (se blandt andet Riger 1993, Staples 1990, Slettebø 2000, Andersen et. al 2003, Starrin 1997, Leonardsen 2007, Askheim & Starrin (red) 2007). Lee H. Staples understreger eksempelvis i artiklen ”Powerfull ideas Empowerment”, at de magtesløse, mod hvem det empowermentorienterede arbejde er rettet, ikke repræsenterer et individuelt psykologisk problem, men et kollektivt. De udgør en magtesløs gruppe. Deres problem er socialt og strukturelt i sin oprindelse, og den sociale virkelighed er konstrueret på en måde, som bevarer og forstærker de mest magtfuldes fordele og velfærd (Staples 1990:32). En anden markant feministisk orienteret empowermentforsker Stephanie Riger kritiserer Communitypsykologiens individforståelse og mener, at dens fokus på individets følelse af empowerment indebærer, at situationelle og strukturelle faktorer ignoreres på bekostning af individets oplevelse. Det resulterer i et fokus på selvet som løsning på menneskelige problemer. Med en omskrivning af 70’ernes slagord bliver det politiske gjort personligt, og empowermentbegrebet depolitiseres (Riger 1993 280-282). Det politiske og kritiske perspektiv bliver således bevaret. Askheim og Starrin mener i den

sammenhæng, at den radikale og kritiske forståelse af empowerment har fået nyt liv som en reaktion mod tendensen til afpolitisering og individualisering af begrebet og dets praksis (Askheim & Starrin 2007a:11).

I den nyere empowermentlitteratur i Skandinavien ser man denne tendens. Empowerment defineres eksempelvis af John Andersen et. al. (2003) som et politisk og et socialkritisk normativt begreb, der er uløseligt forbundet med kritik af og kamp mod uretfærdige fordelinger af økonomiske, sociale, kulturelle og symbolske ressourcer. Det udgør en vision om, at samfundet kan indrettes og organiseres på en mere retfærdig og solidarisk måde, og over tid kræver det social mobilisering og mindre ulige magtrelationer i samfundet (Andersen et. al. 2003:9). I denne definition fokuseres der på uligheden i den samfundsmæssige fordeling. Analytisk skelnes der mellem forandringer af den subjektive erfaring og den objektive virkelighed. Det vil sige individets eller gruppens oplevelse af at være i stand til at påvirke sit liv i en positiv retning og kunne værdsætte andre og give omsorg. Denne proces er forbundet med forandringer af de objektive og strukturelle vilkår for en omfordeling og transformation af magten samt for at ændre de vilkår, som begrænser underprivilligerede individers og grupperes muligheder for at forbedre og/eller ændre deres vilkår (Andersen et. al. 2003:15).

Tor Slettebø (2000) beskriver empowerment ud fra dets frigørende aspekt og som et mål, hvor man søger at øge individuel/kollektivt magt, sådan at individer, familier eller grupper/lokalsamfund/organisationer kan handle i retning af at forbedre deres livssituation, øge deres velfærd, levevilkår og livssituation. Målet er at øge den faktiske magt for den enkelte klient eller gruppen, sådan at de kan forebygge eller ændre forhold, som er årsag til de problemer, de konfronteres med. Som bevidstgørelsesproces er det målet, at klienterne får hjælp til at hæve sig over en ren individorienteret analyse af deres problemer. At de får en forståelse af, hvordan de ydre samfundsmæssige forhold påvirker og/eller skaber deres problemer. Det vil sige en bevidstgørelse mellem den enkeltes personlige situation for eksempel fattigdom, afmagt, undertrykkelse osv. og strukturelle skævheder i samfundet (Slettebø 2000: 76-77).

Ole Peter Askheim og Bengt Starrin (2007b) sammenfatter karakteristiske træk ved empowerment i socialt arbejde med at lægge vægt på, at det in-

debærer: Opmærksomhed på klienters og brugeres ret til og behov for indflydelse. At styrke deres selvtillid og tiltro til deres egen formåen til selv at afgøre hvilke indsatser fra samfundets side, som kan afhjælpe deres situation. At medvirke til at gøre klienter/brugere bevidste om sammenhængen mellem deres situation og de strukturelle samfundsmæssige forhold som har betydning. At fjerne barrierer som forhindrer integrering i samfundet og arbejde for at menneskerettigheder følges og udvides. Dette handler også om forskellig levestandard og spørgsmål om demokrati, ligestilling og fordeling af magt. At samarbejde med lokale bevægelser, netværk og udviklingsgrupper. At engagere sig i policyspørgsmål gennem eksempelvis politisk arbejde, lobbyarbejde og ved at deltage i den offentlige debat. At gå ind i rollen som "advokat" og repræsentere klienternes interesser i deres forhandlinger med dem, som har magten. At lave forskning og udvikling som øger kundskaben om udsathed og det sociale arbejdes praktik og involvere klienter og brugere i denne proces (Askheim & Starrin 2007b:217).

Det kritiske perspektiv på samfundet og det sociale arbejdes praktik står således stadig stærkt i den socialvidenskabelige litteratur om empowerment. Det til trods for, eller måske netop på grund af, den transformation begrebet har undergået i en mere individorienteret retning.

Empowermentdikotomier

Fælles for de forskellige retninger indenfor empowermentlitteraturen er, at empowerment defineres og begrundes i dikotomier (Øvrelid 2007:51). Det gælder hvad enten de har et modmagts eller markedsorienteret udgangspunkt.

Empowerment som modsætning til paternalisme er en overgribende modsætning for en række andre modsætninger: Afmagt som modsætning til magt, tvang som modsætning til frigørelse, undertrykkelse som modsætning befrielse osv. er nogle af de dikotomier, som udgør rammen om empowermentdiskursen. Øvrelid påpeger, at problemet med disse dikotomier, er at de forenkler forestillingen om eksempelvis frihed. Frihed og frigørelse bliver essentialistiske begreber, der kun får mening gennem deres modsætning til tvang. Det giver på flere måder problemer, når et grund-

læggende politisk begreb omsættes teoretisk og skal anvendes i analysen af den konkrete virkelighed. Virkeligheden er sjældent ligeså revolutionær som de teoretiske tanker. Når terrænet ikke passer til kortet, indebærer det en risiko for, at det er kortet, der bliver målestok for virkeligheden. Den passes ind og tolkes ud fra den mening, som det dikotome univers angiver, og man risikerer dermed at forvrænge virkeligheden.

Netop dette problem har været centralt for mit arbejde med at forstå det empowermentorienterede arbejde i Projektet, som er grundlaget i denne afhandling. I mit arbejde var det næsten uundgåeligt, at dikotomierne blev udgangspunktet for de kritiske spørgsmål, som jeg stillede i hverdagen i Projektet. Disse spørgsmål førte bare ikke til en mere tilfredsstillende forståelse af Projektet og dets praktik. De førte derimod til enten-eller besvarelser, som ikke førte tilbage til andet end sig selv eller dets modsætning. Det rejste nye spørgsmål om relationen mellem frigørelse og empowerment. Eksempelvis hvad ideen om frigørelse indebærer, hvilken betydning den har, hvordan den tolkes og omsættes i Projektets praksis, og dermed på hvilken måde den afspejler en samfundsmæssig norm om frihed. Min forståelse af eksempelvis Foreningen, som jeg beskriver i indledningen, blev aldrig tilfredsstillende så længe jeg forstod den som udtryk for enten frigørelse eller tvang. Den var på den ene side udtryk for tvang og paternalisme. Det var ikke frivilligt, hvorvidt kvinderne ville være medlem. Dens regler og værdier var blevet bestemt af lærerne og de projektansvarlige. På den anden side var den også frigørende. Den indebar en mulighed for at blive synlig og få en stemme udadtil, og den kunne fungere som et redskab til at lære de spilleregler, som gælder, når man vil have indflydelse. Frigørelse i empowerment må altid indebære et element af paternalisme eller magt. Det interessante ved Foreningen var ikke først og fremmest, hvorvidt den var det ene eller andet, men hvad den skulle skabe, på hvilken baggrund det blev skabt, og hvordan det blev gjort.

Empowerment – subjektivering og styring

For at forstå hvad denne frigørelse består i, kan det derfor være brugbart at søge udenfor empowermentlitteraturens univers af frihed og tvang og problematisere spørgsmålet om individets frihed på andre måder. I den sammenhæng åbner Barbara Cruickshank (1999) for et andet blik på empo-

werment. Hendes perspektiv på empowerment, der er inspireret af Foucault, er, at empowerment er en magtform eller magteknologi, der frem for alt handler om at skabe subjektivitet. Det vil sige identitet, bevidsthed og selvopfattelse. Hos Foucault er subjektiviteten ikke fri og uafhængig, og den er ikke udtryk for noget særlig sandt eller uspolet hos individet. I sin bestemmelse af subjektet fremhæver Foucault to betydninger af begrebet. Begge betydninger angiver tilstedeværelsen af en magt, der både undertrykker og skaber subjekter.

There are two meanings of the word subject: subject to someone else by control and dependence and tied to his own identity by a conscience or self-knowledge. Both meanings suggest a form of power which subjugates and makes subjects to. (Foucault 1983:212)

Individets subjektivitet forstået som bevidsthed, identitet og selverkendelse er både underlagt andres kontrol og meningsskabelse og individets eget aktive arbejde. Man bliver givet og påtager sig aktivt en identitet, og gør den dermed til ens egen. Det er denne proces, som kan betegnes som subjektivering.

I dette perspektiv vendes der op og ned på den forståelse af subjektiviteten, som eksempelvis mange af perspektiverne på empowerment repræsenterer, som blandt andet kommer til udtryk gennem modstillingen mellem empowerment og paternalisme. Her knyttes subjektiviteten til det at være vidende og til at være aktør i sit eget liv, som modsætning til det at være objekt og fremmedgjort fra sig selv. At blive set og forstået som individ, at kunne handle som et subjekt, med alt hvad det indebærer af at ens erfaring og kundskab, gøres relevant i forhold til det, som tilskrives en udefra, udgør forudsætningen for, at individet kan frigøre sig fra den undertrykkelse, der er givet gennem at være objekt.

I Cruickshanks og Foucaults perspektiv er subjektet således ikke frit og definerer ikke sin egen frihed. Det frie subjekt er kontekstualiseret og konstitueret. Det står ikke uden for magten, men skabes og skaber sig selv som en effekt af samfundets magt-vidensforhold. Empowerment er i denne sammenhæng en teknologi, der skal bidrage til denne proces.

Med udgangspunkt i governmentalityperspektivet sammenkædning af subjektivitet og styring foretager Cruickshank en kritisk granskning af

empowermentfænomenet i alle dets afskygninger: Fra de "Community Act programmes" som skulle løse fattigdomsproblemet i 1970ernes USA til 80'ernes og 90'ernes sociale selvrealiseringsprogrammer for unge mødre, kriminelle, arbejdsløse osv., blandt andet repræsenteret ved "California Task Force to Promote Self-esteem and Personal and Social Responsibility". Hun ser disse programmer, som har bearbejdningen af selvet som genstand for frigørelse i et andet perspektiv. Programmerne handler måske nok om frigørelse, men hun mener, at det er en frigørelse som på samme tid som den er personlig er bundet til skabelsen af den aktive borger som en forudsætning for det liberale demokratiske samfund. De kritikere, som ser anvendelsen af empowerment som et redskab i individets psykologiske og sociale udvikling, som en forvanskning og individualisering af den kollektive modstandskamp empowerment er forbundet med, fokuserer deres kritik og analyse forkert. Hvad der er tale om er ikke at afpolitisere og gøre frigørelsen til et spørgsmål om personlig og individuel udvikling. Der er derimod tale om, at disse programmer gør selvet udvikling til en politisk forpligtelse.

The self-esteem movement [...], promises to deliver a technology of subjectivity that will solve social problems from crime and poverty to gender inequality by waging a social revolution, not against capitalism, racism and inequality, but against the order of the self and the way we govern ourselves [...] Self-fulfilment is no longer a personal or private goal. According to advocates, taking up the goal of self-esteem is something we owe to society, something that will defray the costs of social problems, something that will create a "true" democracy. (Cruikshank 1999: 231 - 232)

Strategien om det aktive og ansvarlige medborgerskab udgør både en betoning af uddannelse til myndige samfundsborgere og en social disciplinering, hvor den enkeltes livsprojekt knyttes sammen med løsningen af samfundets sociale problemer (Otto 2003:14).

Cruikshank åbner for andet blik på empowerment, som på mange måder ophæver den modsætning, der er mellem en radikal og neo-liberal udlægning af begrebet. Når empowerment anskues som et middel til at arbejde gennem individer og ikke mod, og når empowerment bliver et magtforhold, der frem for alt handler om at skabe subjekter, gør det egentlig ingen forskel, hvorvidt det politiske udgangspunkt er et

venstreradikalt, der skal generere politisk modstand, eller en højrefløj der skal producere rationelle økonomiske skabende aktører (Cruickshank 2003:31). De deler en fælles politisk strategi gennem de mægtiggørelsestaktikker de anvender:

Yet the tactics for empowerment mobilized in innumerable programs [...] share a political strategy: to act up on others by getting them to act in their own interest. [...] From any ideological perspectives, those interests must be constituted in order to be acted upon. The will to empower may well be well intentioned, but it is a strategy for constituting and regulating the political subjectivities of the "empowered". Whether inspired by the market or by the promises of self-government and autonomy, the object of empowerment is to act upon another's interests and desires in order to conduct their actions toward an appropriate end [...]. (Cruickshank 1999:68-69)

Derigennem flyttes fokus både fra de gode intentioner (The will to empower) og spørgsmålet om, hvorvidt empowerment processer fører til forøgelse af magt eller ej. Empowermentgørelse er i sig selv altid et magtforhold, hvis grundlag er skabelsen af subjektiviteter. Fokus er i stedet, hvordan magten som en produktiv kraft sætter sig i gennem i ønsket om at empowermentgøre, og hvad denne magt skaber og skal skabe. Dermed må man også forholde sig kritisk til det lighedstegn, der ofte sættes mellem mægtiggørelse og frigørelse, når man beskæftiger sig med empowerment. Mægtiggørelse i sig selv er en udøvelse af magt, fordi viljen til at mægtiggøre indebærer dikotomien de mægtiggjorte med egen vilje og de magtesløse uden vilje. For at kunne mægtiggøre må de undertrykte subjektivitet først fabrikeres som magtesløse, og denne proces indebærer en magtrelation (Andersen, Henriksen & Tobiasen 2003:6).

Dette forhold, som også handler om forholdet mellem viden og magt, fører ikke kun til en kritik af de udsagn, som betoner empowermentmetodens styrke i at formidle og være katalysator for klienternes eller de undertrykte gruppers behov, ønsker og visioner. Det opløser også Gruber og Tricketts berømte empowermentparadoks. "Can we empower others" (Gruber & Tricketts 1987:353) Empowerment er kun et paradoks, hvis man betragter frihed som noget, der er uafhængigt af og står uden for magt. Frihed betraget som en del af eller effekt af magten indebærer at empowermentparadokset bliver meningsløst. Behov, ønsker og visioner

kan aldrig være udtryk for uerkendte og skjulte, men sande ønsker, der venter på at bliver artikulert gennem og sammen med en facilitator. Behov, ønsker og visioner er udtryk for en normativ fortolkning, som bliver tilgængelig gennem facilitatoren og de præmisser, der stilles op (Triantafyllou & Nielsen 2001:77).

Empowerment som normalisering

Empowerment, som blandt andet Cruickshank problematiserer det, kan minde om perspektivet på det sociale arbejde som en normaliserende praktik. Det vil sige en praktik, som har til hensigt at forandre for at normalisere i forhold til samfundets normer og værdier (Mallander, Meeuwisse & Sunesson 1998).

Normalisering er tvetydigt i den forstand, at det både kan forstås som frigørende og undertrykkende. Normaliseringsprincippet indebærer på den ene side, at alle borgere, der uanset hvad, som ligger til grund for at deres livssituation, betragtes som anderledes, skal hjælpes til at fungere i et normalt hverdagsliv. De skal understøttes i og oplæres til at indgå i normalitetskulturer. De skal kort sagt integreres socialt, og normaliseringen antages at være forudsætningen for integration i samfundslivet i bred forstand (Elm Larsen et. al. 2002: 190). Normaliseringsprincippet i socialt arbejde udtrykker på den måde et princip om at skabe lige muligheder for alle og et redskab i at forandre for at skabe lighed. På den anden side kan normalisering i et Foucaulsk perspektiv også ses som udtryk for det sociale arbejde som en disciplinerende magtform, der bidrager til at opretholde samfundets orden, værdier og normer. Det betyder ikke, at det sociale arbejde nødvendigvis sætter sig igennem som en direkte udøvelse af magt. Magten har mange former, og det sociale arbejde udgør en del af "hjælpens univers", som i sine gode intentioner og med sin professionelle viden ikke forstås eller forstår sig selv som magtudøvelse (Järvinen & Mortensen 2003:10). Det særlige ved normaliseringen er, at den gennem at udgrænse det unormale og afvigende definerer det normale og dermed bidrager til at opretholde den samfundsmæssige norm og orden. I dette perspektiv bidrager det sociale arbejde som en normaliserende magt ikke til at skabe modmagt og frigørelse, men til at opretholde orden gennem stigmatisering af

individer og grupper, som står uden for samfundets normer og derfor betragtes som afvigende (de los Reyes & Mulinari 2005:43).

Normaliseringsperspektivet i socialt arbejde handler således om, hvordan det sociale arbejde gennem sin praktikker ikke alene søger at tilpasse individet til samfundet, men herigennem også konstruerer og konstituerer afvigelsen – det unormale. Det sociale arbejde stræber efter en forandring og denne forandring defineres af det socialt ønskværdige. Normen, det normale og samfundsmæssigt rigtige og gode definerer, hvad der kan betragtes som social afvigelse og et socialt problem og dermed også, hvad forandringen skal rettes mod, og hvordan den skal tilrettelægges. Sociale problemer er dermed ikke objektivt givne, de skabes i sociale og normative processer (Fahlgren 2005 97).

Det er et ræsonnement, der minder om både Øvrelids bestemmelse af empowerment som en afspejling af samfundets sociale konventioner for acceptabel adfærd (Øvrelid 2007:51), og Cruickshanks pointer om at empowerment indebærer en konstituering af individets interesser og en konstruktion af de undertryktes subjektivitet. Gennem dette perspektiv på empowerment som en magtform med normaliserende tendenser, opløses den spænding mellem forandring og normalisering, som jeg skitserede i foregående kapitel. Empowerment er både forandring og normalisering på en og samme tid, og normalisering behøver ikke at stå i modsætning til forandring. Som Øvrelid (2007:52) påpeger, er frihed, og jeg vil tilføje også forandring altid kontekstualiseret. Spørgsmålet er hvilken forandring det skal skabe, og hvordan denne forandring skabes.

Opsummering

Jeg har i dette kapitel præsenteret og drøftet empowermentbegrebet og dets udvikling. Formålet har været at undersøge hvordan man teoretisk kan begribe empowerment til trods for de åbenlyse modsætninger og spændinger, der præger begrebet i teori såvel som praksis. Disse modsætninger og spændinger kommer til udtryk på flere niveauer. Blandt andet: Logisk i paradokset om man kan empowermentgøre andre uden dermed at udøve magt. Politisk gennem empowermentbegrebets tiltrækning af både venstreradikale og neoliberale perspektiver på hvad empowerment skal

frigøre fra. Forandringsmæssigt gennem hvilken forandring empowerment i socialt arbejde skal skabe. Det vil sige om det er forandring af samfundsmæssige forhold, eller om det er en normalisering af de som skal empowermentgøres. Jeg har gennem at belyse diskussionen om empowerment søgt at vise, at empowermentbegrebet er fanget i et dikotomt univers af empowerment vs. paternalisme, frigørelse vs. tvang, undertrykkelse vs. befrielse osv., og at disse dikotomier gør det vanskeligt at anvende begrebet som udgangspunkt for en undersøgelse af det sociale arbejdes praktikker. Jeg har argumenteret for at disse modstillinger, gør det problematisk at anvende begrebet i en analyse af empowerment, som det udfolder sig i praksis, fordi det gennem at forenkle forestillingen om frihed flytter blikket fra hvad empowerment skaber som praktik. Ud fra denne diskussion har jeg præsenteret et andet teoretisk perspektiv på empowerment inspireret af Foucault. Empowerment problematiseres her som en magtform, der frem for noget skal skabe individet som et bestemt subjekt. Empowerment skal forandre til "noget", og hvad der må undersøges er, hvad dette "noget" er, og hvordan det skabes ved hjælp af forskellige teknikker. Set på denne måde bliver empowerment bliver en form for styring, der skal forandre og skabe subjekter i overensstemmelse med styringens mål. Empowerment kan som sådan relateres til et perspektiv på det sociale arbejde som en normaliserende praktik, der gennem at definere det normale og samfundsmæssigt rigtige, udgrænser og definere det afvigende og socialt problematiske. Empowerment kan som sådan ses som en praktik med normaliserende tendenser, der skal forandre til det socialt ønskværdige

På baggrund af denne diskussion, præsenterer jeg i det følgende kapitel et magtanalytisk perspektiv. Dette perspektiv udgør grundlaget for analysen af det empowermentprojekt, som er afhandlingens empiriske grundlag. Her ud fra udvikler jeg de analytiske redskaber og præciserer afhandlingens analytiske spørgsmål.

3. Et magtperspektiv som analysestrategi

På baggrund af det foregående kapitels bestemmelse af empowerment ikke som en frigørende metode, men som en magtform, som skaber subjektivitet, redegør jeg i dette kapitel for det teoretiske og analytiske perspektiv materialet fra mit feltarbejde analyseres ud fra. Som præsenteret i det indledende kapitel er jeg inspireret af Niels Åkerstrøm Andersens diskursive analysestrategi (Andersen 1999),¹² som fokuserer på, hvordan et givet fænomen bliver til, og hvad det skaber, frem for hvad det er som ontologisk størrelse. Jeg indleder kapitlet med at præsentere præmisserne for det analysestrategiske perspektiv. Derefter redegør jeg for Foucaults magt- og styringsperspektiv, som udgør afhandlingens overordnede teoretiske og analysestrategiske perspektiv. I den sammenhæng fokuserer jeg på begreberne magt, subjektivering og styring og disciplinering og selvteknikker, som udgør de teoretiske og analytiske begreber, jeg anvender i analysen. Herudfra præciserer og videreudvikler jeg afhandlingens problemstilling ved at stille yderligere analytiske spørgsmål, som former det videre arbejde med afhandlingens empiri, og jeg diskuterer, hvilken betydning magtperspektivet har for forståelsen af Projektets empowermentgørende arbejde.

Analysestrategi

Analysestrategiens grundlag er en deontologisering af sociale fænomener, hvilket indebærer, at der stilles spørgsmål ved deres umiddelbare selvfølgheder (Sørensen 2006:29). Deontologiseringen er begrundet i det forhold, at en lang række sociale fænomener har forandret karakter. Det indebærer, dels at det ikke længere bliver meningsfuldt at forklare med henvisning til de kategorier og begreber der i udgangspunktet definerede dem, og som anvendes til at begrunde deres brug. Dels indebærer det at man kan stille spørgsmål ved selve det grundlag, som forståelsen af begrebet er baseret på (Andersen 1999:9-10). Som jeg har vist i det foregående kapitel

¹² Jeg er ikke kun inspireret af Andersens diskursive analysestrategi. Sørensen (2006) analyse af sygeplejerskes arbejde på et psykiatrisk hospital, har også inspireret.

er det den forandring, der er sket med empowerment, der får mig til at stille spørgsmål ved de grundlæggende kategorier af frihed og tvang og paternalisme, som begrebet forstås igennem. Forenklet formuleret er det to bevægelser, der får mig til at stille spørgsmål til dets karakter og dets praktikker som frigørende metode i det sociale arbejde. Det er dels empowermentets bevægelse fra at være et kollektivistisk orienteret modmagsredskab i det kritiske sociale arbejde til at blive et individualistisk orienteret redskab i en neoliberalistisk socialpolitik. Dels det element af tvang som empowerment i praksis indebærer samtidig med, at denne tvang sker i frihedens navn. Det indledende eksempel med Foreningen er et billede på denne tvang-frihedsproblematik, som umiddelbart gør det vanskeligt at tolke Projektet indenfor en traditionel forståelse af empowerment. Det analysestrategiske problem bliver, hvordan jeg kan analysere projektets empowermenttøring af kvinderne som et konkret udtryk for empowerment samtidig med, at jeg frigør analysen fra den meningsfuldhed som omgiver empowerment. Det er nødvendigt, for som Andersen påpeger, er man nødt til at holde åbent, at empowermenttøringen af kvinderne også forandrer empowermentets måde at være empowerment på (Andersen 2003:21). Dermed bevæger man sig fra en ontologisk tilgang til empowerment, hvor empowerment er givet og skal undersøges ud fra bestemte metodologiske regler, til en epistemologisk tilgang, hvor det er selve genstanden for analysen og de muligheder for indsigt i denne, som analysen tilbyder, der problematiseres. Der spørges til *hvordan* og med *hvilke* midler en given meningsfuldhed bliver til, og hvordan denne meningsfuldhed kan erkendes. Empowermentproblemet bliver dermed et analysestrategisk problem.

Andersen argumenterer for en iagttagelse af anden orden som et princip, der kan fungere som deontologiserende redskab i en analysestrategi¹³. Princippet i andenordens iagttagelse er, at enhver iagttagelse er baseret på etableringen af en forskel. Iagttageren ser det, han ser, men han ser ikke det, han ikke ser. Det vil sige, det som er forskellens anden side. En ny iagttagelse (andenordens iagttagelse) kan redegøre for den forskel, som iagttagelse

¹³ "Diskursive analysestrategier" (Andersen 1999) er et oplæg til diskussion af hvordan man kan etablere en analysestrategi for meningsdannelse. Bogen tager udgangspunkt i fire forskellige konstruktionsorienterede teoretikere. Foucault, Koselleck, Laclau og Luhmann. Luhmanns princip for iagttagelse af anden orden, udgør her et sammenbindende princip for de i øvrigt meget forskellige teoretiske programmer. Jeg er inspireret af bogens tilgang til det analysestrategiske problem, men følger ikke dens anvisninger skematisk.

ren etablerer som grundlag for analysen, og dermed bidrage til at synliggøre præmisserne for analysen (Andersen 1999:22-23). Åbenheden skal derfor ikke forveksles med forudsætningsløshed. Enhver analyse, der søger at deontologisere et fænomen, er behæftet med et særligt perspektiv hvorudfra virkeligheden og dens sociale fænomener betragtes. Som Andersen formulerer det, beder omverdenen ikke om at blive iagttaget på en bestemt måde; det er forskeren, der vælger blikket og det er altid muligt at iagttage på anden orden på en anden måde (Andersen 1999:152). Når jeg vælger et magtperspektiv som analysestrategi, er det således et blandt flere forskellige mulige blik, som kunne få lærernes praktikker til at fremtræde på andre måder og dermed give andre indsigter i empowerment som fænomen og i Projektet. Samtidig vælger jeg et andet udgangspunkt for forståelse end den meningsfuldhed, som lærerne selv etablerer omkring empowerment. Det vil sige, at jeg ikke søger at forstå eller formidle lærernes perspektiv på det empowermentgørende arbejde, men snarere undersøger dette perspektiv og dets praktik ud fra et bestemt teoretisk og analytisk perspektiv, for herigennem at forstå, hvordan empowerment bliver til i en konkret sammenhæng. På den måde konstruerer jeg som forsker både det objekt, jeg undersøger – lærernes empowermentforståelser og praktik - og jeg konstruerer den position ud fra hvilken, jeg undersøger projektets praktik. Med andre ord, der findes ikke noget uafhængigt af det perspektiv, jeg anlægger. ”Det er det opstillede perspektiv, der konstruerer objektet, og får det til at fremtræde på en bestemt måde. Det betyder samtidig at objektet set fra et andet perspektiv ville fremtræde på en helt anden måde.”(Sørensen 2006:30)¹⁴

Det stiller krav til begrundelsen for det analysestrategiske valg. Analysestrategien som en anden ordens betragtelse kræver en redegørelse for gennem hvilket blik, jeg konstruerer min egen forskerposition såvel som forskningsobjektet, det vil sige lærernes empowermentgøring af kvinderne.

¹⁴ Hvilken betydning det har både i forhold til lærernes egen forståelse af deres arbejde, og i forhold til det magtteoretiske og analytiske perspektiv jeg har valgt, diskuterer jeg i slutningen af dette kapitel og i metodekapitlet.

Et magtanalytisk perspektiv

Det blik eller den strategi, jeg har valgt at analysere lærernes empowermentpraktikker gennem, er baseret på Foucaults magtforståelse og de perspektiver og analytiske begreber, der knytter sig til denne. Det er som nævnt den friheds- og frigørelsetænkning, som omgiver diskursen om empowerment, jeg opfatter som en hindring for at forstå, hvordan empowerment udfolder sig i praktikken og hvad denne empowermentgøring skaber. I stedet vælger jeg at fokusere på, hvordan empowerment skabes og konstrueres gennem konkrete praktikker forstået som magtformer, og hvad denne empowermentgøring af kvinderne skaber.

Magten, dens former og virkemåder, som en drivkraft i samfundet; dets styringsmåde, dets institutioner, relationer og sandheds og vidensregimer, er et gennemgående træk ved Foucaults arbejde. Spørgsmål om hvordan magten konstruerer og producerer viden og sandheder om befolkningen, om de kriminelle, de afvigende og om seksualiteten og spørgsmål om, hvordan de magtteknikker, der anvendes i samfundets institutioner: i skolerne, på arbejdspladserne, i fængslet osv., producerer en bestemt subjektivitet og skaber en samfundsmæssig normalitet, er centrale i en stor del af Foucaults arbejde. Det er den del af hans arbejde, jeg anvender i forståelsen og analysen af de empowermentgørende praktikker i Projektet og hvordan de skabes.

Foucaults arbejde udgør ikke et samlet teoretisk apparat, som umiddelbart kan appliceres og indgå i en analyse og tolkning en given empiri. Hans arbejde er genealogisk, forstået som konkrete historiske analyser, hvor han gennem at søge tilbage i historien afdækker betingelserne for nutidens institutioner, videns og magtformer. Hans begreber og analysemåde er vævet sammen, de er udviklet i forhold til de konkrete undersøgelser han foretog, som i blandt andet: *Galskabens historie (1999)*, *Overvågning og Straf (2002)* og *Seksualitetens historie (2006)*. I mit eget arbejde med at anvende Foucault følger jeg derfor det råd, som flere Foucaultkendere, deriblandt Roddy Nilsson (2008) giver, om ikke at læse og anvende Foucaults arbejde som en skabelon. I stedet opfordrer han til at ”[...] varje läsare av Foucault måste ställa sig frågor om vad han har att säga mig och vad jag kan använda honom till.”(Nilsson 2008:10) Det vil sige, at jeg søger at operationalisere og sammentænke nogle af de begreber, der knyt-

ter sig til magtperspektivet, og anvende disse som analytiske værktøj i arbejdet med empirien. I arbejdet med Foucaults magtbegreb og tilknyttede begreber trækker jeg også på andre forskeres viderebearbejdning af Foucaults begreber. Det gælder især de som betegnes som Governmentality-forskerne, som har arbejdet med operationalisere Foucaults arbejde omkring magt, styring og subjektivitet i det moderne liberale samfund.¹⁵ De begreber, jeg fokuserer på i mit valg af magtanalysestrategiske perspektiv, er: magt, subjektivisering, styring, disciplinering, selvteknikker.

Magt

Magt er det perspektiv, hvorigennem jeg forstår og analyserer lærernes praktikker som empowermentpraktikker, og det er gennem magt, jeg analyserer, hvad denne empowermentgøring skaber. Når magt på den måde kan fungere som et overgribende analytisk perspektiv på et fænomen som empowerment, der defineres gennem frigørelse og har frigørelse som sit erklærede mål, hænger det sammen med den særlige måde Foucault definerer magtbegrebet og dets indhold.

Foucaults magtbegreb er et opgør med en juridisk og repressiv magtopfattelse, hvor magtens logik er forbuddets og undertrykkelsens logik. Ligeledes er magt ikke et fænomen, der beskriver karakteren ved relationer gennem over- og underordning, magten er ikke en ydre ting, der kæmpes om, der kan vindes eller tabes, som i de mere traditionelle magtforståelser logik. Derfor er magt heller ikke lokalisierbar i den forstand, at man kan identificere et enkelt punkt, hvorudfra magten udgår (Foucault 2006:86-97).¹⁶ Det er Foucault point, at magten udelukkende forstået som juridisk repressiv magt afskærer muligheden for at forstå den som en skabende kraft. Hvis magt havde en sådan karakter, ville den med sine ressourcer:

”[...] stå magtesløs og med sine metoder være sparsomt udrustet, taktisk måtte den virke monoton, uden evne til opfindsomhed og tvunget

¹⁵ Governmentalityforskerne består blandt andet af: Mitchell Dean, Nikolas Rose og Barbara Cruickshank. I Danmark er det Kaspar Villadsen der, med Ph.d. afhandlingen ”Det sociale arbejdes genealogi (Villadsen 2003), har været eksponent for denne retning.

¹⁶ Foucault taler om, at man må kappe hovedet af kongen. Det vil sige at man må opgive den politiske teoris tanke, om, at magten har endegyldigt punkt, hvorudfra den udspringer. (Foucault 1980:121)

til stadig gentagelse af sig selv. Endvidere fordi det er en magt, som nærmest kun ville have "nej"-ets kraft; ude af stand til at frembringe noget som helst, kun egnet til at trække grænser, måtte den efter sit væsen være antienergi: effektiviteten ved magten måtte være paradoksalt: magten "magter" ikke noget, bortset fra lige at formå det, den undertrykker, til heller intet at magte, bortset fra det magten tillader det at magte." (Foucault 2006:91)

Magt er derfor heller ikke en handling mod andre. Det ville være at side stille den med ren vold og dominans, som udelukker den andens handlingsmuligheder. Det er dog ikke ensbetydende med, at vold og tvang ikke er til stede i magten og dens relationer. Vold og tvang er aspekter og effekter af magtudøvelse, som Foucault ikke mindst fokuserer på i "Overvågning og straf" (Foucault 2002) gennem disciplinen. Det er teknikker, som anvendes i magtrelationer, og som virker til at producere et ønsket mål eller en ønsket tilstand.

Magt er langt mere åben. Det er en positiv kraft i betydningen konstruerende. Magt er selve den skabende kraft i samfundet. Det er en kraft som producerer og konstruerer viden og sandhed om samfund og subjekter. Det er en aktivitet, der virker gennem handlinger. Den finder sted i alle hjørner af samfundet og kan som sådan ikke lokaliseres til et enkelt punkt. Den udtrykker en måde at handle på i forhold til andres handlinger, og er som sådan et kendetegn ved sociale relationer i bredeste forstand.

"It is a total structure of actions brought to bear upon possible actions: it incites, it induces, it seduces, it makes easier or more difficult; in the extreme it constrains or forbid absolutely; it is nevertheless a way of acting upon an acting subject or acting subjects by virtue of their acting or being capable of action. A set of actions upon other actions." (Foucault 1983:220)

Magt er derfor heller ikke noget, som kan besiddes eller fratages, den kan kun anvendes. Magten kan kun finde sted og er kun virkningsfuld i relationer mellem individer, som er frie og har mulighed for at handle. Frihed står derfor heller ikke i modsætning til magt, men er snarere dens forudsætning. (Foucault 1983:221) Foucaults magtbegreb har på den måde karakter af at være en slags handlingsbegreb. Det er et genererende begreb,

som betegner en kraft, der producerer en særlig form¹⁷. Magt fremstår som selve den dynamik, der driver og skaber samfundet, dets institutioner og dets individer. Et samfund uden magtrelationer er en abstraktion (Foucault 1983:222).

Foucaults magtbegreb er abstrakt og vanskeligt både at forstå og forklare. Det bryder med den umiddelbare opfattelse af magt, og det bliver så omfattende at det næsten opløses; alt er magt. Men hans magtbegreb har en styrke som analytisk begreb. At tænke på samfundet og dets form, dets institutioner, dets viden, dets normer og værdier som et resultat af og produceret af magtforhold, indebærer muligheden for at kunne stille spørgsmål ved det som opfattes som selvfølgelig, naturligt og givet.

Magt, viden, subjektivering og normalisering

Magt skaber subjektivitet. I artiklen: *The subject and Power* (Foucault 1983) indleder Foucault med at påpege, at det aldrig har været magten i sig selv, der har interesseret ham. Målet med hans magtanalyser har i stedet været at skabe historien om de forskellige måder, hvorpå mennesker i vores kultur bliver gjort til subjekter, det vil sige subjektiveres, og hvordan magten virker i denne proces (Foucault 1983:208). Andersen forklarer Foucaults begreb subjektivering med at, et individ eller kollektiv bliver udråbt til subjekt i en bestemt diskurs. Herigennem tilbydes individet eller kollektivet en bestemt plads i diskursen, ud fra hvilken der kan tales og handles meningsfuldt på en bestemt måde (Andersen 2003:124). I sin bestemmelse af subjektet fremhæver Foucault to betydninger af begrebet,

¹⁷ At magt er en produktiv kraft og at magtens væsen hverken kan bestemmes som noget der kan besiddes, eller som et todimensionalt forhold af over- og underordning, men netop er en relation af magt og modmagt mellem individer, grupper og institutioner, betyder *ikke*, at magt *ikke* kan resultere i tilstande af social, politisk eller økonomisk dominans og hierarkier (Foucault 1994:292). At kritisere enhver form for social dominans er filosofiens vigtigste opgave, men netop ved at skelne mellem magt og vold og dominans bliver det muligt at etablere et analytisk skel mellem den produktive magt som er fundamentet for socialt liv og samfundets stivnede og hierarkiske magtstrukturer. Med andre ord ” [...] De flydende magtrelationer, der altid vil være til stede i det sociale liv, og som ikke nødvendigvis er noget negativt (hverken forstået som normativ eller repressiv magt), og så den sammenknytning og fastlåsning af disse, der fører til fremkomsten af en generel magtstruktur, hvis konsekvenser breder sig ud i hele samfundet.” (Poulsen. 2006:10)

som begge angiver tilstedeværelsen af en magt, der både undervinger og skaber subjekter. Individets subjektivitet forstået som bevidsthed, identitet og selverkendelse er både underlagt andres kontrol og meningskabelse og individets eget aktive arbejde (Foucault 1983:208). Subjektiviteten er dermed ikke fri og uafhængig, og den er ikke udtryk for noget særlig sandt eller uspolet hos individet. Der er ingen kerne, som er undertrykt, og derfor skal forløses. Hvordan vi forstår os selv er snarere et resultat af magtprocesser i historien. Derfor er det heller ikke muligt ud fra et Foucaults perspektiv at antage det syn på mennesket, som er fælles for forskellige retninger indenfor empowerment, og som i bund og grund er legitimiteten i denne praktik "[...]de delar en positiv syn på människan som ett i grunden aktivt och handlande subjekt som vill och vet sitt eget bästa om man bara skapar rätt förhållanden." (Askheim 2007:19). Hos Foucault bliver det netop først problematisk, når man hævder, at der findes et oprindeligt eller sandt subjekt.

Problematikeringen er ikke bare akademisk og filosofisk, men har også praktiske konsekvenser. Selve påstanden om befrielsen og de opfattelser af rigtigt og forkert som den baserer sig på udgør i sig selv et magtforhold, som risikerer at producere de totaliserende praktikker de var ment at skulle opløse (Foucault 1994:286). Det vil sige at hævde, at man kan befri individet fra undertrykkelse gennem at udpege årsagen, indebærer i sig selv risikoen for undertrykkelse. Sagt på en anden måde: vejen til dominans og undertrykkelse er brolagt med gode viljer. Det er det, der i et videre perspektiv er Cruickshanks grundlæggende argument, når hun peger på hvordan empowerment bliver en udøvelse af magt som også kan have totalitære konsekvenser. Ud fra opfattelsen af det frie individ, skal de individer og grupper som skal empowermentgøres defineres og kategoriseres videnskabeligt, politisk og gennem de samfundsmæssige institutioner. Deres subjektivitet skal konstitueres og de skal tildeles de særlige karakteristika, som skiller dem fra at blive et frit individ. Med andre ord "For at mægtiggøre de magtesløse må de først fabrikeres som magtesløse. Det er magt med totalitære dimensioner" (Andersen, Henriksen & Tobiasen 2003:2).

Foucaults analyser handler således om, hvordan vi bliver til dem vi er, hvordan vi forstår os selv og andre i en given tid, det være sig som kvinde, mand, dansker, indvandrer, ung, gammel, fri, underkastet, normal, afvigende osv.. Og de handler om hvilke former for magtudøvelse, det giver

anledning til i form af disciplinerende og normaliserende praktikker, der skal forme og forandre subjektet i overensstemmelse med en samfundsmæssig norm. Central i disse processer er relationerne mellem magt og viden og subjektivering.

Magt, viden og subjektivering er uløseligt forbundet. Viden er det rationelle, legitime og institutionaliserede grundlag, hvorudfra det bliver muligt at italesætte, definere og konstruere (objektivere) sandheder om individet som et særligt subjekt med en bestemt identitet og en særlig handlingskapacitet. Det er gennem denne proces, at viden kan forstås som en magt, der definerer subjekter og bestemmer deres egenskaber; og det er denne proces, der kan betegnes som subjektivering. Magt, viden og subjektivering må her ses i sammenhæng med udelukkelsesprincippet, som er en anden central præmis i Foucaults tænkning. Viden og sandhed producerer og produceres på baggrund af normer¹⁸ for sandt og falsk, tilladt og forbudt, normalt og unormalt, og angiver på den måde hvad der befinder sig indenfor eller udenfor en given samfundsmæssig norm. (Foucault 1999:9).

Når individet konstrueres på baggrund af disse videnskabelige og normative sandheder, indgår det i en subjektiveringsproces, som skaber det som et særligt subjekt i en bestemt position og med særlige egenskaber. Subjektpositionen bliver afgørende for, hvilke muligheder og i hvilke sammenhænge den enkelte kan komme til orde, og hvad vedkommende med rette kan udtale sig om. Tildelt en subjektposition, placeret på et kontinuum mellem normalt og unormalt med en særlig viden om sig selv og med en særlig handlingskapacitet¹⁹, bliver det afvigende eller unormale individ et

¹⁸ Norm skal her forstås i en dobbelt betydning. Det vil sige både som statistisk videnskabelig norm og som normativ. ”Det är viktigt att hålla i minnet den dubbla betydelse begrebet norm har, idet att det både står för ett slags föregivet neutralt, ofta statistiskt, fastställt förhållande (t.ex beträffande kroppslängd, kroppsvikt, beteende, intelligenskvot) och som föreskrivande det ”normala”.” (Nilsson 2008:90)

¹⁹ Foucaults bestemmelse af subjektiveringen har paralleller til Althusser's marxistisk funderede perspektiv på skabelsen af subjektivitet. Selvom der er væsentlige forskelle mellem de to, kan hans tanker alligevel bidrage til at belyse hvordan subjektivitet skal forstås. Gennem begrebet *Interpellation* forklarer Althusser (1976) hvordan individets subjektivitet skabes ved at det anråbes på en bestemt måde (eksempelvis som moder, som elev, som arbejder etc.) af samfundets institutioner. Herigennem tildeles og påtager individet eller gruppen sig en bestemt identitet, som bliver styrende for dets selvforståelse, og sætter rammer om dets handlen. Interpellationen af subjektet finder sted gennem de ideologiske statsapparater. I

objekt, der er åbent område for forandring og tilpasning i overensstemmelse med de gældende samfundsmæssige normative og videnskabelige bestemmelser af unormalt og normalt. Det sker gennem de velfærdssamfunds institutioner, som eksempelvis det sociale arbejde er en del af, og som virker ved at skulle opretholde denne samfundsmæssige normalitet. Subjektivering som et udtryk for tilskrivelsen af en bestemt identitet er på den måde grundlaget i samfundets normaliseringspraktikker. Det vil sige: ”.. en aktivitet för att med olika medel ”rätta till” eller inordna, alternativt återställa, något eller någon till det som i varje konkret sammanhång framställs som normalt.” (Nilsson 2008: 90) Dermed er det også en del af styringen og styringsmentalitetens område.

Styring som et aspekt af magt

Selvom Foucaults bestemmelse af magt er en abstraktion og overskrider tid og rum, er hans magtforståelse samtidig udviklet og forankret i konkrete historiske analyser af magtens former i de vestlige liberale samfund. Det, som kendetegner disse samfund, er en forandring, som finder sted i allerede i 1500 tallet, hvor styring²⁰, som et aspekt af magten, bliver rettet mod befolkningen og dens sundhed. Der er tale om en anden styringsmentalitet. Befolkningens sundhed, velfærd, velstand og lykke bliver forudsættningen for statens opretholdelse og derfor også genstanden for styringens mål og virkemidler. (Dean 2006:56). Det er befolkningen der skal bearbejdes. Det forandrer selve måden at styre på. Magtens (forstået som styringens) metoder fungerer nu ikke

[...] ved hjælp af retten, men ved hjælp af teknikken – ikke ved hjælp af loven, men ved hjælp af normalisationen, ikke ved hjælp af afstraffelsen, men ved hjælp af kontrollen – og som udøves på niveauer og i former der overskrider staten og dens apparater. (Foucault 2006:95-96)

modsætning til statsmagtens repressive institutioner - militærmagten, politiet, fængslerne osv. – består disse af en række specialiserede institutioner – det religiøse, skolen, det retslige, familien, det kulturelle osv. Det er både offentlige og private institutioner, og de besidder en relativ autonomi til statsmagten.

²⁰ Government og Governmentality betegner styring i bred forstand, og den særlige form for styringsrationale der kendetegner et givet samfund i en given tid. Jeg anvender i stedet begreberne styring og styringsmentalitet.

Styring kommer til at handle om ved hjælp af forskellige magtteknologier og teknikker²¹ at påvirke folks adfærd i en retning, så de bliver i stand til at styre sig selv i overensstemmelse med styringens mål. Som Nikolas Rose påpeger: "To govern human is not to crush their capacity to act, but to acknowledge it and to utilize it for one's own objectives." (Rose 1999:4) Begrebet styringsmentalitet sammenkæder således de magtteknologier, der anvendes i samfundet, med den politiske rationalitet, der er grundlaget for dem. Med dette blik på styring bliver empowerment mere end et uskyldigt foretagende der skal frigøre.

Foucault (1988) opererer med fire overordnede former for magtteknologier, som på forskellig vis bidrager til at forme subjektet: *Produktionsteknologier*, som tillader os at producere, transformere og manipulere ting. *Tegnteknologier* som tillader os at anvende tegn, betydninger og symboler. *Magtteknologier* som bestemmer individers adfærd gennem at underkaste dem bestemte dominansformer. Endelig *selvteknologier* som tillader individet at påvirke operationer i forhold til sin egen krop, sjæl, tanker, kontrol og væremåder, så de kan transformere sig selv til at opnå et særligt stadi af lykke, renhed, visdom, perfektion eller u dødelighed (Foucault 1988:18). Alle fire former for teknologier er i varierende grad i spil og samspil i samfundet, og betjener sig af forskellige teknikker i magtudøvelsen. Det er dog især de to sidste former for teknologier – magt/dominansteknologier og selvteknologier – og deres indbyrdes relation, som udgør redskabet i en forståelse og analyse af styring som en magtform, der producerer specifikke former for subjektivitet. Det er disse to former for magtteknologier, jeg tager afsæt i, i det analysestrategiske perspektiv jeg anlægger på Projektet og lærernes empowermentgørende praktikker og teknikker. Herudfra fokuserer jeg på to specifikke magtformer: Styring gennem disciplinering og styring gennem selvets styring.

Styring gennem disciplinering

Hos Foucault er disciplineringen en magtform, som udøves over kroppen, men retter sig mod sjælen (Fogh Jensen 2002:8), og angiver hermed, at disciplinering handler om at forme individets subjektivitet i en bestemt retning. Det vil sige, at der er tale om en magtform, der opererer gennem

²¹ Roddy Nilsson betegner teknologier som kundskaben eller læren om en bestemt teknik, mens teknikken betegner selve handlingen (Nilsson 2008:81).

teknikker til at forme, styre og ordne kroppen og herigennem skaber mennesket, dets tanke, vilje og sindelag (Nilsson 2008:102). Disciplineringsmagt er også en normaliseringsmagt i den forstand, at det er en magt, der virker sammen med udelukkelses- og adskillellesprocedurer, der angiver, hvad der er rigtigt – forkert, acceptabelt uacceptabelt, normalt – unormalt osv. og på den måde ordner og klassificerer samfundet og befolkningen.

Som magtform er disciplinering knyttet til biopolitikken, der omhandler de forhold, der knyttet sig til liv og død, fødsel og forplantning, sund og sygdom (fysisk såvel som psykisk) og de processer, der opretholder eller bremser befolkningens liv (Dean 2006:169). Der er derfor også tale om en magtform, der er forankret og udviklet i en mængde af samfundets normaliserende institutioner: Fængsler, retsvæsen, psykiatriske og andre behandlende institutioner, skoler, arbejdspladser osv., og som udøves af de professioner eller menneskearbejdere: læger, lærere, pædagoger, socialarbejdere, som skal vurdere og disciplinere (Fogh Jensen 2002:13). Disciplinen er ikke en magtform, der udvikles intentionelt eller ud fra et samlet rationale omkring dens funktion. Disciplinen er udviklet med henblik på at rationalisere og effektivisere, og den udtrykker "[...]helheden af de bittesmå tekniske opfindelser, som har gjort det muligt at gøre mangfoldighedernes nytte større ved at mindske ulemperne ved den magt, som netop må styre dem for at kunne gøre dem nyttige." (Foucault, 2002:238). I den forstand er den hverken ond eller god, men snarere en forudsætning eller mulighed for det moderne samfund og dets styringsmåder, der retter sig mod at optimere samfundet og dets befolkning.

Disciplineringen virker ved teknikker, der bearbejder individet gennem tid og rum. I "Overvågning og straf" (Foucault 2002) angiver Foucault fire former for rum eller teknikker, som anvender rum og fungerer til at inddele, overvåge, disciplinere og normalisere individet. For det første det *Aflukkede rum* som er et særligt sted, forskellig fra alle andre og lukket om sig selv (Foucault 2002:157), der både tjener til at beskytte omverdenen mod de, som rummet er tiltænkt, og tjener til at rationalisere, overvåge og disciplinere, dem som befinder sig indenfor det afgrænsede rum.²² For det

²² Som eksempel nævner Foucault kaserne, som både skal beskytte befolkningen mod den masse af vagabonder som hæren udgør, og som skal hindrer desertering og skabe disciplin. Men også klosteret, fabrikkerne, uddannelsesstederne osv. udgør sådanne aflukker

andet et *Analytisk rum* som tildeler hver enkelt element og individ en fast plads i rummet og dermed gør det muligt at adskille og overvåge, hvem der er til stede (Foucault 2002:159). For det tredje *Funktionelle rum* hvor igennem det bliver muligt både at overvåge og rationalisere eksempelvis produktionsprocesser som ved fabrikkerne, hvor hver funktion får sit faste rum og hver arbejder sin faste plads (Foucault 2002:161). For det fjerde *serielle rum* som ordner og inddeler i hierarkiske linjer, og på den måde gør det muligt at overvåge, organisere og rangordne mellem forskellige niveauer (Foucault 2002:161-163). Skolen er et eksempel på det serielle rum, der med sine inddelinger i klassetrin baseret på alder, progression og belønningssystemer, installerer en norm eller en regel i individet som det belønnes at leve op til (Fogh Jensen 2002:9) Rummets inddelinger både i fysisk og i organisatorisk forstand fungerer på den måde som en organiserende, normaliserende og disciplinerende teknik.

Tiden er det andet element i disciplineringen som magtform. I ”Overvågning og straf” beskriver Foucault, hvordan tiden bliver det element, hvor igennem man kan økonomisere, effektivisere og adskille aktiviteter (Foucault 2002: 165-72). Både ved at anvende tiden som inddelingsteknik, hvor man organiserer aktiviteter og dermed skiller nyttig og unyttig tid, og ved at disciplinere kroppen for på den måde at effektivisere tiden.²³ En disciplineret krop er grundlaget for en effektiv handling.” (Foucault 2002: 168). Tiden bliver omdrejningspunkt for disciplinerende teknikker, der skal effektivisere og ordne aktiviteter.

Den disciplinerende magt er en magt, der virker gennem teknikker, der bearbejder kroppen ved at indordne den under og gennem tidens og rummets fysiske og organisatoriske struktur. Dens effektivitet ligger i, at den udskiller og adskiller unormale fra det normale, og i at den gennem at påtvinge kroppen denne orden installerer disciplinen i individet, som gør den til sin egen. Den virker gennem organiseringen af analytiske og hierarkiske rum, der kobler det institutionelle og fysiske og dermed angiver, hvem der hører til og ikke til. Den virker gennem inddelingen og organi-

(Foucault 2002: 157-58). Men fængslerne, sygehusene og alle de øvrige samfundsmæssige funktionelle institutioner er også eksempler på dette aflukkede rum.

²³ Foucault anvender som eksempel, hvordan kroppen minutøst disciplineres gennem siddestilling, kropsholdning og håndstilling i kunsten at lære eleverne at skrive. ”En disciplineret krop er grundlaget for en effektiv handling.” (Foucault 2002:168)

seringen af tiden i nyttig og unyttig tid. Den virker gennem en rationalisering af overvågningen af subjektet, hvor fængslet med Benthams Panoptikon udgør det arkitektoniske højdepunkt, fordi fangerne aldrig kan gennemskue, om de bliver overvåget og dermed bliver deres egen vogter. Panoptikon er både fængslets arkitektur og billedet på hele det moderne samfunds magtanvendelse, hvor overvågningens disciplinerende virkninger etableres som en indre instans i det enkelte subjekt (Heede 1992:108). Disciplinen er på en gang en totaliserende og individualiserende magt- og styringsform.

Styring gennem selvets styring

I modsætning til disciplinering omfatter styring gennem selvteknikker en styringsrationalitet, som retter sig mod teknikker, hvorigennem individet kan bearbejde sig selv. Det drejer sig om teknikker:

[...] which permit individuals to effect by their own means or with the help of others a certain number of operations on their own bodies and souls, thoughts, conduct, and way of being, so as to transform themselves in order to attain a certain state of happiness, purity, wisdom, perfection or immortality. (Foucault 1988:18).

Statens styrke er i moderne tid knyttet til befolkningens velfærd og robusthed. I den liberale stat kommer det til udtryk i en styringsmentalitet, som forudsætter at individerne er frie men opfører sig på en rationel måde (Otto 2003:14). Suverænitæt og disciplin forsvinder ikke som magtformer, og disciplinen er en forudsætning for at realisere styringens mål; men disciplineringsprocesser finder ny form ved at den realiseres gennem individets bearbejdning af sig selv. Det er ikke længere kun kroppen som er genstand for disciplineringen men også sjælen.

The possibilities for liberal forms of freedom may historically depend upon the exercise of discipline. Freedom in a liberal sense, should thus not be equated with anarchy, but with a kind of well regulated and "responsibilized" liberty. (Barry, Osborne, & Rose 1996:8)

Frem for alt retter selvteknikker sig mod at skabe eller snarere forme subjekter, der korresponderer med styringens mål, ikke i en negativ og kontrollerende forstand, men i en produktiv. Det er subjektets egenskaber og

handlemuligheder, der styres, ikke gennem direkte kontrol, men gennem at forme selvopfattelsen, viljen og trangen til at opføre sig fornuftsmæssigt (Otto 2003:3). Selvteknikker handler således om at forsøge at styre individet i en retning, så det kan styre sig selv. Selvteknikker definerer Foucault som:

[...] the procedures, which no doubt exist in every civilization, suggested and prescribed to individuals in order to determine their identity, maintain it, or transform it in terms of a certain number of ends, through relations of self-mastery or self-knowledge. In short it is a matter of placing the imperatives to “know oneself” – which to us appears so characteristic of our civilization. (Foucault 1997:87)

Bekendelse

I den sammenhæng er bekendelse en overordnet betegnelse for den mængde af forskellige teknikker og praktikker, der skal virke til at fremme selvets ledelse af sig selv. Det er en procedure, hvor individet ansøres til at producere en sandhed om sig selv, som kan påvirke subjektet selv (Nilsson 2008:121). Foucault behandler bekendelsen i *Seksualitetens historie* bind 1 (Foucault 2006), hvor han knytter den til middelalderens kristendom gennem bodssakramentet. Herfra spredes det ud i samfundets institutioner. I det moderne samfund er det blevet en del af klinikkerne, domstolernes, skolernes, behandlingsinstitutionernes osv. virke (Nilsson 2008:121). Bekendelsen er en af den vestlige kulturs vigtigste ritualer. Vi er blevet et bekendende samfund. ”I vesten er mennesket blevet et bekendende dyr.” (Foucault 2006:67)

Bekendelsen knytter sig til *Pastoralmagten*. Pastoralmagten er en magtform, som på en gang er totaliserende og individualiserende. Den udspringer af en gammel kristen tradition, hvor præsten/hyrden både skulle våge over flokken og den enkelte. For at kunne sikre flokkens frelse måtte han kende hver enkelt individs inderste hemmeligheder (Villadsen 2006:19). Pastoralmagten genfindes under nye former i det moderne samfunds velfærdsinstitutioner, hvor dommeren, lægen, socialarbejderen, terapeuten osv. vurderer det gode og onde, det tilladte og forbudte, det syge og det sunde, det normale og unormale (Sørensen 2006:47).

Bekendelsen har som funktion at frigøre. Hvor tvangen og volden under-

trykker, frigør bekendelsen. Den, som ikke kan bekende er underlagt en tvang, som holder vedkommende tilbage (Foucault 2006: 67). Bekendelsen producerer sandheder om subjektet, men den virker også til at øge den enkeltes evne og kapacitet til selvrefleksion, selvdisciplinering og selvkontrol (Otto 2003:8).

Selvbekendelse sigter mod selvstyring, selvdisciplin, og selvansvar. Gennem selvbekendelse konstruerer subjektet sandheden om sig selv og bliver i stand til at være selvstyrende, selvansvarlig, selvforvaltende og at handle moralsk rigtigt. At bekende sandheden om sig selv er i sig selv selvhelbredende. (Sørensen 2006: 51)

Bekendelsen betjener sig af forskellige teknikker. Fra egentlig bekendelse hos lægen, terapeuten, socialrådgiveren eller overfor gruppen, til teknikker som dagbogsskrivning, selvevalueringer, individuelle udviklingsplaner osv.

Præcisering af afhandlingens analytiske spørgsmål

Med baggrund i det magtperspektiv jeg har etableret i dette kapitel bliver analysen af lærernes empowermentpraktikker ikke et spørgsmål om at identificere den magt lærerne har over kvinderne. Det handler heller ikke om at identificere den magt og dens årsag, som tvinger lærerne til, begrundet i empowerment, at handle på bestemte måder overfor kvinderne. Dermed ville hele analysen af lærernes empowermentgøring også ende i det samme tomrum, som empowermentparadokset og empowermentdiktomiernes efterlader en i. Empowerment i det konkrete projekt ville blive reduceret til et spørgsmål om sand eller falsk empowerment. Når dette spørgsmål er uinteressant for analysen i denne afhandling, handler det både om at en sådan form for spørgen lukker af for at forstå empowerment i sin konkrete udfoldelse, og det handler om det konstruktivistiske og anti-essentialistiske grundlag, som er Foucaults og denne analyses udgangspunkt. Formålet med analysen er snarere at finde frem til hvordan empowerment, som et aspekt af magt eller en magtform, skabes, og hvad det skaber af specifikke subjektiviteter. Hvordan i betydningen

”How,” not in the sense of “How does it manifest itself?” but “By what means is it exercised?” and “What happens when individuals exert (as the say) power over others?” (Foucault 1983:217, kursivering i opr. tekst).

Det perspektiv, jeg har etableret i dette kapitel, betyder, at jeg i min behandling af empowerment som en magtform, der skaber subjektivitet, konstruerer mine analysestrategiske spørgsmål, så de kan opfange disse processer. Magt-viden er uløseligt forbundet i udøvelsen af magt og de teknikker, der tages i brug for at forme subjektivitet. Jeg konstruerer derfor mine analytiske spørgsmål med henblik på at kunne etablere den sammenhæng, der er mellem disse dele. Dels spørger jeg til, på hvilken baggrund lærerne henter deres viden om kvinderne, det vil sige hvilken viden om kvinderne ligger til grund for deres problematiseringer og indsats, og hvordan er den viden fremkommer. Dels spørger jeg til, hvordan teknikker af disciplinerende og selvstyrende karakter anvendes og udvikles i projektet. Endelig spørger jeg til, hvad disse teknikker søger at skabe af specifikke subjektiviteter.

Afhandlingens videre analysestrategiske spørgsmål til empirien ser dermed ud som følger:

- Hvilken viden om kvinderne produceres i Projektet, og hvordan fremkommer denne viden?
- Hvordan anvendes magtteknikker af disciplinerende og selvstyrende karakter til at forme kvindernes subjektivitet?
- Hvilke former for subjektivitet skal empowermenttøringen skabe?

Problematisering af et magtanalytisk perspektiv på empowerment

Det er ikke uden problemer at vælge et Foucault magtanalytiskperspektiv på Projektets empowermenttøring. Selvom det altid, også i denne afhandling, understreges, at Foucaults magtperspektiv er produktivt og positivt, og som sådan ikke er rettet mod en normativ vurdering af en given praksis, men anvendes til at undersøge, hvordan et fænomen skabes og praktiseres, er der en alvorlig risiko for, at magtbegrebet og de analytiske begreber hvormed magten analyseres, indebærer at det sociale arbejdes praktik udelukkende får karakter af overgreb og manipulation. Annick Prieur og Lars Skov Henriksen (2004) diskuterer dette i artiklen "Et nyt perspektiv på magt i det sociale arbejde" som er en kritisk diskussion af de to danske bøger "Det magtfulde møde mellem system og klient" (Järvinen, Larsen & Mortensen 2002) og "At skabe en klient" (Järvinen & Mik Meyer 2003),

som begge behandler det sociale arbejdes magtudøvelse overfor dets klienter. Her lægger de vægt på at magtperspektivet, der i begge disse bøger, har en tendens til netop at slå om i en analyse af det sociale arbejdes manipulation, kontrol og magtovergreb. Den ensidige vægtning af dette perspektiv forbiser at det sociale arbejde og dets udøvere rent faktisk, ikke kun i deres egen selvforståelse, men også i praksis, forsøger på at skabe empowerment (Henriksen, L.S og Prieur, A 2004:104). Det er en berettiget kritik i forhold til anvendelsen af det Foucaultske magtperspektiv. Analyser, som retter sig mod samfundet og dets institutioners styring, disciplinering og bearbejdning af individet for at styrke dets selvstyring, indebærer, at der især kastes lys på magten som et overgreb eller dens vold og dominans, uanset det handlingsorienterede og produktive perspektiv, der er argumentet for magtbegrebet. Omvendt kan der argumenteres med, at styrken i Foucaults magtperspektiv netop ligger i muligheden for at analysere de magtstrukturer og dominansforhold, som vi tager for givne, og at det er denne tagen for given og naturlighed, som analysen rettes mod.

Opsummering

I dette kapitel har jeg argumenteret for valget af et analysestrategisk perspektiv på afhandlingens empiri. Frem for at tage empowerment for givet i ontologisk forstand, er målet en deontologisering, hvilket indebærer en analyse der problematiserer de umiddelbare selvfølgeligheder, der omgiver empowerment som begreb og fænomen. Begrundelsen for det analysestrategiske perspektiv er den forandring, der er sket med empowerment, der får mig til at stille spørgsmål ved de grundlæggende kategorier af frihed og tvang og paternalisme, som begrebet forstås igennem. Frem for at undersøge Projektet ud fra empowerment, undersøger jeg empowerment ud fra lærernes praktikker. Det vil sige hvordan lærerne skaber empowerment og hvad det skaber.

Analysen foretages ud fra Foucaults perspektiv på magt, styring og subjektivering. Magtens karakter af at være et produktivt fænomen som skaber samfundet og dets institutioner, indebærer muligheden for at kunne stille spørgsmål ved det som opfattes som selvfølgeligt, naturligt og givet, og dermed også muligheden for at problematisere de praktikker, hvormed lærerne forstår og skaber empowerment. Magten, forstået som en normalisationens magt, skaber subjektivitet forstået som bevidsthed, identitet og

selverkendelse, gennem magt-vidensforholdet. Det magtanalytiske perspektiv retter dermed fokus mod hvordan kvinderne problematiseres og forandres som empowermentgjorte subjekter, og hvad denne subjektivitet indebærer. Magten i det moderne samfund sker gennem styring. Styring skal forstås som en magt, der opererer gennem at påvirke individets handlinger, og påvirke dem i overensstemmelse med styringens mål.

Som et aspekt af magten fungerer styringen gennem anvendelsen af forskellige teknikker som både har karakter af styring gennem disciplinering og styring gennem selvets styring. Hvad angår det første fokuserer jeg i kapitlet særligt på hvordan bearbejdelsen af tid og rum fungerer som disciplinerende teknikker, der skal bearbejde og forandre subjektivitet. Hvad angår styring gennem selvet, fokuserer jeg på bekendelsesteknikker, som fungerer som teknikker hvor igennem individet bearbejder sig selv for at blive selvstyrende, selvdisciplineret og selvansvarlig. Etableringen af det magtanalytiske perspektiv leder til en præcisering af afhandlingens analytiske spørgsmål, hvor jeg retter fokus mod den viden om kvinderne som Projektet skaber, hvordan denne viden udmønter sig i konkrete teknikker, af disciplinerende og selvstyrende karakter, og hvilke former for subjektivitet disse teknikker skal skabe. I den sammenhæng fokuserer jeg i analysen særlig på hvordan viden produceres og kvinderne subjektiveres ud fra køn og kultur.

4. Metode

I dette kapitel redegør jeg for den metode, jeg har anvendt i indsamlingen af empiri. Derudover redegør jeg for, hvordan jeg har valgt at analysere materialet. Kapitlet har en overvejende beskrivende karakter. Det skyldes, at jeg, både af hensyn til læsevenlighed og af hensyn til muligheden for at føre en kritisk diskussion og refleksion over sammenhængen mellem empiri og teoretiske og analytiske valg, har valgt at placere denne diskussion i Prologen. Her fører jeg både en mere grundlæggende diskussion af feltarbejdet og af de relationer, som udspiller sig på kryds og tværs i felten mellem kvinderne og lærerne og mig selv som forsker, og hvordan disse har påvirket afhandlingens problemstilling og teoretiske og analytiske perspektiver.

Valget af empiri

Feltarbejdet er udført som et antropologisk inspireret feltarbejde, og blev til i et empowermentorienteret sprog- og integrationsprojekt for kvinder med indvandrer- eller flygtningebaggrund i en mellemstor svensk kommune. Indsamlingen af empiri fandt sted i forbindelse med, at jeg var knyttet til et eksternt finansieret forskningsprogram. Programmet havde til formål at anvende et innovationsperspektiv på udviklingen af den kommunale og regionale virksomhed og service. Den undersøgelse, jeg deltog i, var et casestudie, der fokuserede på socialt forsøgs- og udviklingsarbejde i to socialt og arbejdsmarkedsrettede integrationsprojekter i henholdsvis Danmark og Sverige. Formålet med undersøgelsen var at undersøge, hvordan innovation tolkes og omsættes i integrationsarbejde, der arbejder med empowermentorienterede metoder. De spørgsmål, der blev stillet, handlede om, hvilken rækkevidde og betydning disse indsatser havde for målgruppen, og hvordan de processer, som fandt sted, kunne forstås i lyset af et innovationsperspektiv. Undersøgelsens fokus var således rettet mod, hvordan målgruppen oplever de innovative indsatser (Denvall og Wright Nielsen 2006). De to projekter der indgik i undersøgelsen, skulle udgøre

ekstreme case (Flyvbjerg 1992).²⁴ De blev valgt, fordi de blev betegnet som særligt vellykkede i forhold til at arbejde med empowerment. Undersøgelsens formål udgjorde selvfølgelig en ramme for feltarbejdet, men herudover forsøgte jeg at stille mig så åben som muligt overfor de oplevelser jeg ville få i felten. I løbet af mit feltarbejde valgte jeg, at det svenske projekt skulle udgøre materialet i mit afhandlingsarbejde.

Fokus, problemstillinger og perspektiver på mit eget afhandlingsarbejde forandrede sig undervejs i feltarbejdet, hvilket blandt andet indebar det perspektivskifte, som jeg har beskrevet i prologen. Frem for at undersøge målgruppens oplevelse af indsatsen, kom undersøgelsen til at handle om, hvordan empowerment set ud fra et magtperspektiv, skabes i en konkret praktik, og hvad det skaber. Det vil sige, at det er lærernes arbejde, som er kommet i fokus for undersøgelsen. Herudfra har jeg ønsket at bidrage til at problematisere de traditionelle forståelser af empowerment i frigørelses- og selvbestemmelsestermer, som begrebet forstås igennem, og som fungerer som argument for metoden i socialt arbejde og beslægtede professioner.

Feltarbejdets gennemførelse

Feltarbejdet gik i gang efteråret 2003. Kontakten til Projektet blev etableret via kontakter på Lunds Universitet med repræsentanter for projektledelsen i et større bydelsudviklingsprojekt i kommunen. Efter indledende samtaler med lederen af Projektet og repræsentanter for bydelsudviklingsprojektet, som fandt sted foråret 2003, blev jeg, i september 2003, præsenteret de øvrige lærere og kvinderne i Projektet, og for Udviklingspartnerskabet og Udviklingsgruppen, som udgjorde den organisatoriske og ansvarlige ramme om Projektet. Arbejdet i Udviklingspartnerskabet og udviklingsgruppen, som for en stor del bestod af de samme medlemmer, fulgte jeg enten gennem deltagelse på møder, eller gennem skriftlige referater fra de møder jeg ikke kunne deltage i. En del af aftalen omkring undersøgelsen bestod i, at jeg skulle tilbageføre den viden jeg fik gennem min undersøgelse af Projektet, ikke kun i rapportform, men også ved at delagtiggøre de involverede løbende. Jeg fremlagde og diskuterede jeg mine

²⁴ En ekstrem case definerer Bent Flyvbjerg som en case der kan være særlig problemfyldt eller særlig vellykket i en nærmere defineret stand (Flyvbjerg 1992:150)

ideer og planer omkring feltarbejdet og formålet med den undersøgelse vi skulle lave. To gange fremlagde jeg de perspektiver jeg arbejdede ud fra, og de refleksioner jeg havde gjort mig over Projektet. På den måde informerede og diskuterede jeg mit arbejde og dets problemstillinger med de involverede.

Udover deltagelse på Foreningens medlemsmøde i oktober 2003 og et netværksmøde i november, begyndte mine observationer i Projektet december 2003. Kvinderne, som deltog i Projektet, blev informeret om min deltagelse af lærerne, og jeg skrev et informationsbrev til dem, hvor jeg forklarede formålet med min undersøgelse, og hvordan jeg ville gennemføre den. Brevet blev diskuteret med kvinderne i en undervisningstime. Herefter fulgte jeg Projektet nogenlunde dagligt i førstehalvdel af december måned 2003. Da jeg samtidig skulle følge arbejdet i det danske projekt, afbrød jeg det faste feltarbejde i foråret 2004, og vendte først tilbage i et længere feltforløb i slutningen af november og i december måned 2004.

Der var på den måde en længere pause i mit feltarbejde i Projektet. Det er blandt andet grunden til, at jeg anvender betegnelsen ”et antropologisk inspireret feltarbejde” for den metode, jeg har anvendt. Et traditionelt antropologisk feltarbejde er typisk tilrettelagt, som et længerevarende ophold i en fremmed kultur, hvor forskeren får adgang til helheden i folks liv og ikke kun et afgrænset og tematiseret område (Howel 2001). Men selv om der var lange pauser, mistede jeg ikke kontakten med Projektet. Jeg deltog i de arrangementer og aktiviteter, jeg havde mulighed for at deltage i. Jeg foretog interview med lærerne januar 2004, deltog i Foreningens generalforsamling i februar, Endelig fulgte jeg som nævnt løbende arbejdet i partnerskab og udviklingsgruppe enten via deltagelse eller via skriftlige referater, og jeg var i løbende mailkontakt med lederen af Projektet. På den måde blev jeg informeret om aktiviteter i projektet og Foreningen. Jeg havde således under hele perioden mere eller mindre jævnlig kontakt med projektlederen, lærere, elever og partnerskab og udviklingsgruppe. Projektet blev afsluttet ved årsskiftet 2004/2005. Jeg fortsatte med at have kontakt med lærerne foråret 2005. Jeg deltog i Foreningens generalforsamling februar 2005, hvorfra beskrivelsen i afhandlingens indledning stammer, jeg deltog en afslutningskonference marts 2005, og jeg deltog også en enkelt gang i Foreningens møde. Derudover foretog jeg et afsluttende

interview med lærerne sommeren 2005. Herefter gled min kontakt med projektet ud.

Dataindsamling

Undersøgelsen er baseret på kvalitativ metodetriangulering, hvilket vil sige, at jeg har anvendt forskellige metoder i indsamlingen af data (Kruuse 2007:47). Udover observationer har jeg anvendt kvalitative interview både foretaget som enkeltinterview og fokusgruppe interview. Derudover anvender jeg dokumenter i form af ansøgninger, referater, projektplaner, undervisnings- og formidlingsmateriale.

Observation

Selve feltarbejdet bestod som nævnt i, at jeg deltog i undervisningen og de aktiviteter, der vedrørte undervisningen. Jeg mødte om morgenen, ofte lidt senere end de andre på grund af lang rejsetid, og blev normalt til dagen sluttede ved halv tre – tretiden. I løbet af dagen deltog jeg i undervisningen, men jeg fulgte også med rundt på møder med samarbejdspartnere eller enkelte praktikbesøg hos kvinderne, hvis det var relevant. Når man foretager observation, træder man ind i et socialt rum. I Projektet var der to forskellige sociale rum at forholde sig til: Kvindernes og lærernes.

Min kontakt til kvinderne blev, som jeg har beskrevet, aldrig særlig fortrolig. Det påvirkede hvilken viden jeg fik del i, og det påvirkede afhandlingens problemstilling, der efterhånden kom til at handle om, hvordan lærerne skabte empowerment. Min relation til kvinderne, eller mangel på samme, indebar blandt andet, at jeg undlod at udfordre grænserne for adgang til private eller følsomme oplysninger. Jeg bad eksempelvis ikke om at deltage i møder, som omhandlede de enkelte kvinders situation. Her tænker jeg på de tre-partssamtaler, der blev afholdt mellem kvinderne, deres sagsbehandlere og lærerne. Sådanne møder betragter jeg som værende af privat karakter. Selvom jeg muligvis havde fået lov til at deltage af kvinderne, hvis jeg havde spurgt, opfatter jeg ikke at det var nødvendigt for arbejdet med min problemstilling, der i stigende grad handlede om

lærernes arbejde.²⁵ Samtidig kunne jeg ikke vide, om nogle ville have tilladt min deltagelse fordi de følte sig presset. Jeg søgte heller ikke at udvide min relation til kvinderne, så den kunne udvikles udenfor Projektets ramme. Projektet udgjorde således grænsen, for det fælles rum vi mødtes i. Jeg havde ingen funktioner i Projektet ud over at være til stede for at observere og snakke med lærerne og kvinderne. Det var yderst sjældent, at min rolle i Projektets dagligdag flyttede sig fra observatør til deltagende observatør. Enkelte gange havde jeg ansvaret for at følge kvinderne til besøg andre steder i byen og fik på den måde en anden rolle, men jeg blev aldrig deltager.

I forhold til lærerne sociale rum forholdt det sig anderledes. Selvom jeg ikke vil beskrive min rolle som deltager, var jeg heller ikke udelukkende observatør. Før jeg begyndte min observationer i Projektet, havde jeg indgået en aftale om at give løbende tilbagemeldinger til lærerne og partnerskaber omkring mine observationer og problematiseringer af Projektets empowermentarbejdet. Det er vanskeligt at definere den rolle, jeg havde. Rollen indebar ikke, at jeg skulle fungere som konsulent eller evaluator. Men den indebar, at jeg blev en slags samtale- og diskussionspartner i forhold til Projektets metoder. Det vil sige, at jeg løbende, både i dagligdagen og på møder diskuterede mine observationer med lærerne og med udviklingspartnerskabet. At jeg på den måde åbent drøftede mine refleksioner indebar dog ikke, at jeg overskred rollen fra at være observatør til at blive deltager i selve arbejdet. Men i og med at vi åbent diskuterede deres arbejde, betød det, at jeg udviklede tættere relationer til lærerne. Jeg tror, det gjorde det lettere at håndtere den usikkerhed, der følger med at observere og blive observeret både for mig og lærerne.

I indsamlingen af empiren har jeg koncentreret mig om kontakten med lærerne, det arbejde der foregik i Projektet. Det vil sige, at jeg ikke har søgt at udvide undersøgelsen ved at inddrage de øvrige aktører som har bidraget til forme Projektet. Her tænker jeg på den rolle som de institutioner, der er repræsenteret i partnerskabet har spillet for Projektets udformning. Ligesom jeg heller ikke har udvidet undersøgelsen til at omfatte, den kommunale kontekst som Projektet har funder sted. Hvordan Projektet

²⁵ I forhold til der blev afhandlingens problemstilling, havde det givet også været interessant at følge disse samtaler, men på det tidspunkt opfattede jeg det som grænseoverskridende at bede om at deltage i disse.

har arbejdet i forhold til systemniveauet og vice versa, indgår ikke i undersøgelsen.

Feltnotater

Feltnotater blev hovedsageligt skrevet under togturen hjem til København. Ikke mindst fordi det var ubehageligt at sidde og notere i undervisningen, og fordi det forstyrrede min egen opmærksomhed. Feltnotaterne er på den måde ikke optegnelser, der præcist og minutiøst gengiver samtaler og handlinger, deres struktur og forløb.²⁶ Det er snarere gengivelser baseret på hukommelsen af dagens hændelser kombineret med refleksioner over hændelserne og deres betydning. Et eksempel på et feltnotat fra observation i Projektet er følgende uddrag af en dags hændelser:

Da vi sidder og taler, taler jeg i øvrigt med en kvinde, som fortæller, at hun er alene med en pige på tre år. Hun har boet to år i Sverige. Hun går i Projektet og har haft et job som rengøringsassistent fire timer om aftenen, vist nok tre gange om ugen, men hun kunne ikke beholde det. Da hun havde rengøringsjobbet, afleverede hun sin datter hos sin veninde, men det kan hun ikke blive ved med. Derfor måtte hun slutte i jobbet og håber, de vil ringe til hende i januar, når Projektet slutter. Hun har også hørt, at Ikea skal åbne en forretning, og hun håber hun kan få arbejde der.

Det går i det hele taget fint med at snakke med kvinderne. Det er klart, samtalerne bliver enkle, men det er forbavsende let. Jeg kan også mærke at jeg efterhånden er kommet så tæt på, at jeg begynder at kende dem, og vi hilser på hinanden. Det er tydeligt, at kvinderne deler sig op i etniske eller sproglige grupper. De vietnamesiske eller thailandske kvinder sidder i køkkenet, de kosovoalbanske kvinder sidder foran reolen, og de arabiske kvinder sidder bagved reolen. Det er ikke sikkert, der er tale om etnisk deling, men snarere en sproglig deling.

²⁶ Feltnoter kan være mere eller mindre præcise. I nogle undersøgelser, som er baseret på observation og deltagende observation, er feltnotaterne meget nøjagtige, hvor samtaler og deres forløb gengives præcist, og hvor forskeren har brugt tid på at tage notater samtidig med at der bliver observeret. Sørensen's Afhandling "I virkeligheden udenfor" (Sørensen 2006), er et eksempel på sådanne meget præcise feltnotater, hvor specifikke samtaler gengives, og hvor der arbejdes med samtalediagrammer.

I pausen kommer Anna forbi med en kurdisk kvinde, som hverken taler arabisk eller kosovoalbansk. Hun føler sig ensom, og Anna siger at de skal huske og tale svensk med hende. Hun er i dette sproglige landskab noget forvildet og har ingen steder at sidde.

Da jeg har talt med hende sidder jeg og reflekterer over det med innovative processer og køn. Hvad er det for noget med kvinder: De har børn, flere af dem er enlige, de skal uddanne sig og klare at bo i Sverige. De har faktisk et hårdt program, og de diskurser som i øvrigt kører i samfundet om hvordan man skal tage sig af sine børn, være sammen med dem, stimulere dem etc. gælder ikke her. Jeg tror det er vigtigt med et kønsperspektiv på de her kvinder, snarere end et etnicitetsperspektiv. Det vil sige, se dem i en køns- og klasse sammenhæng.

Feltnotaterne er på den måde en blanding af gengivelser af samtaler, hændelser og mine egne umiddelbare refleksioner. Mine notater fra møder, hvor det er mere legitimt at tage notater, er mere grundige. Her har jeg noteret samtalerne og deres indhold, men også her er notaterne primært gengivelse af stemninger, forskellige holdninger og temaer.

Interview

I undersøgelsen har jeg arbejdet med to former for kvalitative interview. Dels kvalitative strukturerede interview med kvinderne i Projektet, dels en form for gruppediskussioner/fokusgruppeinterview med lærerne.

Gruppediskussioner/interview med lærere

I alt afholdt jeg to store møder med lærergruppen, som fungerede som interview. I en vis forstand kan disse interview ses som fokusgruppe interview. Fokusgruppeinterviewet defineres som "[...] et intensivt kvalitativt interview med en lille gruppe mennesker, der er samlet på samme sted for at indgå i en intensiv diskussion med en diskussionsleder, der fokuserer diskussionen på forskellige elementer indenfor diskussionstemaet." (Kruuse 2007:146) Ideen med disse interview var, på baggrund af mine observationer og ud fra de målsætninger og metoder som Projektet havde formuleret, at kombinere interviewet med en diskussion af arbejdet og hverdagen i Projektet. Det første interview/diskussion omhandlede empowerment og innovation og fandt sted i januar 2004. Det bestod i, at jeg skrev et notat

om min opfattelse af empowerment og præsenterede en række spørgsmål, som jeg fandt det interessant at diskutere. På den baggrund, mødtes vi om formiddagen i et mødelokale på et hotel i byen. Her satte vi os omkring et bord med en båndoptager. Jeg præsenterede mit oplæg og mine problemstillinger. Med udgangspunkt i denne præsentation talte vi om og diskuterede de spørgsmål, jeg havde tematiseret. I løbet af dagen var der en pause, hvor vi spiste frokost sammen. Herefter fortsatte diskussionen. I alt varede den ca. 4-5 timer og der deltog seks personer. Det var projektlederen, en lærer fra et lignende projekt i byen, en formidlingsmedarbejder og de tre faste lærere.

Det andet store interview/diskussion med lærerne fandt sted i slutningen af foråret 2005. Dette interview, som fokuserede på køn, var bygget op på nogenlunde samme måde. Jeg sendte et brev til lærerne, hvor jeg beskrev hvad jeg ville med interviewet.

Tusinde tak, fordi I vil deltage i dette interview. Jeg ved, at I har travlt og er i gang med nye ting. For mig er det vigtigt at lave dette interview. Undervejs mens jeg har fulgt Projektet, dukker der nye spørgsmål og perspektiver frem, som der ikke altid har været plads til at diskutere i en travl hverdag. Interviewet er både en måde at indsamle materiale på, men det er også en anledning til at præsentere og diskutere perspektiver og forståelser.

Fokus i dette interview er køn. Jeg har valgt at indlede med en kort præsentation af de forskellige måder, jeg opfatter kvindeperspektivet forstås på i Projektet. Dernæst beskriver jeg enkelte highlights fra mine observationer på Projektet, som jeg opfatter, er centrale. Disse vil indgå som baggrund for interviewet. Jeg har valgt ikke at uddybe mine tolkninger her, men vil under interviewet blandt andet diskutere, hvordan disse kan forstås.”(uddrag af brev sendt til lærerne juni 2005)

Vi mødtes på den skole, som de fleste af lærerne nu arbejdede på. På samme måde som første gang satte vi os rundt om et bord med en båndoptager. Interviewet/diskussionen varede ca. 3 – 4 timer.

Begge interview er blevet transskriberet i deres fulde længde. Som dansker var jeg nødt til at oversætte interviewene til dansk tale, da jeg skrev dem

ud. De passager, jeg har valgt at anvende, er siden blevet aflyttet igen og skrevet på svensk.

Når jeg valgte at gennemføre interviewene med lærerne som en art fokusgruppelinterview, var det dels begrundet i, at de temaer, som interviewene behandlede, var baseret på hændelser i hverdagen. Dels at lærerne fungerede som en tæt og sammenarbejdet gruppe. Det var og er stadig min opfattelse, at jeg ville have fået mindre information, hvis jeg havde foretaget interviewene som enkeltinterview. Interview med hver enkelt lærer ville indebære en risiko for mistro. Både overfor mine hensigter som forsker, men også lærerne indbyrdes. Den mistro, der kommer af, at man ikke ved, hvad kollegaen har sagt om en. Solidariteten overfor læregruppen og projektet ville også kunne betyde, at hver enkelt lærer ville være mere forsigtig med sine udtalelser. Samtidig rummer fokusgruppelinterviewet en dynamik og mulighed for at diskutere. Gruppekonstellationen i interviewet opfatter jeg har været en fordel i forhold til at bringe forskellige synspunkter på banen.

Interview med kvinderne

Jeg foretog også interview med kvinderne i Projektet. Men ikke mindst på grund af sproglige barrierer var det vanskeligt at gennemføre længere og mere komplicerede interview. Jeg taler dansk, og selv om jeg forsøgte at tale en slags interskandinavisk, er der lang fra dette til svensk. De fleste kvinder talte et begrænset svensk, og de havde vanskeligt ved at udtrykke sig mere nuanceret. Dette var en af mine andre bevæggrunde for at vælge feltarbejdet som metode, da interviewene af gode grunde, ville give et relativt begrænset materiale. Jeg kunne have valgt at anvende tolk, men jeg opfatter en sådan som et forstyrrende mellemlid. Derudover knytter der sig også en række bias til brug af tolk, som ikke er hensigtsmæssige. Et interview er en fortrolig relation, en tolk er en tredjepart i interviewrelationen, som kan påvirke, hvad der bliver sagt og forbliver usagt.

To gange valgte jeg at gennemføre interview. Første interview var med to kvinder, som sad i Foreningens bestyrelse. Interviewet omhandlede primært Foreningens formål og arbejde, men også selve Projektet og de to kvinders baggrund og liv udenfor Projektet. Interviewet var således halvstruktureret. Det vil sige, at jeg havde forberedt en række spørgsmål, som jeg tog udgangspunkt i, men samtidig var åben overfor andre temaer, som

kunne dukke under interviewet (Kruuse 2007:139). Interviewet varede ca. 30 minutter og blev ikke optaget på bånd. Det valgte jeg ud fra den betragtning, at båndoptageren kan skabe usikkerhed, ikke mindst hvis den interviewede ikke er fuldt klar over, hvad materialet skal anvendes til.

Det andet interview omhandlede kvindernes hverdagsliv. Kvinderne blev forberedt på interviewet i en undervisningstime, hvor læreren fortalte, at jeg næste dag ville stå for en del af undervisningen. Temaet ville være hverdagslivet. Jeg forberedte kvinderne ved at tale generelt om hverdagslivet og mere specifikt min egen dagsrytme, fra jeg står op, til jeg går i seng. Hvad jeg laver, og hvornår jeg gør det. Hvem jeg ser, hvad mine børn og min mand laver. Hvornår vi mødes, og hvornår vi er hver for sig. Kort sagt hvordan min hverdag former sig. Herudfra talte vi samlet i klassen om deres hverdag. Bagefter interviewede jeg 10 af kvinderne mere indgående om deres hverdagsliv. Interviewene var også her halvstrukturerede, og i det omfang de havde lyst, talte vi om deres baggrund og deres videre planer. Interviewene, som foregik i køkkenet, havde en varighed på ti til tyve minutter og blev optaget på bånd, hvis kvinden gav sit samtykke. Bortset fra en enkelt var alle indforstået med, at interviewet blev båndet. Da jeg valgte at lave disse interview, var det dels for at få et indblik i kvindernes hverdagsliv, dels for at teste, hvordan interviewformen fungerede. Det viste sig, at den ikke fungerede særlig godt. Dels var det ubehageligt at hver enkelt kvinde efter tur skulle komme ud til mig i køkkenet for at lade sig interviewe. Dels oplevede jeg det selv som snagende og unødigt spørgen. Ikke alle havde lyst til at tale med mig, og nogen kun meget kort. Jeg valgte siden hen ikke at anvende interviewene.

Øvrigt empirisk materiale

Udover det materiale, der fremkommer gennem observation og interview, anvender jeg forskellige dokumenter. Jeg anvender fra EU's udllysning af Equalprogrammet og de ansøgninger om støtte til Projektet, som er skrevet til det svenske ESF-råd. Derudover anvender jeg pjecer og anden formidling af Projektet til offentligheden. Jeg anvender referater og mødeindkaldelser fra Foreningen, og undervisningsmateriale i Projektet.

Den analyse, jeg foretager, er en analyse af magt på mikroniveau. Det vil sige en analyse af, hvordan magten udfolder sig indenfor det konkrete

rum, som Projektet udgør. Det er en analyse af, hvordan disse magtteknikker bliver til og virker på baggrund af etablerede sandheder om subjektet, og hvordan de bidrager til at producere og konstruere sandheder om subjekter. Men analysen kan ikke isoleres til projektets snævre verden. Foucault udtrykker det:

... I wish to suggest that one must analyze institutions from the standpoint of powerrelations, rather than vice versa, and that the fundamental point of anchorage of the relationships, even if they are embodied and crystallised in an institution, is to be found outside the institution.” (Foucault 1983: 222)

Praktikker i det institutionelle rum afspejler således den samfundsmæssige magt. De afspejler de samfundsmæssige diskurser og praktikker. Gennem sin institutionalisering afspejler Projektet den samfundsmæssige problematisering, regulering og styring af bestemte individer og grupper, som institutionerne varetager. Projektet er en samfundsmæssig opgave (Sørensen 2006:32). Jeg anvender således dette materiale til at forbinde Projektets praktikker med det omgivende samfund.

Anonymisering og etiske overvejelser

Materialet jeg har indsamlet er blevet anonymiseret i det omfang, det kan lade sig gøre. Med det mener jeg, at jeg anvender ansøgninger, rapporter og andre offentlige dokumenter, som indebærer, at jeg ikke kan anonymisere Projektet fuldt ud. Ligeledes har jeg allerede skrevet om Projektet i en rapport (Denvall og Wright Nielsen 2006). Det er en del af vilkårene, når man anvender offentligt støttede projekter, som ydermere er en del af et eksternt finansieret forskningsprojekt, som empirisk materiale i et afhandlingsarbejde.²⁷ Lærerne og projektledelsen har været indforstået med dette og har læst rapporten. Anderledes forholder det sig med kvinderne, som måske ikke kan overskue konsekvenserne af deres deltagelse i min undersøgelse. Selvom jeg fuldt ud kan stå inde for afhandlingens problemstilling

²⁷ Det er en diskussion værd, om det er etisk forsvarligt at anvende empirisk materiale, som er indsamlet i en anden sammenhæng, ikke mindst når der er tale om materiale, hvor informanterne kan identificeres, hvis læseren ønsker det. Sådanne situationer opstår, når forskningen skal finansieres af eksterne interessenter. I afhandlingsarbejdet mener jeg, at jeg har taget de nødvendige hensyn, bl.a. ved at udelade kvinderne af afhandlingens problemstilling og formål.

ling, er de etiske overvejelser også en medvirkende grund til, at kvinderne er relativt anonyme, og at deres perspektiv ikke bliver behandlet i afhandlingen. Det vil sige, problemstillingen er ikke et udtryk for et kompromis i forhold til de etiske overvejelser, den kan godt stå på egne ben. På den anden side indgår etiske overvejelser, når jeg har valgt, at kvinderne har en relativ anonym rolle i afhandlingen.

Jeg har anonymiseret materialet ved ikke at anvende deltagernes (kvindernes så vel som lærernes og andre involveredes) rigtige navne, og jeg har ændret på kvindernes etniske baggrund, alder og familiesituation i de sammenhænge hvor der refereres til personer. Ligeledes har jeg, der hvor det har været nødvendigt, ændret andre oplysninger, som ville kunne føre til, at man kunne identificere deltagernes identitet. Jeg anvender heller ikke stednavne i analysen af materialet. Lærerne, lederen og en anden medarbejder omtales alle som lærere, og har fået følgende navne: *Anna, Lisa, Kristina, Tina, Elisabeth, Hanna og Torbjörn.*

Teoretisk og analytisk anvender jeg et magtperspektiv på det arbejde, som lærerne udfører i Projektet. Som jeg allerede har været inde på i kapitel 3 er det forbundet med visse problemer, som også har et etisk aspekt, at anvende dette perspektiv på lærernes praktikker og teknikker. Det gælder ikke mindst, når den metode, jeg anvender, er inspireret af det antropologiske feltarbejde, en metode som ofte forbundet med indlevelse og fortolkning af de undersøgte perspektiv. At anvende et magtanalytisk perspektiv indebærer, at jeg fortolker og analyserer lærernes praktikker ud fra *mit* valgte perspektiv. Magtbegrebet hos Foucault anvendes til at analysere, hvordan noget bliver til og får sin form, det være sig institutioner, subjekter osv., og denne form må forstås som diskursivt bestemt og et resultat af en kulturelt betinget, historisk og institutionel udviklet praksis. Magtens former i form af disciplinerende og selvdisciplinerende teknikker, udtrykker således ikke en personlig magtudøvelse (Sørensen 2006:74). Sørensen, som har foretaget et studie af sygeplejerskes arbejde på en psykiatrisk institution ud fra et magtperspektiv, behandler den samme etiske problematik og argumenterer ud fra to vinkler. For det første ud fra at magten, hos Foucault, ikke er en herre-slave forhold, og at magten hverken kan ses god eller dårlig, men som produktiv. Dette er rigtig nok, men omvendt er det ofte tvangens disciplinerende teknikker, som netop er redskabet til at udøve en kritisk analyse af institutionernes praktikker. Det gælder både i

Sørensens undersøgelse og min. For det andet ud fra at det magtanalytiske perspektiv ikke er en kritik af personer, men derimod undersøger det mulighedsrum der er til stede indenfor den institutionelle ramme og samfundsmæssige kontekst.

Institutionen er etableret med henblik på at løse en samfundsmæssig opgave omkring behandling og normalisering af en bestemt gruppe af samfundets borgere. Der er således ikke tale om en kritik af enkeltpersoner eller enkelte faggruppers arbejde, selvom det er sygeplejerskerne, der har lagt krop og tale til min udforskning af den institutionelle praktik. (Sørensen 2006:74-75)

Jeg tilslutter mig Sørensens argument og ser heller ikke lærernes praktikker og teknikker som udtryk for personlig magt. Som jeg viser i analysen, er disse praktikker givet gennem det institutionelle rum og de diskurser, som konstituerer dette, og som Projektet er knyttet til. Omvendt er det ikke sikkert, at de, som er magtens medie i min undersøgelse, lærerne, vil have forståelse for denne teoretiske forklaring. Det er et reelt problem, som jeg forsøger at løse ved at tydeliggøre det institutionelle rum og dets diskurser i analysen, og ved at være bevidst om problematikken i mine analyser. Forhåbentlig har den åbne dialog, jeg har haft med lærerne omkring mine perspektiver på empowerment, også kunnet afhjælpe en del af dette problem. Men jeg tror omvendt ikke, at man kan eliminere det etiske problem, der opstår, når man anvender et magtanalytisk perspektiv. Det handler også om, at man vil beskrive en undertrykkelse. Som Foucault udtaler i et interview omkring hans studier af fængslet:

And then I have some news for you: for me the problem of the prisons isn't one of the "social workers" but one of the prisoners. And on that side, I'm not so sure what's been said over the last fifteen years has been quite so – how shall I put it? – demobilizing. (Foucault 1991:84)

Analytisk bearbejdning af materialet

Det analytiske arbejde med empirien begyndte allerede under feltarbejdet. De tematiserede fokusgruppe interview, jeg gennemførte med lærerne, kan ses som en sådan begyndende analytisk bearbejdning af materialet, om end den på det tidspunkt, hvor de fandt sted, stadig var meget søgende og

udviklet. I det andet interview var temaet eksempelvis køn med undertemaer som: Fornyelse, empowerment, integration, at være svensk kvinde, kvindernes hverdagsliv osv.

Udviklingen af det teoretiske perspektiv og udarbejdelsen af egentlig analyse har i bogstaveligste forstand gået hånd i hånd. Det vil sige jeg, har gentagne gange læst mit materiale igennem: feltnotater, interviewudskrifter, dokumenter og arbejdet med at tematisere disse, og jeg har afprøvet de teoretiske og analytiske perspektiver på empirien og herigennem forandret og fokuseret disse perspektiver. Det er vanskeligt at formidle, hvordan denne proces er gået for sig, men jeg har ikke anvendt nogen form for systematisk kodning eller dataprogrammer i analysen af empirien.

Identifikation af diskurser om empowermentgøring

Magt skabes i diskurser, som også er institutionelt forankrede, og for at identificere hvordan kvinderne problematiseres i forhold til et empowermentperspektiv, har jeg anvendt en diskursanalytisk indfaldsvinkel i materialet. Med det mener jeg, at jeg ikke har foretaget en egentlig og grundig diskursanalyse af mit materiale. Jeg anvender et diskursanalytisk blik på materialet, som jeg baserer på Foucaults diskursanalytiske begreber til identifikation af et *udsagn* i en diskurs, som han udvikler i vidensarkeologien (Foucault 1986), og som indgår i Andersens diskursive analysestrategi (Andersen 1999). De begreber, jeg har anvendt, er: *objekt* forstået som diskursobjekter, der er konstrueret, klassificeret og specificeret af udsagnet selv. Det vil sige, udsagnet frembringer objekter, som det refererer til gennem italesættelse. Udsagnet bestemmer en *Subjekt/subjektposition* forstået som frembringelse af diskursive pladser, hvorfra der kan udsiges. Subjektpositionen angiver hvem der kan udtale sig ud fra denne position og hvad vedkommende kan udtale sig. Endelig anvender jeg begrebsnetværk, som angiver, at udsagnet ikke står for sig selv men skiller sig fra, relaterer sig til og aktualiserer begreber i omgivende diskurser (Andersen 1999:45). Foucault udtrykker det:

There is no statement in general, no free, neutral, independent statement; but a statement always belong to a series or a whole, always plays a role among other statements, deriving support from them and distinguishing itself from them; it is always part of a network of statements,

in which it has a role, however minimal it may be, to play . Foucault 1986: 99)

I udsagnene har jeg ledt efter de modsætninger, der etableres. Formålet med at læse empirien på denne måde har været at identificere, hvordan kvinderne problematiseres i forhold til empowerment, og hvordan det relaterer sig til andre diskurser. Et eksempel på, hvordan jeg har analyseret et udsagn, er følgende citat, som stammer fra en ansøgning og den efterfølgende korte analyse:

Med stærkt selvførtroende kan kvinnorna bryta sin isolering, och därigenom stärks även deras ställning gentemot männen. Genom att bygga egna sociala nätverk, göra sig tillgängliga för arbetsmarknadens och kunna försörja sig själv bryts beroendet till mannen. Kvinnorna blir medvetna om sin betydelse som förälder (A2:8)

I dette udsagn er både kvinderne og deres mænd objekter i udsagnet. De tildeles hver især en subjektposition som henholdsvis undertrykte kvinder og undertrykkende mand. I og med at det omhandler kvinderne på kurset, er denne subjektposition samtidig knyttet til kultur. Det indirekte subjekt i diskursen, som fungerer som modsætning til de kvinder, der italesættes, er subjektpositionen den ligestillede og frie kvinde. Gennem at undertrykke og isolation sættes i modsætning til at være tilgængelig for arbejdsmarkedet og selvforsørgelse, etableres der samtidig en sammenkædning mellem frigørelse og lønarbejde, som indirekte angiver empowerment. Udsagnet indgår i et begrebsnetværk og får sin mening gennem blandt andet at knytte an til diskurser, som handler om ligestilling og uligheden mellem kønnene og selvforsørgelse som frigørelse.

For at vise hvordan disse udsagn ikke udelukkende produceres af lærerne indenfor Projektet, men netop knytter sig til et større hele, indledes afhandlingens analyse med en præsentation af Equalprogrammet politiske grundlag, dets målsætninger og rammer og Projektets fortolkning af disse, som den kommer til udtryk i dets ansøgninger til Programmet. Ligesom jeg løbende i analysen forbinder udsagnene med relaterede institutionelt forankrede diskurser.

Med det diskursanalytiske blik på empirien identificerer jeg tre forskellige former for diskurser omkring empowerment. Disse fungerer som analysens hovedtemaer. Empowerment som *frigørelse gennem selvudvikling*, empo-

werment som *frigørelse gennem selvforsørgelse* og empowerment som frigørelse gennem *deltagelse og læring i demokratiske processer*. Disse diskurser er identificeret, dels ud fra de områder og deres institutionelle forankring, som Equalprogrammet lægger vægt på i indsatsen. Dels ud fra, hvordan disse områder omsættes i Projektets praktik. På den baggrund analyserer jeg, hvordan empowerment og subjekter skabes gennem de magtteknikker og selvteknikker, som anvendes i Projektets praktik. *Tid og rum*, som er centrale begreber i Foucaults bestemmelse af disciplinen som magtform, fungerer her som analytiske redskaber på to måder. Dels anvender jeg rum som et analytisk redskab til at identificere de forskellige områder, hvorigennem de empowermentgørende praktikker skabes. Det vil sige, at jeg på baggrund af empirien konstruerer forskellige disciplinære rum, indenfor hvilke forskellige teknikker tages i brug for at skabe empowerment og forandre kvindernes subjektivitet. Dels anvender jeg tid og rum som et analytisk værktøj i identifikationen af konkrete teknikker indenfor de enkelte rum på linje med de øvrige teknikker og selvteknikker, jeg identificerer i empirien. For at identificere disse rum har jeg læst empirien, både interview, observationer og dokumenter med rummets briller på. Det vil sige, at disse rum alene er min konstruktion, som jeg argumenterer for gennem analysen.

Opsummering

I dette kapitel har jeg redegjort for baggrunden for undersøgelsen, den metode, jeg har anvendt, og hvordan analysen er foretaget. Undersøgelsen som fandt sted i perioden efteråret 2003 til foråret 2005, er gennemført som et antropologisk inspireret feltarbejde, hvilket vil sige, at der ikke er tale om et længerevarende ophold i Projektet, men periodiske observationer, kombineret med løbende besøg i Projektets aktiviteter og ved møder. Undersøgelsen er baseret på kvalitativ metodetriangulering. Det vil sige at jeg anvender observation, kvalitative interview, fokusgruppeinterview og analyse af dokumenter, blandt andet: Programudlysning, projektansøgninger, mødereferater, Projektplaner, formidling og undervisningsmateriale. Jeg har foretaget ti interview med kvinderne i Projektet, disse er dog ikke blevet anvendt i materialet, eftersom det er lærernes empowermentarbejde der er afhandlingens fokus. Derudover har jeg foretaget to fokusgruppeinterview med lærerne, som varede ca. 4 timer hver. De overordnede temaer

for disse interview var henholdsvis empowerment og køn. Anvendelsen af dokumenter har indgået i empirien, som en måde at forbinde Projektets praktikker til dets omverden og de institutionelle rum det refererer til. I kapitel diskuterer jeg de etiske aspekter og dilemmaer, der knytter sig til at anvende et magtperspektiv på analysen af de empowermentgørende praktikker i Projektet. Man kan argumentere på forskellig måde for hvorfor dette magtperspektiv ikke er et udtryk for et perspektiv på lærerne praktikker, som personlig magtudøvelse. Omvendt er det også min opfattelse, at man netop vælger magtperspektivet og de disciplinerende teknikker, fordi de kan anvendes til undersøge magtstrukturer i samfundet.

Anden del af kapitlet omhandler en gennemgang af, hvordan jeg har analyseret materialet. Teoretiske og analytiske perspektiver har været i stadig udvikling i relation til det empiriske materiale. Jeg har ikke arbejdet med at systematisere og kode materiale efter specielle regler eller programmer, men har prøvet mig analytisk frem med forskellige begreber og teorier. I analysen anvender jeg som udgangspunkt et diskursivt blik på projektets ansøgninger for at identificere de centrale måder, som empowerment defineres på. Jeg identificerer her: Empowerment som frigørelse gennem selvudvikling, empowerment som pligten til frigørelse gennem selvforørgelse og empowerment som frigørelse gennem deltagelse og laring i demokratiske processer. Disse diskurser er dels identificeret ud fra de områder som Equalprogrammet lægger vægt på i indsatsen. Dels ud fra, hvordan disse områder omsættes i Projektets praktik. I forhold til disse områder anvender jeg rum som et analytisk redskab til at konstruere de forskellige områder hvorudfra empowerment skabes.

5. Præsentation af Program og Projektets målgruppe

I dette kapitel præsenterer jeg baggrunden for Projektet og den målgruppe som Projektet definerer for dets indsats. Kapitlet indledes med en præsentation af det Equal-program, som er grundlaget for Projektet. På baggrund af denne præsentation viser jeg, hvordan kvinderne afgrænses som gruppe, og hvordan deres livssituation problematiseres, på en måde der kan gøres til genstand for empowermentgøring. Formålet med kapitlet er tosidigt. For det første er det hensigten med en præsentation af Programmet og Projektets definition af målgruppe at skabe et forståelsesmæssigt grundlag for Projektets udformning. Kapitlet udgør på den måde et grundlag for de efterfølgende analytiske kapitler. For det andet er det formålet på empirisk baggrund, at konkretisere det magtanalytiske perspektiv jeg anvender i den videre analyse. Det vil sige at tilføre det magtanalytiske perspektiv et indhold og en retning, ud fra de specifikke kategorier, som Projektet problematiserer kvindernes subjektivitet igennem, og konstruerer de empowermentgørende praktikker ud fra. Kapitlet afsluttes med at knytte Projektets problematiseringer til en bredere samfundsmæssig ligestillingsdiskurs, hvorudfra indvandrerkvinders livssituation og deltagelse i det svenske samfund problematiseres. Disse problematiseringer ligger til grund for Projektets empowermentgøring som jeg analyserer i kapitel 7 – 9.

Det empiriske grundlag for dette kapitel er dels baseret på det svenske ESF-råds programudlysning og de ansøgninger²⁸, som er udformet for Projektet.

²⁸ Equal-programmet var inddelt i tre faser, hvor fase 1 var en etableringsfase, fase 2 var selve gennemførelsesfasen og fase 3 bestod i analyse og formidling af Projektets resultater. Det er ansøgningerne fra de første to faser jeg anvender i dette kapitel.

Equal-programmet

Projektet er et Equal-projekt under den Europæiske socialfond og er således udformet på grundlag af de problemstillinger, målsætninger og krav, som den Europæiske Socialfond (ESF) og herunder det svenske ESF-råd har prioriteret for de svenske Equal-projekter. Disse mål og prioriteringer er formuleret i rådets udlysning af "Gemenskabsinitiativprogram för Equal 2000-2006 Sverige". (ESF-rådet 2009). Jeg lægger vægt på at vise de overordnede linjer i Programmet, som er rettet mod arbejdsmarkedsintegrering af udsatte grupper og ligestilling mellem kønnene og målgruppens delagtighed i udviklingen af indsatserne, som de bærende principper for den ønskede indsats. Jeg søger at koble dette til udviklingen af arbejdsmarkeds- og socialpolitikken i Sverige. Formålet med dette afsnit er som nævnt således at skabe et grundlag for de følgende kapitler, som dels udgør en beskrivelse af Projektets organisering og dagligdag, dels analyserer, hvordan empowerment konstrueres, og hvordan det udmøntes i konkrete teknikker og praktikker. Disse teknikker og praktikker må ses i sammenhæng med de rammer, som skabes gennem programmet og ansøgningernes fortolkning af disse.²⁹

Equal-programmet er en indsats som er rettet mod at forbedre beskæftigelsen, og som har særlig fokus på at modvirke diskriminering og ulighed på arbejdsmarkedet. Programmets fokus på beskæftigelse, afspejler Amsterdamtraktatens bestemmelser om, at EU-landene skal udvikle en koordineret og aktiv beskæftigelsesstrategi, som skal styrke beskæftigelsen i medlemslandene. Ikke mindst for de mest udsatte og marginaliserede grupper på arbejdsmarkedet. Den fælles beskæftigelsesstrategi, som skal udvikles i medlemslandene hviler på fire bærende principper: Egnethed på arbejdsmarkedet, iværksætterkultur, tilpasningsevne og lige muligheder for mænd og kvinder (ESF-rådet 2009:30). Disse principper afspejler sig i Socialfondens prioriteringsområder for en aktiv arbejdsmarkedspolitik, som omfatter: Lige adgang til arbejdsmarkedet, ikke mindst for udsatte grupper, livslang læring, en fleksibel og tilpasningsdygtig arbejdskraft samt

²⁹ Formålet er således ikke at foretage en analyse af Programmet, og Programmet undersøges eller diskuteres ikke yderligere: beskrivelsen af Programmet har udelukkende til formål at præsentere den ramme, som Projektet skabes indenfor og i forhold til.

en særlig indsats for at forbedre kvinders adgang til arbejdsmarkedet og muligheder for at avancere. (ESF-rådet 2009:34)

Equalprogrammet er tilpasset politikken i de enkelte medlemslande gennem de nationale ESF-råds prioriteringer af programmet. I den sammenhæng kan man se Equal som et bidrag til udviklingen og fornyelsen af såvel de nationale politikområder som de statslige og kommunale indsatser, der tilsammen påvirker og former udsatte gruppers situation på arbejdsmarkedet i de enkelte lande. I Sverige kan Equalprogrammet knyttes til statslig ligestillingspolitik og en aktiv arbejdsmarkeds- og socialpolitik. I ”Gemenskapsinitiativprogram för Equal Sverige 2000 – 2006 ” (Svenska ESF-rådet) slås fast, at Socialfondens prioritering af aktive indsatser ligger på linje med den meget aktive arbejdsmarkeds politik, som Sverige har ført i mere end et halvt århundrede. Den svenske politik prioriterer aktive indsatser, som skal opretholde og forbedre kompetencen hos arbejdskraften i modsætning til at give passive økonomiske bidrag³⁰ (ESF-rådet 2009:33). Ligeledes spiller programmets intentioner sammen med et politisk formuleret mål om et arbejdsmarked præget af mangfoldighed og ligestilling mellem mænd og kvinder (ESF-rådet 2009:18). Herudfra retter Equal-programmet i Sverige sig særligt mod at bekæmpe alle former for diskriminering og ulighed på arbejdsmarkedet, som er begrundet i alder, køn, etnicitet, seksuel orientering og handicap.

En övergripande målsättning för Equal i Sverige skall vara ett arbetsliv utan diskriminering och ojämlikhet och som är präglad av mångfald. Ett sådant arbetsliv tar tillvara varje individs kompetens och utvecklingsmöjligheter, oavsett kön, ålder, etnisk tillhörighet, sexuell läggning och eventuella funktionshinder. (ESF-rådet 2009: 50)

Equal-programmet er således et beskæftigelsesprogram rettet mod at integrere og forbedre udsatte gruppers situation på arbejdsmarkedet, og er formuleret ud fra et mål om at hindre diskriminering og sikre ligestilling mellem kønnene.

³⁰ Siden den økonomiske krise i 1990'erne har Sverige, på linje med de øvrige europæiske og nordiske lande, fået et stærkere fokus på sammenhængen mellem rettigheder og pligter, når det gælder økonomisk bistand til de grupper af mennesker, der befinder sig udenfor det regulære arbejdsmarked (Se bla. Salonen & Ulmesting 2004, Johansson & Hvinden 2007 og Johansson 2006).

Rammer for indsatsen

Indenfor Equal-programmet har de enkelte medlemslande som nævnt mulighed for at prioritere indsatsen. I det svenske Equal-program fokuseres indsatsen på fire forskellige temaer. Det første tema, som også er udgangspunkt for Projektets indsats, er rettet mod at integrere de mest udsatte grupper i arbejdsmarkedet.³¹ Mere præcist er det formuleret som:

Att underlätta inträdet och återinträdet på arbetsmarknaden för dem som har svårt att integreras eller återintegreras på en arbetsmarknad som måste vara öppen för alla. (ESF-rådet 2009:4)

Et undertema er her ”Nya väga till arbetskraften”, der indebærer, at indsatsen skal rettes mod de grupper af mennesker, der bliver forsørgt gennem de social- eller integrationspolitiske systemer. Valget af dette tema kan ses i sammenhæng med omorganiseringen og det i øvrigt styrkede fokus på arbejdslinjen overfor socialbidragsmodtagere, som har præget socialpolitikken siden slutningen af 90erne. (se bl.a. Salonen & Ulmestig 2006 og Johansson 2007).³² Det er et tema jeg vender tilbage til i kapitel 8.

I programudlysningen lægges der vægt på, at problemerne både skal findes på individniveau og i diskriminering og udelukkelsesmekanismer i virksomheder og i arbejdsliv.

Orsakerna finns både i individkaraktäristika (sociala och kulturella faktorer, svag självkänsla, missbruk, kriminalitet etc.) och i diskriminerande och utestängande mekanismer i företag och arbetsliv. (ESF-rådet 2009:57)

Indsatterne skal derfor både rette fokus mod de individuelle årsager til de marginaliserede gruppers situation og have fokus på de områder inden for

³¹ De tre øvrige temaer er: ”Ge alla möjlighet att starta en affärsverksamhet [...], Främja livslångt lärande och utveckla rutiner som motverkar utanförskap på arbetsplatsen [...], och minska könsskillnaderna och segregeringen på arbetsmarknaden.” (ESF-rådet 2009:49)

³² Salonen mener at der er principielle forskelle mellem den traditionelle og nye aktive arbejdsmarkedspolitik, selvom begge kan karakteriseres som aktive. Den traditionelle svenske arbejdsmarkedspolitik er central styret og baseret på et princip om frivillig tilslutning. Understøttelsen er rettighedsbaseret gennem forsikringsystem. Den nye arbejdsmarkedspolitik er lokalt styret og baseret på tvang (Salonen og Ulmestig 2004:16)

de etablerede systemer og deres samspil, hvor der er problemer med at integrere disse grupper på arbejdsmarkedet.

Principper for projekter

I overensstemmelse med de overordnede præmisser for programmet bliver der lagt vægt på, at mangfoldighed på arbejdsmarkedet og ligestilling mellem kvinder og mænd skal være bærende principper for de enkelte indsatser (ESF-rådet 2009:49-50). Udover at indsatsen skal rettes mod at bekæmpe årsager til diskriminering på arbejdsmarkedet, kræves det også, at projekterne skal synliggøre kvinder og mænds livsmønstre og vilkår.

Att integrera ett jämställdhetsperspektiv innebär att synliggöra kvinnors och mäns livsmönster och villkor på ett mer medvetet sätt än vad som tidigare varit brukligt. Detta kräver nya sätt att arbeta. Därför måste vi lära oss mer om hur vi praktiskt ska arbeta och det finns i dag en stor efterfrågan på nya arbetssätt och metoder som är anpassade till olika sorters verksamhet. (ESF-rådet 2009:35)

Heraf følger også, at grundlaget for de enkelte projekter skal være en analyse, som beskriver kvinder og mænds situation inden for det tematiske, geografiske og sektorielle område, det enkelte projekt arbejder i forhold til. Ligesom projekterne skal indeholde en analyse af, hvordan ligestillingsambitionen kan virkeliggøres gennem den måde, projekterne udformes på, og målgruppen afgrænses. Endelig skal projekterne indeholde en strategi for, hvordan målgruppen skal rekrutteres. (ESF-rådet 2009:71)

Equal-programmet udstikker derudover en række principper eller retningslinjer for projekternes konkrete udformning. Det indebærer blandt andet, at de skal være nyskabende, de skal organiseres med udgangspunkt i udviklingspartnerskaber, og at empowerment skal være et mål og en metode for projekterne.

Nyskabelse

Projekterne skal være nyskabende. Det betyder, at der skal fokuseres på at udvikle nye metoder i arbejdet, hvilket blandt også handler om målgruppens deltagelse i udviklingen af metoderne, nye beskæftigelsesmuligheder på arbejdsmarkedet, og at der skal arbejdes i forhold til at forandre de politiske og institutionelle strukturer.

Utveckling av nya metoder, verktyg eller handlingssätt och förbättring av befintliga metoder (processororienterat nytänkande).

Utveckling och formulering av nya mål och tillvägagångssätt för att identifiera nya och lovande kompetensområden och öppna nya sysselsättningsmöjligheter på arbetsmarknaden (målorienterat nytänkande)

Utveckling och förslag som avser förändringar av politiska och institutionella strukturer (strukturorienterat nytänkande). (ESF-rådet 2009:73)

Udviklingspartnerskaber

Projekterne skal være organiseret i tværsektorielle udviklingspartnerskaber bestående af lokale og regionale aktører/interessenter, som både kan være frivillige organisationer, offentlige myndigheder og det private erhvervsliv. Indenfor det tema som Projektet relaterer til, skal udviklingspartnerskabet samarbejde om at udvikle indsatsen på lokalt og regionalt niveau (ESF-rådet 2009:74). Det skal blandt andet arbejde på at udvikle modeller for at motivere individer/grupper, som befinder sig langt fra arbejdsmarkedet, og ikke nås af de traditionelle aktører i feltet (eksempelvis hjemløse, socialt udsatte indvandrere, kriminelle, socialt belastede, visse grupper af unge indvandrerkvinder etc.), og det skal arbejde for at målgruppen involveres (ESF-rådet 2009:58). Ligeledes skal der etableres et transnationalt samarbejde med udviklingspartnerskaber i andre lande.

Empowerment

Endelig er empowerment og målgruppens delagtighed et centralt princip. Princippet skal gælde både i udviklingspartnerskabet, hvor målgruppen skal gives mulighed og ressourcer til at medvirke i udviklingen og beslutningsprocesserne, og i selve projekterne, hvor målgruppen skal have mulighed for at påvirke og deltage i udviklingen af indsatsen. I programmet defineres empowerment i relation til marginaliserede gruppers manglende magt i forhold til sociale, politiske og økonomiske systemer og strukturer, og det knyttes specifikt til disse gruppers manglende adgang til arbejdsmarkedet.

Empowerment handlar primärt om att förändra maktbalansen mellan dem som har makt och de utsatta grupper och individer som saknar eller har mycket liten makt. Det handlar dels om att stärka utsatta grupper och individer så att de kan ta ett större ansvar för och kontrollera sina liv, dels att förändra de sociala, ekonomiska och politiska systemen för att ge utestängda och utsatta grupper och individer en möjlighet och ett utrymme att agera generellt i samhället och specifikt inom arbetsmarknad och arbetsliv. (ESF-rådet 2009:76)

I forhold til det tema, som Projektet arbejder under, hedder det endvidere:

På detta område är det också viktigt att utgå från ett empowermentperspektiv. Empowerment på individnivå handlar om att stärka individens handlingskompetens och förmåga att ta eget ansvar. Utvecklingspartnerskapen skall i mycket hög grad ta fasta på denna dimension och ge individer och målgrupper utrymme att själva påverka sin situation. Utöver ett starkt fokus på strukturer och system - som de viktigaste faktorerna bakom utestängning, utslagning och diskriminering - bör arbetet också inriktas på individens ansvar för egen situation. (ESF-rådet 2009:57)

I Equal-programmet er empowerment forbundet med beskæftigelse. Herudfra skal empowerment i indsatsene gå på to ben. Det skal dels rette sig mod de strukturer og systemer, som hindrer de udsatte grupper i at få adgang til samfundsliv og arbejdsmarked, dels rette sig mod de sociale og kulturelle faktorer, manglende selvfølelse misbrug, kriminalitet osv., som er bundet til individet, og dermed styrke det enkelte individs mulighed og evne til at hjælpe sig selv og tage ansvar for sin situation.

Opsummering

Equal-programmet er et resultat af den Europæiske Socialfonds prioritering af at skabe en fælles koordineret beskæftigelsespolitik i EU-landene. Programmet afspejler en udvikling i de europæiske lande i retning af en stadig stærkere kobling mellem arbejdsmarkedets og socialpolitik og en aktiv beskæftigelsespolitik, der prioriterer aktivering i form af projekter, der skal kvalificere de ledige til arbejdsmarkedet frem for primært at sikre det økonomiske livsgrundlag for dem som er uden for arbejdsmarkedet (Salonen & Ulmestig 2004:13) Inden for denne ramme skal programansøgerne rette

Projekterne mod at forandre de udsatte gruppers situation. Programmet identificerer årsagen til de udsatte gruppers situation som en kombination af faktorer på struktur, system og individniveau. Det handler både om diskriminerende faktorer, på system niveau. "[...]diskriminerande och utestängande mekanismer i företag och arbetsliv." (ESF-rådet 2009: 57) og individets kulturelle, personlige, sociale og psykologiske problemer. Den sociale, økonomiske og politiske ulighed kobles endvidere til en kønsproblematik, ved at ligestilling mellem kønnene gøres til et overordnet omdrejningspunkt for alle indsatser i programmet, hvilket indebærer et krav om, at projekterne skal "[...]synliggöra kvinnors och mäns livsmönster och villkor på ett mer medvetet sätt än vad som tidigare varit brukligt." (ESF-rådet 2009:35).

Programmet fokuserer således både på system og individniveau. På individniveau skal arbejdet rettes mod at udvikle modeller for, hvordan man kan *motivere* individer/grupper, som befinder sig langt fra arbejdsmarkedet (ESF-rådet 2009:58). På den måde trækkes på en diskurs, som bestemmer en del af målgruppens problem, som et motivationsproblem, der kan løses gennem at bearbejde individets selvforhold. Denne vægtning af problemstillinge, der vedrører individets motivation, understreges yderligere af bestemmelsen af empowerment som en forandring, der skal rykke ved magtbalancen mellem grupper i samfundet gennem at styrke det enkelte individs handlingskompetence, så hun kan "[...] ta ett större ansvar för och kontrollera sina liv" (ESF-rådet 2009:76). I relation til diskussionen af empowerment i kapitel 2 bliver frigørelsen i empowerment i programmet bestemt gennem friheden til deltagelse, ansvarliggørelse og beskæftigelse. Disse tematikker, som samtidig er forankret i institutionelle rum udgør grundlaget for analysen i kapitel 7 -9.

Programmets bestemmelser og afvejninger af mål, problemer og deres årsager omsættes i Projektets ansøgning til et særligt problem og en bestemt indsats. I det følgende afsnit viser jeg, hvordan Programmets intentioner omsættes i ansøgningernes definitioner og problematiseringer af målgruppen.

Definition og problematisering af målgruppe.

Projektet er et arbejdsmarkedsrettet sprogundervisningsprojekt, der udspringer af den kommunale SFI-undervisning (Svenska för invandrare). Det er som nævnt udviklet i forhold til temaet ”Nya vägar till arbetskraften” der er rettet mod grupper uden for arbejdsmarkedet, der lever af socialbidrag. I den følgende beskrivelse fokuserer jeg på, hvordan de centrale principper i programmet omsættes i ansøgningernes bestemmelse af målgruppen. Jeg lægger vægt på at beskrive, hvordan målgruppen afgrænses og dens problemer defineres, og hvordan empowerment beskrives. Det er disse definitioner og kategoriseringer, hvorigennem målgruppen indkredses som udgør grundlaget for de empowermentgørende praktikker (Jfr. Cruickshank 1999).

Kvinderne som magtesløs gruppe

Målgruppen for Projektet er isolerede indvandrere- og flygtningekvinder, som ikke har nået SFI niveau i svensk (Face Europe a:10). Det er en gruppe kvinder, som forsørges af socialbidrag gennem socialtjenesten, og som derudover ikke tager del i nogle arbejdsmarkedsrettede indsatser. Målgruppen beskrives som en gruppe kvinder, der befinder sig meget langt fra arbejdsmarked og selvforsørgelse.

Målgruppen får sin försörjning genom socialtjänsten och omfattas inte av några arbetsmarknadsåtgärder. Den befinner sig mycket långt från arbetsmarknaden och självförsörjning. Orsakerna finns på individnivå (sociala och kulturella faktorer, svag självkänsla, dåliga språkkunskaper i svenska) och på systemnivå genom diskriminerande och utestängande mekanismer i företag och arbetsliv. (Face Europe 2001:2)

Projektet henvender sig primært til en gruppe kvinder, som er bosiddende i en central bydel i kommunen. Kvinderne har det til fælles, at de er mødre til børn, der går i lokalområdets institutioner og skoler. Bydelen beskrives i øvrigt som en levende flerkulturel bydel præget af, at mennesker bor, arbejder, handler og morer sig der. Men den beskrives samtidig som en segregeret bydel, der er præget af en række negative faktorer som: lavt uddannelsesniveau, sundhedsproblemer og arbejdsløshed (Face Europe 2002:9).

I en bredere forstand er Projektets målgruppe ikke kun kvinderne, men også deres børn. I ansøgningen hedder det således, at man skal:

Få ut mammorna för barnens skuld (Face Europe 2001:8)

Projektet har sin baggrund i bekymring over, at børn med indvandrer- og flygtningebaggrund klarer sig dårligt i skolen. På en lokal skole oplever lærerne, at kun en tredjedel af eleverne i 9. klasse er kvalificerede til at gå videre i gymnasiet. Lærerne slår alarm og mener, at en af årsagerne til problemet skal findes i forældrenes manglende evner til at støtte børnene i deres sprogudvikling. Til trods for at mange har boet flere år i Sverige, taler de dårligt svensk og har derfor svært ved at deltage i det svenske samfund. Især er det et problem for mødre. Fædre bliver tilbudt forskellige indsatser, men for mødre er der ingen egentlige tilbud, og de er isoleret hjemme i familien. På grund af deres manglende kundskaber i svensk og manglende kendskab til det svenske samfund kan de ikke støtte deres børn i deres skolegang. I den forstand er Projektets ambition større end den umiddelbare indsats overfor kvinderne. Det handler om integration af indvandrere og flygtninge i et bredere og længerevarende perspektiv.

Problemer

I projektet defineres en række forskellige problemområder, som præger kvindernes situation. I relation til det ligestillingsperspektiv, som er et af programmets hovedprioriteringer, ses kvindernes relation til deres mænd som en af de væsentligste årsager til deres isolerede situation. Et af Projektets primære mål er derfor at bryde kvindernes afhængighed af manden gennem at muliggøre, at de kan blive selvforsørgende. Det skal ske ved at styrke deres selvtillid, etablere netværk mellem kvinderne og gøre dem parate til arbejdsmarkedet.

Med stärkt självförtroende kan kvinnorna bryta sin isolering, och därigenom stärks även deras ställning gentemot männen. Genom att bygga egna sociala nätverk, göra sig tillgänglig för arbetsmarknaden och kunna försörja sig själv bryts beroendet till mannen. Kvinnorna blir medvetna om sin betydelse som förälder (Face Europe 2002:8)

I det ovenstående citat etableres der således en selvforstærkende sammenhæng mellem mændenes undertrykkelse af kvinderne, deres manglende selvtillid og udelukkelse fra arbejdsmarkedet.

Ifølge projektbeskrivelsen handler kvindernes konkrete problemer om manglende kendskab til det svenske sprog og samfund, kvindernes isolering i hjemmet, patriarkalske og undertrykkende kønsrelationer, kvindernes ringe selvfølelse og deres udelukkelse fra arbejdsmarked og samfundsliv.

Kvinnorna har mycket dåliga språkkunskaper i svenska. Som en följd av detta kan de inte bryta sin isolering. De är isolerade i bostaden. Mannen behåller sin makt över kvinnan.

De har dålig självkänsla, dåligt självförtroende. De har inga kunskaper om det svenska samhället eller kvinnans möjligheter.

De är helt utestängda från arbetsmarknaden. Många saknar yrkesutbildning och yrke. Även kvinnor med hög kompetens är utestängda från arbetslivet på grund av bristande språkkunskaper.(Face Europe 2001:6-7)

Kvindernes isolerede situations ses som en kombination af flere forskellige faktorer på individ- og systemniveau såvel som et resultat af diskriminerende og udelukkende mekanismer i samfund og på arbejdsmarkedet (A2:7)³³ På systemniveau er der tale om, at kvinderne ikke tilbydes nogle arbejdsmarkedsintegrerende indsatser. De er udelukket fra arbejdsmarkedet, og deres primære kontakter til det svenske samfund går gennem socialtjenesten. Ligeledes beskrives det som et problem, at der ikke er etableret nogen koblinger mellem uddannelse og arbejdsmarked.

På systemnivå är utanförskapet tydligast. Målgruppen är inte föremål för arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Målgruppen har en enda viktig kontakt med det svenska samhället, och det är socialtjänsten. Tilltron

³³ Projektet retter således indsatsen mod flere fronter. I afhandlingen er jeg primært optaget af Projektets indsats på individniveau. Det vil sige, at jeg fokuserer på indsatsen overfor kvinderne. Kun i mindre grad behandler jeg det arbejde i Projektet, som er rettet mod systemniveauet.

till sig själv och den egna framtiden begränsas av att vara utestängd från samhällslivet och arbetsmarknaden. (Face Europe 2001:5)

Diskriminering og udelukkelse fra samfundsliv og arbejdsmarked kobles i projektbeskrivelsen til politikernes og andre beslutningstageres mangel på kendskab til de byområder og de beboere, der lever der, og til arbejdsgivernes manglende kendskab og angst for fremmede kulturer (Face Europe 2002:7).

[...]Arbetsgivarnas attityder till invandrare är många gånger negativa på grund av okunnighet om och rädsla för främmande kulturer.(Face Europe 2001:6-7)

På individniveau er det især religiøse og kulturelt bestemte køns- og familierelationer, der beskrives som betydningsfulde for den isolerede situation, kvinderne befinder sig i.

Övervägande delen av deltagarna är muslimer och det är ofta kulturella orsaker till att de är isolerade i hemmet. Kvinnorna hjälper barnen med läxorna medan männen kommer till föräldramöten. (Face Europe 2001:10)

På samme måde kobles det, at kvinderne behersker svensk meget dårligt, til de sociale og kulturelle mønstre, som præger kvinderne og deres familier. Isolation, manglende sproglig beherskelse, udelukkelse fra arbejdsmarked og samfundsliv er på den måde gensidigt forstærkende elementer i kvindernes livssituation, som knyttes til og viderefører kulturelt bestemte undertrykkelsesmønstre.

Kvinnorna är isolerade vilket medför bristande självkänsla, dåliga svenska kunskaper, okunskap om det svenska samhället och även när-samhället. Okunskap om de möjligheter när-samhället erbjuder. Många män ser helst att kvinnorna ”stannar hemma”. Männen är negativa till kvinnornas frigörelse. (Face Europe 2001:7)

Empowerment

Empowerment defineres ikke mere præcist i ansøgningerne til programmet. Det kobles indirekte til frigørelse fra manden og til beskæftigelse på arbejdsmarkedet, gennem projektansøgningens formulerede mål om, at

kvinderne skal blive selvforsørgende og dermed i stand til at påvirke deres livssituation. Og det formuleres indirekte som et spørgsmål om at tage ansvar gennem den vægt, der lægges på, at kvinderne skal blive i stand til at tage tørre ansvar for og kontrol over deres eget liv.

Målet är att stärka målgruppen och de enskilda kvinnorna så att de kan ta ett större ansvar för och kontrollera sina egna liv samt förändra det sociala och ekonomiska mönstret. Kvinnorna kommer att kunna påverka projekten och sina möjligheter att få ett reguljärt arbete. (Face Europe 2001:18)

I interview giver lærerne udtryk for at empowerment er et begreb, som er givet gennem programmet. Det er et begreb, der kan være vanskeligt at definere, som de ikke nødvendigvis have ville valgt, hvis ikke det havde været en præmis i programmet. I stedet anvender de begrebet egenmagt som begreb for den proces og de mål, de sigter mod.

Elisabeth: Vi diskuterade detta mycket när vi skrev ansökan, för det var ju ett ord som skulle vara med liksom – empowerment – och vi hade också andra förslag på ord, men det var det som skulle vara med. Så det tog rätt så lång tid för oss innan vi blev färdiga med att det här, det kan vi stå för.

Lisa: Ja, det diskuterades en hel del.

Torbjörn: Men hur dök det upp så att säga?

Maud: Det kom uppifrån.

Elisabeth: Det var ett nyckelord, när man skulle söka pengar i Equal-programmet. Det var väldigt viktigt.

Lisa: Vi visste ju knappt vad det var.

Elisabeth: Nej, vi hade många definitioner, men vi fastnade för egenmakt. Sen om man ser det som en innovativ process så ska det ju leda till empowerment. Men man kan inte börja med egenmakt utan att de har redskap för det.

At lærerne har vanskeligt ved at definere begrebet betyder ikke, at de ikke kan associere til det, eller ser Projektet som et empowermentprojekt.

Anna: Men jeg tænker også så at det är ju inte bara för att det står som rubrik här, att det är ett projekt om empowerment. De studerande ska vara med och påverka utbildningen, för det ligger ju i läroplanen och det har det gjort länge, det är inget nytt. Och också när man har mött invandrarkvinnor, man tänker som svensk om självständighet och jämlikhet att man vill ge de en chans att påverka, det ska inte vara deras män som bestämmer över deras liv. Det kan man känna att man vill gärna hjälpa dem med det. Kan man stärka dem i den rollen, så – det tror jag att man hade haft med sig ändå.

Problematiseringerne af kvinderne sker ud fra kategorierne køn og kultur. Det er gennem at problematisere deres måde at være kvinder på og gennem at knytte denne måde at være kvinder på til kultur, at deres problemer objektiveres på en måde, der kan gøres til genstand for en empowermentgørende indsats. Herigennem italesættes kvindernes problem som et kulturelt og religiøst problem. Det er den kulturelt og religiøst baserede patriarkale relation, som grundlaget for deres isolation og deres manglende kundskaber i svensk. Deres udelukkelse fra arbejdsmarkedet kan ligeledes føres tilbage til denne relation på to måder. Dels hindrer manden kvinden i at træde ud på arbejdsmarkedet, dels behersker hun ikke sproget, men dette skyldes også mandens uvilje mod at slippe kvinden ud af hjemmet. Gennem de problematiseringer og kategoriseringer, som kvindernes situation forstås igennem, angives hermed også årsagen til den samfundsmæssige position, som Programmet og Projektet problematiserer. Det er kvindernes kultur, der skal bearbejdes for, at de kan blive empowermentgjort.

Den svenske diskurs om indvandrerkvinders deltagelse på arbejdsmarkedet

Problemateringen af kvinderne ud fra kultur og religion, kan ses i relation til en markant svensk institutionaliseret ligestillingsdiskurs, som også går igen i ESF-rådets prioriteringer i Equal-Programmet. Her er netop ligestilling et overgribende mål for alle indsatserne i programmet. Ud fra denne diskurs er indvandrer- og flygtningekvinders fravær på det svenske arbejdsmarked blevet problematiseret som et kulturelt problem. Paulina de

los Reyes (2001) viser i bogen "Mångfald och differentiering", hvordan indvandrerkvinders manglende deltagelse på arbejdsmarkedet siden slutningen af 70'erne er blevet italesat som et resultat af disse kulturelt og religiøst bestemte patriarkale relationer. Billedet, der tegnes af muslimske kvinder, har grund i officielle undersøgelser og problematiseringer og får på den måde karakter af sandheder om kvinderne, som også viser sig i Projektets problemdefinitioner. Med en række citater viser de los Reyes hvilken viden, der skabes om kvinderne og hvordan deres situation i det svenske samfund problematiseres indenfor denne diskurs.

Många invandrarkvinnor nås inte av de svenska jämställdhetssträvandena. Inte endast för den generation invandrarkvinnor utan även för nästa medför detta ökade svårigheter att förstå svenska förhållanden och att anpassa den egna familjens utveckling till et liv här" (SOU 1979:89) i de los Reyes 2001: 89)

Tendensen är att antalet utländska medborgare utanför arbetskraften ökar Orsakerna är flera. Många har nyligen kommit till Sverige. De har dåliga kunskaper i svenska och behöver utbilda sig. Många kvinnor är dessutom av tradition hemarbetande." ((SIV 1994) i de los Reyes 2001:90)

Den låga sysselsättningsgraden kan vara kulturspecifikt betingad bland utomeuropeiska kvinnor. I hemländerna är det kanske inte så vanligt att kvinnorna är ute på arbetsmarknaden. Detta mönster tar man sannolikt med sig vid en utflyttning" ((Ekberg & Gustavsson 1995) i de los Reyes 2001:90)

de los Reyes kobler denne problematisering af kvinderne til, at der i denne periode samtidig vokser et nyt ligestillingsideal frem i Sverige, hvorigennem der samtidig skabes et billede af

...invandrade kvinnor som traditionsbundna, osjälvständiga och ojämnställda att göra sig gällande i den offentliga diskursen. Den numera klassiska Jämställdhetsutredningen 1979 (SOU 1979:89) beskriver invandrade kvinnor uteslutande utifrån rollen som moder och maka, en roll som utredarna i och för sig ansåg innebära en stark ställning i familjen, men som även präglas av underordning och en osjälvständig ställning gentemot mannen. Det poängteras också att "invandrarkvinnan" har kommit till Sverige på sin mans villkor och i förhopp-

ningen om att deras barn ska få en bättre framtid.(de los Reyes 2001:89)

Igennem dette ligestillingsideal problematiseres kvinderne som ”den anden”, der på grund af sin kulturelle baggrund ikke magter at tage frigørelsen til sig.

Opsummering og perspektivering

I dette kapitel har jeg beskrevet baggrunden for Projektet, og de problemdefinitioner, som er grundlaget for Projektets indsats. Den Europæiske Socialfonds Equal-program udgør den overordnede ramme, som gennem Projektets ansøgninger omsættes til en konkret problematisering af den gruppe der er genstand for indsatsen, og dermed angives også empowermentgøringens indhold og retning. Equal-programmets bestemmelse af indsatsen som en beskæftigelsesindsats overfor de mest udsatte grupper, dets vægtning af ligestillingsperspektivet mellem mænd og kvinder og dets bestemmelse af empowerment som metode og mål udgør en styrende ramme, der fortolkes gennem Projektets problemdefinitioner af kvinderne og indholdet i empowerment.

Som Cruickshank (1999) påpeger, indebærer empowermentgøring, at de individer der skal empowermentgøres skal defineres og kategoriseres videnskabeligt, politisk og gennem de samfundsmæssige institutioner. Deres subjektivitet skal konstitueres, og de skal tildeles de særlige karakteristika, som skiller dem fra at blive et frit individ. De ovenstående problematiseringer af kvinderne på baggrund af kultur udgør disse definitioner og kategoriseringer, som skaber tilrettelæggelsen af Projektet som en empowermentgørende indsats. Denne form for problematisering får betydning på flere måder. For det første reducerer den de samfundsmæssige uligheder, som kvinderne erfarer, til et grundlæggende kulturelt problem, der ikke kan forholde sig til de øvrige ulighedsskabende magtstrukturer i samfundet (de los Reyes & Kamali 2005:41). For det andet skaber problematiseringerne af kvinderne, ikke alene kvinderne som særlige subjekter med bestemte egenskaber. Gennem problematiseringerne skabes samtidig indholdet i empowerment. Bestemmelsen og kategoriseringen af kvinderne bliver et spejlbillede af den svenske frigjorte kvindes situation (jfr. de los Reyes & Kamali 2005:41), og kvinderne skal inkorporeres i denne kultur

for at blive frigjorte. Endelig, for det tredje, bliver problematiseringerne af kvinderne på et kulturelt grundlag udgangspunktet for de praktikker, som Projektet kan skabe empowermentgørelsen gennem. I de følgende kapitler viser jeg denne skabelse af empowerment på to måder. I næste kapitel beskriver jeg Projektets organisering og dagligdag. I de efterfølgende tre kapitler (kapitel 7 - 9) analyserer jeg, hvordan empowerment skabes ud fra disse problematiseringer af kvinderne. Jeg analyserer hvordan de skabes i relation til de institutionelle rum, som aktualiseres gennem Programmet og deraf Projektets fokus på selvudvikling, beskæftigelse og deltagelse og læring i demokratiske processer.

6. Projektets organisering og dagligdag

I dette kapitel beskriver jeg Projektet.³⁴ Jeg lægger vægt på at beskrive rammerne, de fysiske og organisatoriske, den hverdag der former sig, og de aktiviteter der foregår.

Formålet med beskrivelsen er for det første at vise, hvordan Projektet er bygget op og fungerer, hvilket er nødvendigt for at kunne placere de efterfølgende kapitlers analyse i Projektets landskab. Kapitlet er dermed en klargørende ramme for de efterfølgende analytiske kapitler, der omhandler, hvordan empowerment skabes i de konkrete praktikker, og hvordan kvinderne subjektiveres. For det andet er den fysiske og organisatoriske strukturering af Projektet, dets organisation og dagligdagens aktiviteter, ikke en tilfældig ramme eller et tilfældigt rum. Det er både et organisatorisk og fysisk aflukket rum, der er skabt med henblik på at disciplinere og normalisere (jfr. kap.3), ud fra de problematiseringer af kvinderne og deres situation, som er Projektets udgangspunkt. Den følgende beskrivelse kan derfor også ses som en beskrivelse af Projektet, som et normativt rum, der gennem sin organisatoriske såvel som fysiske organisering, skal skabe denne frihed til ”noget” som Øvrelid formulerer det (Øvrelid 2007), eller et rum som udgør en intervention for at påvirke og rette til, som Fahlgren og Sawyer formulerer det (Fahlgren & Sawyer 2005), i overensstemmelse med de definitioner og kategoriseringer som kvinderne problematiseres gennem. Kapitlet afsluttes med en beskrivelse af kvindernes engagement i Projektet.

Projektet må tilpasses de regler og den organisering af tilbud, som præger det område man arbejder indenfor. Ligesom de fysiske rammer, til en vis grad bestemmes, af andres prioriteringer, som det ikke er muligt at styre. Samtidig er Forsøgs- og udviklingsvirksomhed netop kendetegnet ved, at strukturen ikke må være fastlåst. Arbejdet er procesorienteret, og der skal være plads til at ændre retning og form, hvis de måder, man har tænkt

³⁴ Kapitlet er overvejende baseret på materiale fra mit feltarbejde, suppleret med materiale fra ansøgninger og andre dokumenter.

indsatsen på, viser sig at være uhensigtsmæssig for de målsætninger man har opstillet (se Lahti Edmark 2002). I projektet sker derfor også løbende ændringer både af de fysiske rammer, af organiseringen og af hverdagens aktiviteter. Jeg har valgt at vise denne udvikling i Projektet, men søger samtidigt at skabe en mere fast struktur i beskrivelsen ved at fokusere på hovedpunkterne: Projektets organisering, de fysiske rammer, dagligdagen i Projektet, praktikken, Foreningen og kvindernes engagement i Projektet.

Organisering

I dette afsnit beskriver jeg indledningsvis de forskellige niveauer, der tilsammen udgør Projektets organisering. Hovedvægten ligger dog på en beskrivelse af Projektets organisering, hvilken gruppe af kvinder man henvender sig til, hvordan de rekrutteres, hvordan denne gruppe forandres, og hvilke ansatte og lærerkræfter der i Projektet.

Overordnet organisering

Som jeg har beskrevet i det foregående kapitel, stiller Equalprogrammet en række krav til projekternes organisering for at ansøgerne skal kunne komme i betragtning til støtte. Ud fra disse krav er indsatsen organiseret omkring en aktivitetsdel, som udgøres af Projektet, som er selve den indsats, som er rettet mod kvinderne i hverdagen. I tilknytning til Projektet er der etableret en forening, som er kvindernes forening. Derudover er der en række øvrige samarbejdsfora, som hver især skal bidrage til Projektets udvikling og styring, og også skal bidrage til at løse problemer på system- og strukturniveau. Medlemmerne af disse fora er repræsentanter for institutioner involveret i problematikken omkring de udsatte gruppers situation. I Projektet består disse fora af et Udviklingspartnerskab med repræsentanter for lokale og regionale myndigheder og institutioner, som sammen har ansvaret for Projektets økonomiske og organisatoriske styring. Medlemmerne af Udviklingspartnerskabet repræsenterer blandt andet: Arbejdsformidlingen, Voksenuddannelsen, Regionsrådet, Bydelsprojektet. Derudover er der etableret en Udviklingsgruppe, som har til opgave at følge og udvikle Projektets arbejde og skabe netværk og samarbejde med andre

relevante aktører indenfor det område, som Projektet virker under.³⁵ Endelig er der etableret en referencegruppe, som består af medlemmer af forskellige lokale interessegrupper og frivillige foreninger, og der er etableret et transnationalt samarbejde med beslægtede projekter i to andre EU-lande. Endelig er der etableret forskellige samarbejdsfora mellem lærerne, repræsentanter for praktiksteder, pædagoger og lærere i de lokale institutioner og skoler, der er involveret i Projektet. Der er også et samarbejde mellem lærerne og kvindernes sagsbehandlere, som blandt andet udmønter sig i tre-partssamtaler hvor kvindernes udviklingsplaner udformes. Sammensætningen af repræsentanter i de forskellige samarbejdsfora er således et udtryk for problematiseringen af kvinderne. De repræsentanter der deltager, anses for at være relevante for en forandring af kvindernes situation.

Projektets organisering

Som nævnt er Projektet organiseret som et lokalt tilbud. De kvinder, der går på kurset, kommer overvejende fra den bydel, hvor Projektet er beliggende. Ideen er, at projektet skal være forankret i kvindernes eget lokalområde, og at kvinderne, som er mødre, skal lære gennem at have fokus på deres egne børns læring. Der er derfor etableret et samarbejde mellem medarbejderne i børnenes institutioner og Projektet, sådan at børnenes og kvindernes læring kan ske i et samspil. Pædagoger og lærere rekrutterer og oplyser mødre om Projektets tilbud. I begyndelsen er det muligt at samle en gruppe, som opfylder kriterierne, men med tiden bliver der færre af de kvinder i lokalområdet, som udgør målgruppen. Behovet for at have nok elever til at opretholde undervisningshold betyder, at man må tage kvinder ind fra andre områder i byen. Herefter bliver kvinderne primært henvist af deres sagsbehandler på socialkontoret eller bliver overflyttet fra andre sprogundervisningstilbud i byen. Kombinationen af et svigtende elevgrundlag i lokalområdet og følgen af kommunens ændrede organisering af undervisningstilbudene til indvandrere og flygtninge indebærer også, at de kvinder, der deltager i Projektet, får en meget spredt uddannelsesmæssig baggrund. Nogen har længerevarende uddannelser og arbejdserfaring bag sig, andre har slet ingen uddannelse eller arbejdserfaring. Den

³⁵ Der er stor set sammenfald mellem de mennesker, der sidder i Udviklingsgruppen og Udviklingspartnerskabet, men de to fora varetager forskellige opgaver.

grundlæggende organisering og ide med projektet bliver derfor undervejs undermineret af ydre forhold. I alt har ca. 95 kvinder været gennem Projektets tilbud i de tre år, det har eksisteret. Kvindernes deltagelse i projektet er knyttet til udbetalingen af deres socialbidrag. Kvinderne registreres hver morgen. Hvis en kvinde ikke møder op registreres hendes fravær ud fra forskellige koder. Ø-fravær er fravær, som ikke umiddelbart er gyldigt i forhold til gældende regler. Ved Ø-fravær skal kvinden kontakte sin sagsbehandler og udrede fraværets årsag med hende. Ugyldigt fravær kan føre til træk i socialbidraget.

I Projektet er der ansat en projektleder og tre faste lærere. Alle ansatte er kvinder, udover en mand, som primært arbejder med formidling og kommunikation af Projektet. Lærerne har alle bred erfaring med undervisning både i skolesystemet og på voksenuddannelser. En del af lærerne har også specialiseret sig i undervisning af fremmedsprogede. Derudover tilknyttes eksterne lærere på mere løs basis til at varetage særlig undervisning eller projekter som eksempelvis et kunstprojekt. Senere hen i forløbet tilknyttes en tidligere børnehaveklasselærer, som skal overtage ansvaret, når de faste lærere skal til møder eller har andre opgaver at varetage i undervisningen. Undervejs i den treårige periode sker der løbende udskiftninger i lærergruppen. Bortset fra projektlederen har ingen af lærerne været med fra Projektets begyndelse til dets afslutning.

De fysiske rammer

Der er ikke frit valg i forhold til at bestemme de fysiske rammer for Projektet. Valget af lokaler er bestemt af dispositioner i kommunen, og de muligheder der stilles til rådighed herfra til at huse Projektet. Da jeg indleder mine besøg, er man flyttet til det andet af de i alt tre forskellige steder som huser Projektet. Undervejs i mit feltarbejde flytter Projektet til det tredje og sidste sted.

I første periode af feltarbejde holder Projektet til i nogle lokaler på en skole fra 60'erne, der er centralt beliggende i det område, hvor kvinderne bor. Projektet har sit eget rum, og har på den måde ikke noget med de øvrige aktiviteter på skolen at gøre. Lokalerne er ikke indrettet til at kunne rumme undervisning i flere hold. De består af et egentligt undervisningslokale

og et større rum, der ved hjælp af skydedøre og skillevægge yderligere kan deles op i tre rum. For at komme ind i de store lokaler er man nødt til at gå fra et indgangsparti og gennem undervisningslokalet, med mindre man benytter panoramadørene i det store lokale, som vender direkte ud mod en græsplæne på skolens bagside. Det betyder, at undervisningen mange gange bliver forstyrret, når nogle kommer for sent eller har været til møde og må gennem undervisningslokalet for at komme ind. Derudover er der et køkken og et meget lille kontor, hvor lærerne kan udføre administrativt arbejde, og hvor der kan holdes samtaler med kvinderne. Der er ikke noget mødelokale eller andre steder, hvor man kan sidde uforstyrret og arbejde eller holde møder. I pauserne fordeler man sig i det store rum. Lærerne sidder ofte i den bagerste del af rummet, mens kvinderne benytter den forreste del. Derudover er der ingen rum, hvor man kan sidde uforstyrret. Hvis der skal holdes møder lærerne imellem eller med samarbejdspartnere, må disse foregå ude i byen eller efter dagens afslutning kl. 15.00. De fysiske rammer betyder, at al aktivitet i lokalerne skal koordineres, sådan at man mindst muligt forstyrrer hinanden.

En del af undervisningen foregår andre steder i området. På den måde udvides Projektets fysiske rammer udover selve de faste lokaler. Når kvinderne har undervisning i brug af pc, sker det på en anden skole, ligesom den ugentlige gymnastik foregår andre steder i byen. Derudover er der ofte ture ud af huset i form af byvandring, besøg på museer, teaterbesøg eller andet. Endelig er kvinderne i praktikforløb på lokale arbejdspladser og institutioner.

For den udefrakommende indebærer lokalernes indretning og organisering af dagligdagen, at stedet får et forvirret og uoverskueligt præg, hvor det er vanskeligt at danne sig overblik over strukturen i dagligdagen. Men samtidig indebærer synligheden, at stort set al trafik ind og ud af lokalerne bemærkes.

Efter et års tid må projektet flytte til nye lokaler. Lokalerne, som tidligere har huset et større bydelsprojekt, ligger midt i bydelens centrum ud mod et stort torv. Her er der et rigt forretningsliv med torvehandel og flere butikker med madvarer og varer fra andre lande. Lokalerne er bedre egnet til at huse projektet. Fra vinduesfacaden ud mod gaden kommer man ind i et stort lokale, hvor man først mødes af en receptionsskranke. I det store

rum er der ved hjælp af reolinddelinger etableret hyggekrege, hvor kvinderne kan sidde og snakke i pauserne. Her er det også muligt at dele sig op i grupper og arbejde relativt uforstyrret. Den bagerste del af rummet er indrettet som undervisningslokale, hvor alle kan samles. Det store rum udgør et slags atrium for seks andre rum og et stort køkken. Næsten alle rum har store vinduer ud til fællesrummet, så man kan følge med i, hvad der foregår andre steder, men samtidig være uforstyrret. Hver af de tre hold har et undervisningslokale for sig selv. Lærerne har deres eget kontor og et møde- og pauserum, ligesom projektlederen har sit eget kontor. De mange og større rum indebærer bedre mulighed for at arbejde struktureret med de enkelte hold og fordele sig i grupper, hvilket skaber en bedre ramme omkring lærernes forskellige arbejdsopgaver.

Dagligdagens organisering

Dagligdagen i Projektet følger en overordnet struktur, som dog rummer en vis fleksibilitet og også forandres undervejs i projektperioden. Undervisningen begynder kl. 8.30 og varer til 14.30 med en times frokostpause midt på dagen. Om fredagen slutter dagen kl. 13.00, og den store pause springes over. Kvinderne er inddelt i to hold, hvor deres indplacering er bestemt af, hvor længe de har været i Projektet. Senere i forløbet, da kvindernes uddannelsesmæssige niveau bliver mere spredt, inddeles de i tre hold og placeres afhængig af deres niveauplacering i forhold til SFI. Disse niveauplaceringer udgør også grundlaget for deres placeringer i nye tilbud efter Projektets afslutning. Udover den undervisning som foregår i Projektet, er alle kvinder i en individuelt skemalagt praktik på lokale arbejdspladser. Endelig arrangeres en del kulturelle udflugter og besøg hos lokale og regionale myndigheder og institutioner, som har relevans for kvindernes dagligdag og fremtidsplaner.

Undervisningen

Undervisningen i Projektet er baseret på en ide om ”arbejdssvensk”. Det vil sige at undervisningen tager udgangspunkt i de krav til og behov for kommunikation, som kvinderne møder på praktikstederne. Derudover er sprogundervisningen tilpasset kvindernes erfaringsverden og de behov, de har for at kunne deltage i samfundslivet. Der arbejdes ikke kun med lære-

bøger. Der læses aviser, blade, børnebøger, eventyr osv.. Der arbejdes med dagbøger, og der anvendes rolle- og situationsspil, som relaterer sig til kvindernes hverdag og de udfordringer, de møder, eksempelvis som at skulle ringe til lægen, tale med sin arbejdsgiver eller gå i banken. Der arbejdes med selvevalueringer og individuelle studieplaner som redskab, så kvinderne bliver i stand til at tage ansvar for deres læringsmål. Pædagogisk er undervisningen tilrettelagt, så undervisningen af kvinderne på det første trin tænkes sammen med og tager udgangspunkt i deres børns læring. Kvinderne er i praktik på deres børns skoler for blive bekendt med, hvordan deres egne børn lærer. På andet trin er undervisningen rettet mod det sprog, der anvendes på arbejdspladser, og der arbejdes mere målrettet mod, at kvinderne skal ud på arbejdsmarkedet.

I begyndelsen af mit feltarbejde har undervisningen en mere fleksibel karakter, hvor der er plads til spontant at ændre planer, hvis der viser sig et behov. Det kan være, at en klasse giver udtryk for, at de vil fokusere mere på grammatik, eller at nogle har haft en oplevelse i praktikken eller i forbindelse med besøg hos lægen, som de gerne vil diskutere. Ugeplaner udvikles fra uge til uge og tilpasses de behov, der opstår i undervisningen. Der arbejdes klassebaseret, hvor kvinderne læser en tekst og samtaler om den, eller man gennemgår og reflekterer over en hverdagsituation. Der arbejdes også i smågrupper og med individuelle opgaver. Eksempelvis kan de sidde alene eller to og to med en båndoptager og træne udtale og forståelse, eller de kan arbejde med skrift og forståelse ved en Pc'er. Der eksperimenteres med selvstændige studieplaner og selvevalueringer. Andre gange har en klasse et projektførløb, hvor de arbejder med et tema. Eksempelvis skal de ud fra et billede af en svensk kvinde eller et svensk par skrive en historie om deres svenske veninde og hendes liv, sådan som de forestiller sig det er.

Undervisningen har således i begyndelsen en mere adhocpræget karakter, hvor der ikke planlægges for stramt, sådan at der er mulighed for at være fleksibel og spontan i forhold til kvindernes behov både i planlægningen og i de enkelte timer. Det væsentlige er, at kvinderne er med i processen. En anden del af forklaringen er dog også, at alle lærerne er relativt nye og derfor ikke kender kvinderne så godt, og at der skal være plads til at løse akut opståede situationer i hverdagen. Det kan være, hvis en lærer bliver nødt til at gå til et møde midt i undervisningen, eller der er andre helt

praktiske situationer, der skal løses. Som nævnt er der en lærer pr. klasse, og lærerne varetager mange opgaver og kontakter, som er relateret til undervisningen, praktikken og kvinderne. Det kan være kontakter til sagsbehandler, praktiksteder osv..

Et eksempel på en adhocpræget eller fleksibel undervisningsform, der følger kvindernes interesser, er, da en lærer på trin 1 skal forberede klassen på at se teaterstykket "Brødrene Løvehjerte"³⁶

Læreren forsøgte at tale om teaterstykket Brødrene Løvehjerte, som vi skulle se dagen efter. Det blev meget tydeligt, hvor vanskeligt det er at tale om selv de mest enkle ting, når kvindernes sprog er så dårligt. Hvordan forklarer man, hvad en hvid due er? Eller hvad Kirsebærdalen og Tornerosedalen er? Kvinderne hørte ikke rigtig efter, nogle spurgte igen og igen, men samtidig hørte de ikke rigtig efter eller var uengagerede. Midt i det hele dukker en kvinde op, som egentlig skulle være i praktik, men hendes børn er syge. Ud fra samtalen om teaterstykket går snakken videre om teateret og over til at tale om praktik. En kvinde fortæller om sit praktikophold i en børnehave. Det fører til en snak om høflighed og uhøflighed. Jeg husker ikke rigtigt, hvordan denne samtale går i gang. Men den er et meget godt eksempel på, at der ikke rigtig er nogen fast struktur i det, der tales om, men at det flyder i associationer der fører nye temaer med sig. En association til praktikopholdet er børn, der fører over i en snak om fester, der bliver holdt i december måned. Advent, Lucia osv.. Så begynder koncentrationen at dale, og at dømme ud fra kropsholdningerne og den megen småsnak, der foregår i kroge, afbryder læreren undervisningen, og vi tager fem minutters gymnastik. Bagefter genoptages samtalen om praktikopholdet, og en kvinde fortæller om sit praktikophold i en børnehave. Samtalen glider videre til en tredje kvinde, som fortæller, at hun har ondt i ryggen. Samtalen glider videre over i en snak om kroppen og forskellige sygdomme, som igen leder tilbage til en snak om Brødrene Løvehjerte, turberkulose og lungebetændelse. Det fører et større forklaringsarbejde med sig at forklare, hvor lungerne sidder. Temmelig kompliceret.

³⁶ Feltnote fra første del af feltarbejde.

Undervejs i forløbet strammes undervisningen op og sættes i mere faste systemer. Det skyldes en kombination af flere ting. Blandt andet at lærerne har fået mere erfaring. Projektet flytter til de nye lokaler, der er bedre egnede til at strukturere undervisningen. Kvinderne efterspørger en større grad af struktur, en evalueringsrapport peger på, at der er behov for en større grad af målorienteret planlægning i undervisningen, og endelig får sprogtest en større betydning som bedømmelsesgrundlag for kvindernes placering i et videre uddannelsesforløb efter Projektets afslutning. Kvinderne inddeles nu i tre hold svarende til deres sprogniveau og placering i test. Der arbejdes mere skemalagt med de forskellige opgaver, og der arbejdes mere systematisk med grammatik og sprog, der indføres et ugentligt fast rotationssystem, hvor man roterer mellem forskellige opgaver. Kvinderne arbejder 40 minutter med en opgave, hvorefter de går videre til en ny opgave osv.. Undervisningen er stadig fleksibel, den er relateret til praktikken og kvindernes erfaring, men der er blevet strammet op.

Praktik

I den arbejdsrelaterede sprogundervisning er praktikken et vigtigt redskab, og alle kvinder skal i en eller anden form for praktik. Praktikken skal både give kvinderne kendskab til og forberede dem på arbejdsmarkedet, og den fungerer som et vigtigt redskab i at lære kvinderne om regler og normer i det svenske samfund.

På trin 1 søger man som nævnt primært at finde praktikpladser i børnenes institutioner og skoler. Her arbejdes der pædagogisk med at inddrage kvinderne i børnenes skolegang som grundlag for deres egen læring og involvering i børnenes liv. Kvinderne er 25 % af deres tid i besøg i institutionerne. Disse besøg anvendes som en forberedelse til den længerevarende praktik på andre arbejdspladser. På trin 2 søger man praktikpladser på de lokale arbejdspladser. Eksempelvis skoler, institutioner forretninger, sygehuset, hjemmepleje osv. Praktikken udgør her 50 % af kvindernes tid i Projektet. Der arbejdes med forskellige modeller for tilrettelægning af praktikperioden. En af løsningerne er, at kvinderne er borte fra undervisningen en måned ad gangen. Praktikken betyder, at der altid er nogen af kvinderne, der er fraværende i Projektet.

Praktikken følges af en mentor, som er en af lærerne. Hun besøger kvinderne på deres praktiksted og holder kontakten til deres arbejdsgiver. Det er også hendes opgave at løse eventuelle konflikter mellem praktikant og arbejdssted. Praktikken følges op i undervisningen, hvor kvinderne skal føre dagbog over deres praktikforløb. Dagbogen har flere funktioner. Den er både et redskab til at bearbejde, dokumentere og evaluere praktikken, og den fungerer som en skriftlig opgave, hvor der arbejdes med det svenske sprog.

Øvrige aktiviteter

Dagligdagen er ikke kun præget af undervisning og praktikforløb. Der foregår en del andre aktiviteter, som bryder den almindelige undervisning. Nogen gange planlagt, andre gange mere spontant.

Kvinderne har gymnastik en gang om ugen, hvor de kan melde sig på forskellige hold, eksempelvis: badminton, aerobic og lignende eller blot gå ture. De undervises også i brug af PC, og på et tidspunkt kommer der også en kunsthøjsning en gang om ugen, der arbejder med forskellige kunstprojekter sammen med kvinderne. Der er jævnligt ture ud af huset. Det kan være byvandring, hvor man besøger lokale seværdigheder eller museer. Det kan være teater, som da kvinderne er inde og se "Brødrene Løvehjerte" eller "Askepot". Sådanne ture har til formål at give kvinderne et kendskab til lokalmiljøet og svensk kultur. Men det er også formålet at skabe et fælles rum i forhold til deres børn, hvor de kan tale med om de ting, som børnene hører om i skolen eller i børnehaven. Andre gange besøger kvinderne en offentlig myndighed eller institution, som har særlig relevans i deres liv. Det kan være den lokale arbejdsformidling, hvor der bliver fortalt om hvilken hjælp, de kan tilbyde kvinderne i forhold til beskæftigelse og hvilke regler, der gælder i deres situation. Det kan være en regional myndighed, der arbejder med integration og ligestillings spørgsmål. Eller det kan være et af de andre uddannelsessteder i byen. Sådanne ture kombineres nogle gange med en shoppingtur, hvor der er tid til at gå rundt i byen og se på butikker.

Et andet afbræk i undervisningen kan være besøg udefra. Eksempelvis kommer der en gang om pr. termin en sundhedsplejerske, som taler med

kvinderne om prævention, sygdom og børn. Nogle gange laves der mad i løbet af dagen. Kvinderne køber ind og laver forskellige retter. Det kan være nationale retter, men det kan også handle om at lære at lave brun sovs til "köttbullarna", sådan som deres børn får den i skolen og i børnehaven. Eller de lærer at bage "kanelbullar", så de slipper for at købe de dyre i butikkerne.

Der etableres også projekter på tværs af klasserne. På et tidspunkt finder nogle kvinder ud af, at de gerne vil starte egen virksomhed. Dette diskuteres mellem lærerne og kvinderne og de øvrige samarbejdspartnere, og der indkaldes til møder mellem de kvinder, der er interesseret. Der arbejdes på forskellig måde med ideen. Der arrangeres tur til et lokalt rådgivningskontor for iværksættere med indvandrerbaggrund. Her bliver kvinderne informeret om de muligheder, de har, og de måder, de skal gå frem på for at realisere deres ideer. Der arrangeres også et undervisningsforløb med to lærere ude fra som underviser de kvinder, der er interesseret i, hvordan man skal forberede sig med virksomhedsplan, regnskab osv.

Op til højtider som eksempelvis jul laves der forskellige aktiviteter, som lærer kvinderne om svenske juletraditioner, og hvordan de fejres. Der klippes julepynt, snakkes om Lucia og Advent. Der inviteres til "julemingling", hvor kvindernes kontaktpersoner fra praktikstederne kan komme forbi til et glas gløgg og en snak med deres praktikanter og lærerne. Der holdes julebord den sidste dag inden julen, hvor kvinderne tager mad med, og hvor der leges pakkeleg.

Foreningen

Foreningen er hjørnестenen i Projektets arbejde med empowerment. Målet med Foreningen er at "Göra Föreningen till en kraftkälla för kvinnornas utveckling i både arbets- och samhällsliv". (Face Europe 2002:14) Der er tale om en frivillig forening, der er åben for alle, men i modsætning til Foreningens andre medlemmer bliver kvinderne automatisk medlem, når de indskrives i Projektet.³⁷ Foreningen, som har ca. 35 medlemmer, er dannet i forbindelse med Projektet, og den ses som en af hjørnестenene i

³⁷ Senere ændres dette om, så kvinderne selv kan vælge om de vil være medlem.

Projektets nyskabende virksomhed. I materiale om Foreningen fortælles, at det er kvinderne selv der har dannet den. I realiteten er det lærerne, der har fået ideen og iværksat den som en del af Projektets aktiviteter.

Foreningens formål er at understøtte det empowermentorienterede arbejde, som er målet med Projektet. For det første udgør den det organisatoriske grundlag for kvindernes indflydelse på Projektets udformning. Foreningen er som nævnt repræsenteret i Udviklingspartnerskabet og Udviklingsgruppen, der står for udviklingen af Projektet. For det andet skal Foreningen fungere som et læringsrum i demokrati og foreningsarbejde. Gennem praktisk erfaring lærer kvinderne, hvordan man tager demokratiske beslutninger, og hvordan man får en forening til at fungere. Helt konkret har nogle af kvinderne haft et særligt kursus i foreningsdemokrati hos den lokale afdeling af ABF. For det tredje skal Foreningen fungere som kvindernes stemme udad til i lokalsamfundet og i den direkte kontakt med arbejdspladser. Et af formålene med Foreningen er blandt andet, at den skal arbejde på at mobilisere arbejdspladser, organisationer, virksomheder og myndigheder til at tage imod praktikanter, og på den måde virke i forhold til at løse problemer på system og strukturniveau, og til at løse problemer omkring diskriminering. For det fjerde fungerer foreningen som et bindeled til det svenske samfund og foreningsliv. Foreningen har derfor også etableret kontakter til andre lokale "svenske" foreninger, som der samarbejdes med. Endelig skal Foreningen tage sig af at arrangere kulturelle og oplysende aktiviteter for medlemmerne. Foreningen står eksempelvis for at arrangere fester, udflugter eller foredrag for medlemmerne. Sådanne aktiviteter kan handle om at lære at binde blomster, vise mode fra kvindernes hjemlande, eller tale sundhed og ernæring med en diætist.

Foreningen har på den måde flere formål. Den har et oplysende formål, der kan ses som en ide om at skabe et kollektivt rum, hvor kvinderne i fællesskab kan formulere deres interesse og indgå i og lære demokratiske processer. Den har et integrerende formål, og endelig er den et redskab i arbejdet med at forandre omverdenens attituder. Kvinderne skal ikke bare være kvinder i et Projekt, når de eksempelvis er på praktikstederne. De er også Foreningskvinder, som handler på vegne af Foreningen. I ansøgningen hedder det således:

Mentorn och Föreningen kommer att särskilt analysera vilka möjligheter Föreningsrepresentanten kan lösa problem åt företaget, exempelvis genom att motverka immigrationsungdomars snatterier och stölder i butiker. (Face Europe 2002:18)

På grund af kvindernes vanskeligheder ved at udtrykke sig på svensk, er der tilknyttet en mentor til Foreningen, som kan hjælpe kvinderne med at formidle deres interesser ud i lokalsamfundet og udvikle Foreningens formål.

Foreningen er sammensat traditionelt med en valgt bestyrelse, som støttes af mentoren. Foreningen holder møde ca. en om måneden i forårs og efterårsterminen. Da jeg begynder at følge projektet, ligger møderne om aftenen. Det er en beslutning partnerskabet har taget. Begrundelsen er dels af ligestillingsmæssig karakter. Det vil sige, at man anser det for vigtigt, at kvinderne kan gå hjemmefra om aftenen. Dels at øvrige svenske foreninger holder deres møder om aftenen. I et videre perspektiv skal Foreningens således også være basis for knytte kontakter med andre foreninger og sven-skere. Diskussionen om Foreningens mødetider, er en diskussion som kører løbende blandt lærerne i Projektet og i partnerskab og Udviklings-gruppe, hvor der ikke er helt enighed.

Så har vi ju en representant från UP (Utvecklingspartnerskapet) som jobbar mycket aktivt med jämställdhetsfrågor, och han kräver ju i stort sätt att det ska vara på kvällstid.

Elisabeth: Föreningsverksamhet är på kvällen.

Elisabeth: Han menar att det här är ett jämställdhetsprojekt.

Tabitha: Han skal jo ikke være med i Foreningen

Lisa: Nej, men han är ju utvecklingspartner. ”Föreningsliv i Sverige är på kvällen” säger han till oss varje gång. Och jag menar att honom kan vi ju också köra över.

Elisabeth: Men jag menar att det ligger väl något i det också, att svenskt föreningsliv är på kvällen.

Senere hen ændres dette, så Foreningsmøderne holdes i skoletiden, blandt andet fordi så få kvinder deltager i møderne. Foreningen har et netværk af kontakter til lokale afdelinger af velgørende og frivillige foreninger. Særlig er Foreningen knyttet til en international kvindeforening.

For den største gruppe af kvinderne er engagementet i Foreningen ikke særlig stort. En lille gruppe deltager aktivt, men de fleste deltager ikke. Det er et problem, som diskuteres jævnligt, både internt, indenfor Projektet, Udviklingspartnerskabet og Udviklingsgruppen, men også i en ekstern evaluering og i Projektets egne løbende selvevalueringer til ESF-rådet, hvor det blandt andet hedder:

I Projektet lykkes det ikke at gøre noget ved kvindernes manglende engagement, og lærerne lægger et stort arbejde i at drive og fastholde Foreningen. Dette arbejde er fortsat efter Projektets afslutning, og Foreningen fungerer stadig.

Kvindernes engagement i Projektet.

Et tema som går igen fra første dag, jeg følger projektet er, at en del af kvinderne altid kommer for sent til undervisningen eller helt bliver væk. Om morgenen er der altid nogle stykker, som kommer et kvarter til en halv time eller mere, efter undervisningen er begyndt. Efter frokostpausen er der altid nogle, som pludselig dukker op, selvom de ikke har været der om formiddagen. Nogle kommer for sent tilbage, og andre møder slet ikke efter frokost. Ingen ved rigtig hvor de, som ikke er der, er henne, hvorfor de ikke er der, og om de kommer senere.

Det er et problem der præger Projektet, fra den dag jeg begynder mine observationer, til jeg afslutter feltarbejdet. Jeg, som kommer ude fra, og som kun følger Projektet i afgrænsede perioder, opgiver på et tidligt tidspunkt helt at finde ud af, hvem det er, som burde være der. Nogle er i praktik, andre er syge, nogle er der bare ikke, uden at nogen helt ved hvorfor. Der er en gruppe kvinder, som stort set er der hver dag, og som skaber en rød tråd eller kontinuitet mellem mine besøg i projektet. Men for en stor del af kvindernes vedkommende ved jeg ikke rigtig, hvem de er, hvorfor de er der, eller hvor de er henne, når de ikke er der. Nogen gange spørger jeg en af lærerne eller nogle af kvinderne, hvor en bestemt person er henne, fordi

jeg har en forventning om, at hun vil være der. Måske har jeg lavet en aftale med hende dagen før, eller vi har sagt: ”Vi ses i morgen”, og har nikket bekræftende til hinanden på en måde som har givet mig en klar fornemmelse af, at hun kommer næste dag. Næste dag er hun der ikke, og når jeg spørger, kan jeg få forskellige forklaringer. Nogle siger hun er syg, andre siger hun er til et møde med en eller anden, og andre igen, siger at hendes børn er syge. Pludselig møder hun så op efter frokost. I sådanne situationer opgiver jeg at finde ud af årsagen. Det er bare sådan, det er. Det er mit indtryk, at lærerne, selvom de har et bedre overblik over kvindernes fravær end jeg og får mere præcise begrundelser fra kvinderne, har samme oplevelse af, at årsagerne ikke rigtig er til at bestemme eller komme bagom.

En mulig forklaring på kvindernes respons giver Lisa under det første interview. Den handler om, at de kvinder som blev indskrevet i Projektet i begyndelsen selv meldte sig til Projektet. Mens der gradvist er blevet færre kvinder i målgruppen og socialkontoret er begyndt at henvise kvinder til Projektet:

Fravær er en konkret og registrerbar hændelse, som man kan forholde sig konkret til gennem samtaler og sanktioner. Det er mere problematisk at forholde sig til mentalt fravær og manglende engagement. For nogle kvinders vedkommende er de til stede fysisk, men de engagerer sig ikke. Som en af lærerne fortæller, kan der godt være kvinder, der er til stede i Projektet 100 % af tiden, men at de ikke viser noget engagement eller udvikler sig sprogligt, mens andre kvinder er oftere fraværende, men er mere engagerede.

Opsummering

I dette kapitel har jeg beskrevet Projektet. Dets organisering, det fysiske rammer og de forskellige aktiviteter, der indgår i Projektet. Beskrivelsen har to formål. For det første udgør den en forståelsesmæssig ramme. Et landskab at orientere sig i, i forhold til de følgende analytiske kapitler. For det andet udgør Projektets organisering, dets fysiske og arkitektoniske inddelinger et rum, som er skabt med henblik på at empowermentgøre ud fra den måde som kvindernes problemer italesættes på.

I kapitlet har jeg lagt vægt på at beskrive to niveauer i Projektets organisering. For det første selve organisationen, de forskellige samarbejdsfora, der er etableret med henblik på at udvikle og styre Projektet. Sammensætningen af repræsentanter i de forskellige samarbejdsfora afspejler problemstillingens karakter. De som deltager i Projektets forskellige samarbejdsfora repræsenterer lokale og regionale myndigheder og offentlige institutioner, som på en eller anden måde er involveret i kvindernes liv. For det andet beskriver jeg Projektets organisering. Jeg lægger vægt på dets afgrænsning af målgruppe, som er mødre med ringe uddannelse og erhvervs erfaring, for hvem der ikke er nogen tilbud i det kommunale system, og som har børn i de lokale institutioner. Jeg beskriver hvordan målgruppen udvides i takt med, at der lokalt er færre aktuelle deltager i lokalområdet. Deltagerne visiteres via deres sagsbehandler og kommer fra forskellige områder i byen, og med forskellig uddannelsesmæssig baggrund og forskellige kundskaber i svensk. Projektets lærerstab består af kvinder, som alle har pædagogiske uddannelser bag sig, hvor de fleste har arbejdet eller uddannet sig i forhold til undervisning af fremmedsprogede.

De fysiske rammer er til en hvis grad underlagt de muligheder, som er til stede lokalt, og Projektet holder til tre forskellige steder i projektperioden. Lokalerne, de to steder hvor jeg foretager mine observationer, skaber en fysisk ramme om Projektet, som afgrænser det i forhold til omverdenen, og gør det til et projekt i sig selv. Det første sted, er der mangel på lokaler og rummet har et uoverskueligt præg. Det efterfølgende sted har flere lokaler, hvor der kan arbejdes på forskellige måder.

Både de fysiske rammer og organiseringen af Projektet er med til at strukturere dagligdagen, dens form og muligheder. Kvinderne er inddelt i niveauer. På den måde skabes Projektet som er serielt og hierarkisk inddelt rum. I første omgang inddeles kvinderne efter den tid de har gået i Projektet. Senere da gruppen bliver mere spredt, hvad angår kompetencer i sprog og uddannelse, inddeles kvinderne i forskellige niveauer, der svarer til deres placering i SFI. Disse niveauer er udgangspunktet for deres videre placering i tilbud, efter Projektets ophør.

Dagligdagen følger en overordnet struktur, som dog er fleksibel i forhold til kvindernes behov og hændelser i dagligdagen. Undervisningen tager udgangspunkt i kvinderne som mødre og kobler læringen til deres børns

læring. Der arbejdes med selvevalueringer, dagbogsskrivning og erfaringsbaseret læring, det vil sige at man forsøger at koble undervisningen til kvindernes erfaringsverden og til den praktik på arbejdspladser, som er en del af projektet. Udover undervisning og praktik foregår der en del andre aktiviteter i form udflugter til kulturelle seværdigheder og offentlige myndigheder. Aktiviteter i forbindelse med de svenske højtider, eksempelvis julen, og oplysende arrangementer.

I Projektet udgør Foreningen et selvstændigt organisatorisk rum. Foreningen kan ses som et pædagogisk redskab, i og med kvinderne automatisk bliver medlem når de indskrives i Projektet. Foreningen, som er åben for alle, har flere formål. Den har et oplysende formål. Den kan ses som en ide om at skabe et kollektivt rum, hvor kvinderne i fællesskab kan formulere deres interesse og indgå i og lære demokratiske processer. Den har et integrerende formål i forhold til at etablere kontakt til det svenske. Endelig er den et redskab i arbejdet med at forandre omverdenens attituder. Kvinderne skal ikke bare være kvinder i et Projekt, når de eksempelvis er på praktikstederne. De er også Foreningskvinder, der taler kvindernes sag.

I kapitlet har jeg beskrevet hvordan der, både i Foreningen og i dagligdagens undervisning, er problemer med kvindernes engagement. En stor del af kvinderne er ofte fraværende helt eller delvis uden at det rigtigt er muligt at bestemme årsagen. På samme måde er det en lille gruppe af kvinderne som deltager i Foreningen.

Projektets organisation, dets organisatoriske og fysiske rum og dets inddelinger og aktiviteter er ikke ligegyldige eller neutrale. Projektet er tilrettelagt ud fra de problematiseringer, hvorigennem kvindernes situation ses. På den måde er det et normativt rum, skabt med henblik på at forandre til "noget". Hvad dette "noget" er analyseres i de følgende kapitler.

7. Empowerment som selvudvikling

I kapitel 2, hvor jeg undersøger empowermentbegrebet, anlægges et perspektiv på empowerment, som en magtform, der frem for alt kan forstås som en måde at skabe individet eller gruppen som subjekt. I empowerment er det klientens subjektivitet, der problematiseres, og subjektiviteten, der er genstand for forandring. Det betyder ikke, at man ikke kan identificere, fokusere og arbejde med forandring af andre former for magtfuldhed, det være sig strukturel, økonomisk, politisk og social magtfuldhed. Men det betyder, at metoden også retter sig mod at bearbejde individet eller gruppen for at afstedkomme en forandring. Det er denne del af empowermenttørelsen mit fokus er rettet mod i denne afhandling.

At forstå hvordan empowerment skabes og fungerer, må derfor også tage sit udgangspunkt i, hvordan individet eller gruppen problematiseres og objektiveres som problemgruppe. Problematiseringer og objektiveringer af kvinderne har effekter og resulterer i praktikker i empowermenttøringen. Det er herigennem, at Projektets empowermentteknikker udvikles og bliver til. Empowermentteknikkerne kan, som tidligere beskrevet, ses som en kundskabsbaseret intervention overfor et årsags-virkningsforhold, og interventionen har sin baggrund i de problematiserende og objektiverende bestemmelser af kvinderne. I kapitel 5 har jeg vist, hvordan kategoriseringerne af kvindernes subjektivitet sker på baggrund køn og kultur, og at deres subjektivitet som udsat gruppe især problematiseres ud fra en samfundsmæssig diskurs om mandens undertrykkelse af kvinden. Denne problematisering kobler jeg med baggrund i de los Reyes, til den institutionaliserede ligestillingsdiskurs som også er et træk ved Equalprogrammet. Mandens undertrykkelse bliver her den væsentligste årsag til kvindernes marginaliserede og isolerede situation i samfundet. Jeg har vist, hvordan denne konstruktion også fører til en bestemmelse, der definerer kvindernes problem som et forhold, der handler om manglende selvfølelse og bevidsthed om deres situation. Jeg har ligeledes vist, hvordan denne undertrykkende patriarkale relation især fokuseres som et kulturelt og religiøst fænomen, der får integrationsmæssige følger for kvinderne: sprogligt, socialt, økonomisk, politisk osv..

I dette kapitel og de følgende kapitler analyserer og viser jeg, hvordan disse problematiseringer er med til at forme lærernes forståelser og konstruktioner af empowerment og dermed også empowermentgørelsens praktikker. Empowerment konstrueres ikke på nogen entydig måde. Hvad empowerment er eller defineres som, og hvordan det praktiseres, handler også om hvilken problemstilling eller hvilket perspektiv det konstrueres ud fra. Det vil sige, hvad det er for et problem, der adresseres, og hvilket institutionelt rum dette problem er forankret i. I Projektet identificerer jeg overordnet tre forskellige måder at konstruere empowerment på. Alle tre tager udgangspunkt i kulturel forskel, men derudover adresserer de forskellige problemer, der knytter sig til de fokusområder og tilknyttede institutionelle rum, som er givet gennem Equalprogrammet. Disse fokusområder er: selvudvikling, selvforsørgelse og deltagelse og læring i demokratiske processer. Udgangspunktet for den første konstruktion er fokus på kvinderne som udsat gruppe og en diskurs om de patriarkale relationer og den deraf følgende magtmæssige ulighed mellem mænd og kvinder, og hvad den fører med sig. Institutionelt er den koblet socialpolitiske og det sociale arbejdes diskurser om at klinters problemer som problemer der bunder i selvforhold. Den anden konstruktion, som har fokus på beskæftigelsen, har et moralsk grundlag. Den er institutionelt forankret i en social- og arbejdsmarkedspolitik, som netop problematiserer individets pligt til at tage ansvar og forsørge sig selv. Den tredje konstruktion som har fokus på deltagelse, er institutionel forankret i integrationspolitikken, og hviler på en diskurs om indvandreres politiske deltagelse og en diskurs om "Folkrørelsens" og "Folkbildningens" integrerende demokratiskabende kraft.

De problemer de adresserer, er forskellige. Den ene konstruktion retter sig mod empowerment som bevidstgørelses og selvudviklingsproces for individet og gruppen og relaterer sig direkte til den patriarkale undertrykkelse af kvinderne. Den anden konstruktion retter sig mod empowerment som en forpligtelse til at sørge for og tage ansvar for sig selv og relaterer sig til det beskæftigelsesperspektiv, som er udgangspunktet for Equalprogrammet, og som bestemmer empowerment som en forandring i retning af at tage ansvar. Endelig retter den tredje konstruktion sig mod empowerment som en pligt til at blive en deltagende og demokratisk borger. Disse måder at konstruere empowerment på er til stede i Projektet samtidig og er hver især med til at forme det som en særlig praktik ved hjælp af særlige teknikker. Der er dog en tendens til, at der sker en gradvis for-

skydning i måden at konstruere empowerment på og dermed også i praktikken. Denne forskydning sker samtidig med en udvikling i retning af en større grad af opstramning og fastere strukturer, som jeg har beskrevet i det foregående kapitel. Ud fra disse to måder at konstruere empowerment på, analyserer og viser jeg i dette og de følgende kapitler, hvordan og ved hjælp af hvilke teknikker empowerment skabes i Projektet.

Rum og tid

Rum og tid udgør på flere måder et omdrejningspunkt for analyser og diskussioner i de følgende tre kapitler. For det første anvender jeg rum som et analytisk redskab til at konstruere, identificere og afgrænse de områder eller tematikker, hvorigennem forskellige sider af kvindernes subjektivitet kan bearbejdes. I visse sammenhænge er konstruktionen af disse tematiske rum identisk med faktiske fysiske rum, i andre sammenhænge angiver jeg med konstruktionen af et tematisk rum, en bestemt form for aktiviteter eller måder at organisere hverdagen, som er rettet mod at bearbejde en særlig side af kvindernes subjektivitet. For det andet udgør tiden og rummet, på linje med Foucault, egentlige disciplinerende teknikker i empowermentgøringen, der på forskellige måder anvendes til at bearbejde kvindernes subjektivitet. Tid og rum er på den måde et gennemgående redskab i analysen i dette og de efterfølgende kapitler

I det følgende analyserer og diskuterer jeg først, hvordan empowerment konstrueres som et spørgsmål om selvfølelse, bevidstgørelse og selvudvikling. Herudfra analyserer jeg hvordan empowerment skabes gennem forskellige teknikker i forskellige rum.

Empowerment som selvudvikling og bevidstgørelse

Elisabeth: Men självkänsla kan man få på så många sätt och självkänedom också, men det kan ju ta lång tid innan de kommer fram till att 'jaha, jag vill vara mer västeuropeisk'. De flesta går med sin själ och känner inte något fel i det utan vill vara så, men de kan ändå känna något annat och det behöver ju inte vara fel.

Lisa: Det är det jag menar, när de börjar vet de ju inte om behov eller något, de vet ju inte att det finns. Man kan ju bara ta ett sådant exempel som att i Sverige kan du skilja dig och du kan klara dig ändå. Det måste man ju tala om.

Lisa: Jag tycker att det viktigaste som man skulle ge de medvetenhet om; det är ju kanske det här att jag vill fortbilda mig, jag vill lära mig någonting mer. Det tycker jag är viktigt, att man inser det. Sen om man är hemma och sköter sina barn, visst, men att man får utvecklas själv, det är väl det som är det viktiga. Inte gentemot mannen men för sig själv.

Hanna: Men om man inte känner till något annat, hur ska man då komma fram till något annat, om inte någon talar om det (...) Jag menar, att om man inte känner till behoven kan man heller inte definiera dem, för man vet inte att de finns.

Når jeg indleder analysen med disse citater fra det første interview, jeg foretager med lærerne, er det fordi de rummer de centrale komponenter i, hvordan kvindernes problemer konstrueres og gøres til problemer der kan handles i forhold til, og som empowerment er svaret på. Samtidig udgør citaterne indirekte en bestemmelse, af hvad empowerment indebærer for kvinderne, og hvad Projektets og lærernes rolle er i denne proces.

Indvandrerkvinder som ubevidste om egen undertrykkelse og med behov for hjælp

I de ovenstående citater konstrueres kvinderne som ubevidste, uden kendskab til egne behov og med manglende selvfølelse. Kvinderne kender ikke til noget andet, de kan ikke definere deres behov, fordi de ikke er klar over dem – de ved ikke, at de findes, og problemet er så rodfæstet at det vil tage lang tid, inden de kan nå frem til at de vil være noget andet. I disse udsagn bestemmes kvindernes subjektivitet, men det er samtidig en subjektivitet, der er objekt for forandring, den forandring af deres subjektivitet som empowermenttøringen skal skabe.

Selvom manden stort set ikke nævnes i citaterne udover, at det pointeres, at kvinderne ikke skal udvikle sig for deres mænds skyld, og at man må

forklare dem, at man kan lade sig skille i Sverige, er det alligevel tydeligt, at det er manden og deres relation til ham, som er selve årsagen til kvindernes ubevidste forhold til deres egne behov. Den primære modsætning etableres hermed mellem manden og kvinden. Det er de kønsrelationer, som kvinderne indgår i med deres mænd, som skaber dette, og gør, at de ser deres situation som naturlig. Paradoksalt nok forsvinder kvinden som individ i denne proces. Hun gøres på en måde til et ikke-subjekt eller et objekt uden handlingskompetence. Selvom det er hende der tales om i citaterne, er det på sæt og vis manden i relationen og lærerne, der er subjekterne.

Det er paradoksalt, fordi der i selve problematiseringen samtidig udtrykkes en form for solidaritet eller fællesskab mellem lærerne og kvinderne. De er alle kvinder. Men gennem objektivering af kvinderne som undertrykte og uerkendte om egne behov etableres en modsætning, der ikke handler om manden kontra kvinden men derimod om to forskellige måder at være kvinde på. Når der i citaterne tales om, at man kan give dem (kvinderne) selvfølelse på mange måder, og at de fleste går hjemme med deres sjæl uden at synes, at der er noget forkert i det, så etableres der en modsætning mellem en svensk moderne måde at være kvinde på og kvindernes måde. Lærerne repræsenterer i den sammenhæng den svenske måde. I et andet interview formuleres denne modsætning som en modsætning mellem en gammeldags og moderne livsform og måde at være kvinde på.

Kristina: Det är det som är så svårt för det är ungefär som om man skulle ha tagit en kvinna för 70 år sedan och satt henne i vår situation nu och gjort det på två månader. Man kan ju själv tänka sig att vi är ju ändå i ålder så att man har varit med och sett hur det har förändrats, hur stor skillnad det är på kvinnans roll idag och hur det var när jag fick barn, för 30 år sedan.

Det er lærerne, der som moderne og bevidste kvinder så at sige har taleretten, og det er dem, som skal bibringe kvinderne selvfølelse, bevidsthed og erkendelse. En lærer markerer denne relation mellem kvinderne (forstået som kvinderne på kurset og lærerne) ved at lægge vægt på, at hun gerne vil give dem selvstændighed. Hun har noget at tilbyde, som de har brug for.

Lisa: De vet ju inte vad de saknar. Om man säger såhär, självständighet - det vill man ge dem också. Men så säger de: ja, men jag visste inte att jag var förtryckt.

På den måde konstrueres samtidig en svensk kvindelig subjektivitet. Problematiseringerne af kvindernes subjektivitet bliver et led i skabelsen af egen subjektivitet. Med en omskrivning af de los Reyes og Kamali kan man sige: Hver definition af hvordan *de* er, indeholder en udtalt definition af hvordan *vi* er (de los Reyes & Kamali 2005:12). Denne definition fungerer samtidig til at ekskludere kvinderne fra taleret i en problematisering af kønsrelationer i det svenske samfund. De subjekter, som citaterne taler om, er således to slags kvinder, der forvalter køn på forskellige måder: Indvandrere og flygtningekvinder, som er repræsenteret gennem de kvinder der deltager i Projektet, og lærerne, som repræsenterer for en svensk kvindelig norm. Det er her først og fremmest den svenske kvinde, som gives taleret. Det er hende, der fungerer som normen for kvindelighed, hvorigennem kvinderne samtidig defineres som de afvigende, og det er hende som er givet retten til at tale om kvinderne som de andre. Der etableres dermed samtidig en hierarkisk relation mellem kvinder med indvandrer- og flygtningebaggrund og de svenske kvinder, som har et mere bevidst forhold til deres køn og de relationer, de indgår i. Den feministiske og postkoloniale forsker Chandra Talpade Mohanty problematiserer netop dette. Hun lægger vægt på hvordan det indgår i produktionen af et "sandt" subjekt indenfor en vestlig hvid feminisme. En feminisme der overvejende betragter kønsundertrykkelse ud fra dikotomien mellem mænd og kvinder, uden at knytte den til andre ulighedsskabende kategorier som race/etnicitet, klasse osv.

"Vad händer när detta antagande om "kvinnor som förtryckt grupp" används när västerländska feminister skriver om kvinnor i tredje världen? Det är här jag ser ett kolonialiserat drag. Genom att kontrastera representationen av kvinnor i tredje världen med det jag tidigare refererade till som de västerländska feministernas presentation av sig själva i samma kontext, ser vi hur endast västerländska feminister blir sanna "subjekt" i denna mot-historia. Tredje världens kvinnor höjer sig å andra sidan aldrig över sin generella omyndighetsförklarande status av "objekt". (Mohanty 2005:207)

På den måde etableres der en modsætning mellem lærerne og kvinderne, som går på tværs af køn. Det er en modsætning baseret på etnicitet, som på paradoksvis binder kvinderne og deres mænd sammen i et, omend undertrykkende fællesskab, så dog et kulturelt fællesskab, som står i modsætning til et hierarkisk forhold i en svensk kultur og ligestillingsnorm for kønsrelationer.³⁸

Hvem der har taleretten i diskursen om køn er ikke fremmed for lærerne. En lærer udtrykker i det andet interview erkendelsen af denne magtrelation ved at formulere det:

Hanna: Det är vi som äger problemet, att vi tycker att de ska bli mer självständiga. Själva är de ju nöjda med sitt liv [...]det är gruppen som bestämmer, det är hierarki i gruppen [...] det hör ihop med deras kultur, och så ska vi ändra den.

Men selvom Hanna således problematiserer hvem der har retten til at definere problemet, stiller hun ikke spørgsmål ved den grundlæggende problematisering, der er baseret på kultur.

Empowerment som selvudvikling

Citaterne, som indleder dette afsnit, udgør og trækker ikke kun på en diskurs om undertrykte og ubevidste kvinder som den kulturelle anden. De udgør samtidig en konstruktion af empowerment og dets retning, hvad det indeholder, og hvad det er frihed til. Selvom empowerment ikke nævnes direkte, angiver citaterne retningen for den empowermenttøring, som er Projektets målsætning. Empowerment konstrueres her som modsætning til kvindernes uerkendte og manglende bevidsthed om egne behov. Objekterne for empowerment er kvinderne, deres manglende bevidsthed og erkendelse af egne behov, manglende selvfølelse og forvrængede opfattelse af deres situation. Empowerment konstrueres indirekte som modsætningen til kvindernes situation. Empowerment er lyst til at lære og til at ud-

³⁸ Det kan ses i sammenhæng med Stuart Halls (1992) bestemmelse af konstruktionen af identitet, som en proces der etableres gennem "den anden". Begrebsparret "The West and the Rest" er kernen i en bestemmelse af hvordan kulturel identitet produceres gennem erfaringen af "den anden". Gennem italesættelsen af "den anden" som afvigende fra en vestlig norm, angives det samtidig hvordan produktionen af den vestlige kulturelle identitet, med rødder i kolonialismen, producerer relationer af dominans og hierarkier.

danne sig. Lyst til at udvikle sig. Ikke umiddelbart fordi kvinden skal være forpligtet som forsørger overfor familien, forælder for sine børn eller bidrage til samfundsøkonomien, men fordi hun er forpligtet overfor sig selv som kvinde.

Lisa: Sen om man är hemma och sköter sina barn, visst, men att man får utvecklas själv, det är väl det som är det viktiga. Inte gentemot mannen men för sig själv.

Væsentlig for konstruktionen af empowerment i de ovenstående citater er for det første, at kvindernes udvikling ikke stilles i relation til andre, men at den er et eget indre forhold for den enkelte kvinde. Det er hende selv hun er forpligtet over for. Eller rettere kvaliteten i hendes relationer og forpligtelser overfor andre, det være sig hendes børn, hendes mand eller (lokal)samfundet, er bestemt af, at hun udvikler sig selv for sin egen skyld. Herigennem bliver hun en ansvarlig forælder, hustru og borger. I den forstand bliver empowerment et spørgsmål om frihed eller måske snarere pligt til selvudvikling. Frigørelsen skal ske gennem selvudvikling.

Empowermentdiskursen

Den indirekte konstruktion af empowerment i de ovenstående citater kan ses som udtryk for en mere generel diskurs i nutidens sociale arbejde og socialpolitik, som fokuserer på selvudvikling. En moderne aktiv socialpolitik skal skabe kompetence, selvværd og selvhjulpethed (Villadsen 2003:197). Hvor det sociale arbejde under velfærdsstatens ekspansion adresserede problemet til de negative effekter af velfærdsamfundets udvikling og rettede løsningen mod at afbøde virkningerne af denne udvikling, (se eks. Villadsen 2003 kap 8), så retter nutidens sociale arbejde sig, som Villadsen skriver, [...] mod "selvets orden", ikke samfundets orden. (Villadsen 2003:6). I dette perspektiv vil enhver form for materiel bistand være uvirksom, så længe klienten ikke har fået løst sit problematiske selvforhold. Klienten skal ophøre med at betragte sig selv som fastlåst og magtesløs for i stedet at betragte sig selv som handledygtig og i besiddelse af valgmuligheder (Villadsen 2003:6). Man kan sige, at det er den proces, der skal sættes i gang ved hjælp af empowerment.

Empowermentlitteraturen er fuld af sådanne fortællinger og selvfortællinger, som handler om hvordan klienten gennem empowermentprocessen

bliver et fuldt og helt individ, som generobrer magten over sit eget liv. I artiklen "Att begränsa eller skapa möjligheter – om centrala förhållnings-sätt i empowermentarbete" gengiver Anna Tengvald (2008) et eksempel på sådan en selvfortælling om en kvindes empowermentrejse. Kvinden har gennem 25 år haft et misbrugsproblem, og har været i utallige projekter, uden at det har ført til noget. Hun når til et punkt, hvor hun vil vende sit liv, men møder kun modstand på arbejdsformidlingen og på Forsäkringskassan. Først hos socialtjänsten møder hun et menneske, hvor hun oplever, at hun føler sig set og lyttet på. Hun etablerer kontakt mellem hende og kooperativet Kullen, som bliver hendes redning fra misbruget.

I kooperativet blev jeg en blandt alla de andra, ingen ifrågasatte mig eller min bakgrund. Jag kände mig väldigt välkommen och accepterad. Sen började de fråga mig om mina intressen, vad jag ville. De lät mig söka i mig själv efter mina friska delar. Jag kände mig omtyckt när jag kom dit, folk brydde sig om jag var där eller inte. [...] Vår styrka i kooperativet är att vi kan förstå och möta människor, där de befinner sig, och vi vågar lita på dem. Vi får människor att känna sig värdefulla. Kärnan är att tro på att alla är lika mycket värda och har resurser som kan utvecklas. Man måste våga ha en tro på människor, så får man snabbast igång empowermentprocessen. Blir det ett bakslag får man ta det också. [...] Vi försöker slipa diamanter, och utveckla det människor vill göra, vilka de är, vilka styrkor de har. Där händer empowerment – inte så mycket i den vanliga arbetslinjen, utan i det andra, där man vågar låta folk utvecklas.

När vi arbetar med empowerment skapas diamanter! Människor växer, bär huvudet högt. De vågar ringa samtal, slutar be om ursäkt och börja ringa runt till fordringsägare. Människor blir hela. Det blir ringar på vattnet...folk omkring dig börja se på dig med respekt, släktingar tycker det är kul när du hälsar på. De börjar tro på sig själva och att de har kraft att påverka sitt liv.

Jag har återerövat makten över mitt eget liv. Förut var jag maktlös på alla sätt. Jag var maktlös i mitt missbruk, då styrde drogerna mitt liv och mitt handlande. Men jag var också maktlös i förhållande till myndigheter. Jag var helt utlämnad till dem. I dag har jag återerövat makten på alla områden i mitt liv. Jag har den makt jag vill och behöver ha. (Tengquist 2008: 77-78)

Kvindens fortælling handler om den indre rejse, som lærerne i de indledende citater indirekte udtrykker, er deres ønske for kvinderne. Ligesom for kvinden med misbruget er formålet med Projektets empowermentgørelse at vække det uerkendte behov i kvinderne for at udvikle sig og vokse. Ikke nødvendigvis til et arbejdsmarked eller i forhold til en mand og familie, men i forhold til sig selv. I et andet interview udtrykker en af lærerne dette ved at pointere, at for hende betyder empowerment:

Tina: För mig betyder empowerment en förmåga att ta egna initiativ, att väcka en lust i en människa. Att driva sig själv framåt, att inte någon annan ska behöva tala om: det här ska du göra och det här ska du göra, utan att den personen själv ska komma på att jag vill prova detta och detta, och det här måste jag göra för att det ska bli bra. Det ska komma från personen själv. För mig är det empowerment.

Empowerment er således i dette perspektiv frigøre gennem viljen til at ville udvikle sig selv. Men det er ikke en proces, der begynder af sig selv. Den må igangsættes og hjælpes på vej med anvendelsen af forskellige teknikker, og det er den proces, lærerne i Projektet skal hjælpe til med.

Empowermentgøringens praktikker og teknikker

I dette afsnit analyserer jeg de praktikker og teknikker, der finder sted i Projektet med henblik på at frigøre kvindernes indre ressourcer og uerkendte behov. Jeg analyserer og diskuterer den måde, hvorpå lærerne i de refererede interviewcitater konstruerer kvindernes subjektivitet, samtidig afspejler sig i den måde, hvorpå Projektet arbejder med empowermentgøring. Det vil sige, jeg analyserer og diskuterer, hvordan empowerment som forandringsstrategi skabes gennem praktikker, der er konstitueret af objektivering af kvinderne som ubevidste, uerkendte om egne behov og underlagt mandens magt. Jeg analyserer og diskuterer hvordan disse objektivering af kvindernes subjektivitet etableres ud fra en bestemmelse af kvinder som kulturelt og religiøst anderledes. På den baggrund anvendes en kombination af disciplinerings- og selvteknikker til at bearbejde og forandre kvindernes subjektivitet i den ønskede retning.

Jeg foretager som nævnt analysen ved at konstruere forskellige tematiske rum, som etableres i Projektet. Disse rum giver indhold til empowermentgøringen, på samme måde som Foucaults rum udgør disciplinerende og organiserende rammer for de forskellige aktiviteter, der finder sted, og de teknikker der anvendes. Rummene er abstraktioner. De udtrykker en analytisk konstruktion, og er derfor ikke identiske med faktiske fysiske rum, men kan være sammenfaldende. Som abstraktion udgør de en overordnet betegnelse for etableringen af en række forskellige sociale rum, der indeholder en bestemt type af sociale aktiviteter, som jeg finder har et slægtskab og et særligt indhold. I analysen opererer jeg med fire sådanne abstrakte rum. Disse er: *Det mandefrierum*, *selvansvarlighedsrummet*, *anerkendelsesrummet*, *inspirationsrummet*. Hver især er disse rum rammen for forskellige teknikker, der har karakter både af disciplinerings- og selvteknikker. De sociale og tematiske rum bidrager til at konstruere kvindernes subjektivitet og konstruktionen af empowermentgørelsens teknikker, der skal skabe den ønskede forandring.

Det mandefrie rum

Kristina:[...] Och så det att det bara är kvinnor. Då vågar de säga helt andra saker än när det är män också med.

Projektet er formet som et kvinderum, frit for mænd. Lærerne er alle kvinder, og Projektet henvender sig udelukkende til kvinder.³⁹ Bortset fra en mand som arbejder med formidling af Projektet, sidder de mænd som har med Projektet at gøre i dets styregruppe og netværk. De har ikke kontakt til og viser sig sjældent i Projektet i dagligdagen. I et enkelt tilfælde bliver to mænd hyret ind til at undervise. Det sker, da en gruppe kvinder er interesseret i at starte deres egen virksomhed og derfor har behov for undervisning i, hvordan de skal gribe problemet an. Her er deres kundskaber nødvendige, for at de interesserede kvinder kan komme videre i processen. Ind i mellem kommer en af kvindernes mænd eller sønner forbi i frokostpausen eller ved dagens slutning, nogle gange dukker en håndværker op for at reparere et eller andet, men derudover er der stort set aldrig

³⁹ En enkelt gang i projektperioden sker det, at man faktisk er nødt til at tage en mand ind i Projektet, som ikke kan være i andre tilbud. Men det er en undtagelse, som bryder selv ideen i med projektet.

mænd til stede i Projektet. Tilstedeværelsen af mænd udgør på den måde undtagelsen, der bekræfter reglen om Projektet som et kvindeunivers. Der er dog et rum, som adskiller sig ved at være åbent for alle, både mænd og kvinder, men det er kvindernes Forening. Det kan skyldes, at etableringen af Foreningen er en del af en anden problemstilling, der handler om integration og at blive demokratisk og deltagende borger i samfundet.⁴⁰ I praksis er der dog ikke mange mænd, der deltager i Foreningens aktiviteter. De, som gør, er oftest ægtefæller eller voksne sønner til lærerne eller de kvindelige medlemmer af de svenske foreninger, som Foreningen har netværkskontakt med. De arrangementer, de deltager i, er fester eller udflugter til seværdigheder, og på den måde er de vedhæng. Det vil sige, de deltager ikke selvstændigt, men synes at være med på grund af deres relationer til de svenske kvinder i Foreningen. Men i Foreningen er mænd velkomne.

Rummenes fysiske indretning bærer også præg af at være et kvindeunivers. De synes at være bevidst valgt og indrettet med henblik på, at Projektet henvender sig til kvinder, der er i et Projekt. De giver mulighed for at man kan arbejde på forskellige måder, og at kvinderne kan etablere en form for tilhørighed. Der er hyggekrede med gamle sofaer, borde og lænestole ind i mellem de borde, stole og tavler, som markerer klasserummet. Frem for alt er der et køkken. Køkkenet synes at være et meget vigtigt element i Projektets dagligdag og arbejde. I køkkenet bliver der lavet kaffe og te til pauserne, og køkkenet giver mulighed for, at kvinderne kan anvende stedet som heldagssted. Det vil sige, at de kan lave mad i frokostpauserne frem for at skulle gå hjem, eller ud og spise i pauserne. Ikke alle kvinder benytter sig af det, nogle går hjem og spiser, men en del af kvinderne bruger den lange spisepause midt på dagen til at lave mad og spise sammen. Køkkenet og de muligheder, det giver for at lave sin egen mad, tilbyder et ejerskab for kvinderne i Projektet. Det fjerner noget af det institutionspræg og den fremmedgjorthed, der følger af at være et sted, hvor man ikke kan udfolde andre sider af sig selv end rollen som elev. Hvor ens identitet og rolle så at sige bliver endimensional og anonymiserer, hvem man er som person. Jeg vender senere i kapitlet tilbage til, på hvilken måde køkkenet anvendes som en teknik i empowermentgøringen af kvinderne.

⁴⁰ Dette er en diskussion jeg vender tilbage til kapitel 9.

At Projektet konstrueres som et rum for kvinder er ikke noget, jeg på noget tidspunkt stiller spørgsmål ved. Ikke kun fordi det er en del af Projektets formulerede grundlag, men også fordi det har en, med Bourdieus begreb, næsten doxisk karakter. Jeg har selv taget for givet, at et projekt, som tager udgangspunkt i en problemstilling der vedrører kvinder med indvandrer- og flygtningebaggrund og skal forbedre forholdene for denne gruppe, baserer sin indsats og aktiviteter udelukkende på kvinder. Det er først ved gennemgang af mine interview, at jeg opdager, at jeg aldrig har spurgt lærerne, hvorfor det er så vigtigt, at Projektet udgør et rent kvindelum. Det betyder ikke, at vi ikke taler om det på andre måder. Samtalerne kredser hele tiden omkring dikotomien og uligheden mellem kvinder og mænd, og hvad den betyder for kvindernes liv, men jeg spørger aldrig direkte til dette tema, og vi diskuterer det heller ikke eksplicit.

Det er dog ikke vanskeligt at finde forklaringer på, hvorfor Projektet konstrueres som et mandefrit rum. Som jeg har vist i Kapitel 5, er Projektet etableret ud fra identifikationen af en undertrykkende modsætning i relationen mellem mænd og kvinder. Det er et tema som løber gennem Projektet som en rød tråd, og som dets empowermenttørende virksomhed konstrueres omkring. I den anden ansøgning til Programmet hedder det således:

På individnivå spelar förhållandet mellan kvinnorna, männen och barnen i familjerna en särskilt viktig roll i sammanhanget. Å ena sidan kan kvinnorna ha viktiga kontakter med omvärlden och myndigheter genom exempelvis barnomsorgen å andra sidan kan den traditionella kvinnorollen ibland förhindra personlig utveckling och inträde i nya sociala sammanhang, t.ex arbetslivet. (Face Europe 2002:6)

Selvom Projektet er et mandefrit rum, er lærerne opmærksomme på, at det er relationen i familien der skal bearbejdes. Derfor etablerer man også aktiviteter, som retter sig specielt til kvindernes mænd og børn. Blandt andet forsøger man at få mændene til at komme og spille skak med børnene, og man forsøger at lave et computertilbud til fædrene og børnene. Men der er ikke mange af mændene, som er interesserede i tilbuddet.

For lærerne er det vigtigt, at Projektet skaber et kvindeunivers. I overensstemmelse med problematiseringen af kvindernes undertrykkelse og selvundertrykkelse udgør det mandefri rum en forudsætning for, at kvinderne

kan udvikle sig personligt. Mændene lægger en dæmper på kvinderne og forhindrer dem i at snakke og diskutere åbent. I et mandefrit rum har kvinderne mulighed for at udvikle sig sammen og tale åbent om flere sider af sig selv. Det kan være problemer omkring skilsmisse, utroskab og flerkoneri, det kan være omkring børnene, omkring deres egen krop og sygdom, det kan også være politik, eller det der sker i nærmiljøet eller andre temaer.

Kvinderummet skal skabe et mere åbent og trygt miljø. Kvinderne skal kunne finde tryghed i gruppen af kvinder. En lærer oplever, at der er en markant forskel på den måde, kvinderne fungerede på i Projektet, og hvordan eleverne fungerer i den blandede klasse, hun er begyndt at undervise i, efter Projektet er afsluttet.

Tina: Man blir uppmärksam på den skillnaden, nu när vi har blandade grupper. Kvinnorna är mycket tystare i de grupperna än när det bara var kvinnor. De kunde tidigare diskutera på ett mycket öppnare sätt. Det tycker jag.

Det mandefrie bliver en disciplinerende empowermentgørende teknik. Det er disciplinerende i den forstand, at det udelukker manden og dermed skaber kvinderne på en bestemt måde. De skal være uafhængige af manden, de skal finde hinanden i et frit fællesskab, de skal blive selvstændige og selvbevidste. De skal tage ansvar.

Anna: [...]Och också när man har mött invandrarkvinnor, man tänker som svensk om självständighet och jämlikhet att man vill ge de en chans att påverka, det ska inte vara deras män som bestämmer över deras liv. Det kan man känna att man vill gärna hjälpa dem med det. Kan man stärka de i den rollen så – det tror jag att man hade haft med sig ändå.

Disciplineringen sker både i rum og tid. Gennem at anvende tiden som en disciplinerende, opdragende og normaliserende teknik kan det mandefri rum udvides i tid, og ligestillingen mellem kvinderne og deres mænd bearbejdes. Det er blandt andet det, der er begrundelsen, når det i Projektets første år fastholdes, at møderne i Foreningen skal holdes om aftenen. Det er en mandlig repræsentant i Udviklingspartnerskabet, der arbejder med ligestillingspørgsmål, som fastholder, at møderne skal holdes om aftenen.

Foreningsliv i Sverige foregår om aftenen, bliver der argumenteret med, og det er et spørgsmål om ligestilling mellem kønnene, om kvinderne kan gå hjemmefra om aftenen for at deltage i møderne. Kvindernes deltagelse bliver det synlige bevis på, om det er lykkedes. I praksis viser det sig, at kun meget få af kvinderne deltager på disse aftenmøder.

Kvindeprojekter som mandefrie rum

Projekter, hvor der arbejdes med udsatte kvinders sociale problemer og udvikling, etableres ofte som rene kvindeprojekter.⁴¹ Heléne Thomsson (2002a og 2002b), som har foretaget en undersøgelse af 60 kvindecentre i Sverige, karakteriserer kvindeprojekter ved, at de ofte henvender sig til kvinder der lever i de samme områder, og som deler en fælles problematik både omkring udelukkelse og marginalisering. Det er kvinder, som på visse områder deler erfaring og historie, og som har visse fælles interesser og problemer, som ikke kun er knyttet til, at de er kvinder (Thomsson 2002a:37). På den måde er Projektet langt fra enestående.

Denne måde at skabe projekter på i det sociale arbejde relaterer sig mere eller mindre eksplicit til i det mindste to klassiske feministiske diskurser. For det første en feministisk diskurs om dikotomien mellem mænd og kvinder som en primær akse i den globale og samfundsmæssige magtfuldhed (se eks. Mohanty 1999). Diskursen om magtfuldheden mellem kønnene indebærer i et feministisk perspektiv, at en strategi mod undertrykkelsen af kvinder er, at kvinder i fællesskab organiserer sig mod mandens undertrykkelse. Så længe kvinder ikke organiserer sig og skaber en tydelig modstand mod kvindeundertrykkelsen, vil mænd dominere, og kvinder være "de andre" og de undertrykte. For det andet diskursen om at kvinder har en fælles identitet og erfaring, som binder dem sammen i et specifikt fællesskab. At kvinder deler en fælles erfaring i kraft af at være kvinder (i

⁴¹ Andre fællestræk ved Kvindecentre er, ifølge Thomsson, at de ofte er tidsbegrænsede, og at de finansieres ved hjælp af en kombination af bidrag fra stiftelser, fonde og EU-bidrag og nogle gange kommunen. Det er forskelligt, hvor mange der bruger stedet, men typisk er der tale 20 - 35 deltagere pr. dag. Det er typisk kvinder med indvandrer- og flygtningebaggrund, der kommer på centrene. De typiske aktiviteter handler om at sy eller lave andre former for håndarbejde, men der er ofte også tilknyttet svenskundervisning og cafe. Den typiske initiativtager og projektleder er kvinde, svenskfødt og har en projektansættelse. (Thomsson 2002b:76-77).

modsatning til og underordnet mænd), som overskrider andre erfaringer, forskelle og uligheder mellem kvinder. Det være sig etniske, kulturelle, sociale og økonomiske baserede uligheder. Erfaringer om seksualitet, moderskab, husholdning osv. (Thomsson 2002a:55).

I projekter for kvinder med indvandrer- og flygtningebaggrund tilføjes denne diskurs en yderligere etnisk, kulturel og religiøs dimension. Projekter for kvinder med indvandrer- og flygtningebaggrund etableres ofte med omdrejningspunkt i en ligestillingsdiskurs (Süssner 2002, Thomsson 2002), hvor det er de kulturelle og religiøse patriarkalske relationer mellem kønnene, som er udgangspunktet for problematiseringerne af kvindernes situation. I Projektet formuleres denne diskurs eksempelvis som i citatet nedenfor, hvor det fastslås, at den traditionelle kvinderolle baseret på kultur og religion er rammen om kvindernes isolation i hjemmet.

Övervägande delen av deltagarna är muslimer och det är ofta kulturella orsaker till att de är isolerade i hemmet. Kvinnorna hjälper barnen med läxorna medan männen kommer till föräldrarmöten. (Face Europe 2001:10)

Det mandefrie rum angiver således den måde, hvorpå kvindernes problemer konstrueres. Det bliver også i sig selv en disciplinerende empowermentgørende teknik, der skal udelukke manden og opdrage kvinderne til at være kvinder på en bestemt måde uafhængigt af deres mænd. Med undertrykkelse, selvundertrykkelse og uerkendte behov som udgangspunkter gives således også præmisserne for de øvrige teknikker, der anvendes i Projektet for at empowermentgøre kvinderne. Disse teknikker er blandt andet baseret på konstruktionen af empowerment som formåen til at tage initiativ og vække lyst i et menneske som det udtrykkes i et af de ovenfor refererede citater.

I det følgende analyserer og diskuterer jeg de tre øvrige rum, som jeg har konstrueret som overordnet ramme for Projektets empowermentgørende teknikker.

Selvansvarlighedsrummet

Selvansvarlighedsrummet udgør en tematisering, som skal bidrage til at gruppere mine observationer og konstruere en analytisk ramme for, hvordan lærerne anvender forskellige teknikker af både disciplinerende og selvdisciplinerende karakter til at forandre kvindernes subjektivitet til selvansvarlige subjekter, der tager ansvar for deres liv og er bevidste om deres situation og deres mål. Ansvarlighed og evnen til at træffe valg i et livsperspektiv er ikke bare noget, den enkelte har; det er en subjektivitet der skal formes og aktiveres (Otto 2003:16).

Selvansvarlighedsrummet udgør således min overordnede betegnelse dels for den måde, hvorpå etableringen og bearbejdningen af det fysiske rum direkte anvendes som en disciplinerings teknik til at ansvarliggøre kvinderne. Dels som en betegnelse for de forskellige aktiviteter i Projektet, som er rettet mod at kvinderne selv skal blive delagtige og bevidste om deres egen læring og udviklingsmål. Jeg tager udgangspunkt i den måde, hvorpå det fysiske rum er organiseret som en disciplinerings teknik til at gøre kvinderne til selvansvarlige subjekter. Herefter analyserer jeg de øvrige teknikker der arbejdes med for at selvansvarliggøre kvinderne.

Organisering af fysiske rum som disciplinerings teknik for ansvarliggørelse

Som jeg har beskrevet i kapitel 6 er de lokaler, hvor Projektet holder til, ikke indrettet som typiske undervisningslokaler. I en traditionel skole er der adskilte klasselokaler, lærerværelse og eventuelle fælles opholdsrum. I Projektet er rummene, bortset fra det ene lokale som udgør et egentligt klasselokale, indrettet, så de giver mulighed for og lægger op til at kunne anvendes på flere forskellige måder. Man kan både arbejde selvstændigt, gruppe- og klassebaseret, og når der skal holdes fester, kan skydedørene åbnes, så det store lokale kan anvendes.⁴² Når lokalerne er fleksible og har mange funktioner, og når de ikke på samme måde som traditionelle klasse-

⁴² Det kan selvfølgelig diskuteres, hvorvidt der er tale om et egentlig valg, når det gælder lokalernes indretning. Til en hvis grad er det givet af de muligheder, lokalerne tilbyder, og valget af lokaler er givet af de muligheder der er lokalt. Men lokalernes indretning afspejler også den form for undervisning, der finder sted. Præcis på samme måde som når man i Gentofte Kommune i Danmark etablerer og ombygger til "SKUB-skoler", der skal kunne rumme fleksible læringsformer, som lægger op til, at den enkelte elev kan udvikle sig.

lokaler definerer rammerne for, hvad der skal foregå på en given tid, og hvem der skal være til stede, lægger de op til, at kvinderne i højere grad selv skal tage ansvar for og kunne navigere selvstændigt i rummet. Ansvaret for læringen bliver understreget gennem rummets indretning. Det er ikke muligt at kontrollere, om en kvinde rent faktisk sidder og arbejder med sine opgaver, eller om hun laver andre ting. Det er ikke altid muligt at have overblik over, om hun faktisk er til stede på samme måde som i traditionelle klasselokaler, hvor alle har deres faste pladser, og hvor al bevægelse ud og ind af døren med det samme registreres fra lærerens kateter. På den måde udgør lokalerne, i Foucaults forstand, en disciplinerende ramme for ansvar for egen læring eller selvdisciplinering. Det er til en vis grad op til kvinderne selv at forvalte og udnytte tiden i klasserummet. På den måde skabes en fysisk ramme for, at kvinderne skal udvikle og gøre brug af en anden side af sig selv i Projektet.

Da Projektet flytter til de nye lokaler i byen, som har en fastere rumlig struktur og bedre pladsforhold, falder det sammen med, at der samtidig sker en opstramning i undervisningen. Der foretages blandt andet ændringer i inddelingen af holdene, der bliver etableret faste rotationsprincipper i det selvstændige arbejde, og der strammes op omkring mødetider. Dermed ikke sagt at det er rummet, der medfører dette, men at de fysiske rum og pædagogikken tilsammen udgør et mulighedsrum, hvorudfra mere disciplinerende teknikker tages i anvendelse for at nå de mål man ønsker.

Projektets centrum udgøres af de faste lokaler, hvor de fleste af kvinderne og lærerne kommer hver dag. De skaber et fast holdepunkt i kvindernes hverdag og stabile relationer kvinderne i mellem og mellem lærerne og kvinderne. Men i Projektet organiseres hverdagen ikke kun i forhold til et rum. En del af kvinderne er ude i praktik på arbejdspladser, og en del af undervisningen i Projektet foregår andre steder. Undervisning i brug af PC finder sted på en anden skole, det samme gør den ugentlige gymnastik, som i øvrigt tilrettelægges individuelt, så kvinderne kan melde sig til den form for gymnastik, der passer dem. Der arrangeres jævnligt ture ud af huset til kulturelle seværdigheder og arrangementer eller besøg hos regionale eller lokale myndigheder. Man kan se disse øvrige rum som en integreret del af Projektets samlede fysiske rum. På samme måde som rummene i Projektets base, deres inddelinger og funktioner, udgør rammen for magtteknikker af både disciplinerende og selvdisciplinerende karakter, så

kan Projektets geografiske og funktionsmæssige spredning af aktiviteter forstås som magtteknikker, der har et disciplinerende og selvdisciplinerende formål. De bidrager til at befordre en bestemt subjektivitet i og med, at kvinderne skal orientere sig og navigere mellem geografisk, institutionelt, socialt og kulturelt forskellige rum, og gennem den ramme for disciplinering og selvdisciplinering, som de enkelte rum udgør med hver deres funktioner, koder og regler. Det vil sige praktikstedet, hvor adfærd og normer blandt andet bestemmes af det arbejde, der udføres, og de omgangsformer som gælder, og tilsvarende museet og teatret, der har andre regler og normer for adfærd osv.

At skulle navigere mellem socialt og geografisk spredte rum i Projektets hverdag tolker jeg som en disciplinerende og normaliserende teknik i Projektets målsætning om at empowermentgøre kvinderne. Det bliver praktikkens svar på problematiseringen af ”den uselvstændige og isolerede kvinde”. Det er en disciplinerende og normaliserende teknik. Ved at styre og organisere kvindernes færden i rum, først og fremmest mellem hjem og Projekt og hjem og praktiksted, men også mellem alle de øvrige aktiviteter og institutionelle og sociale rum, så bearbejder den direkte kvindernes problematiske subjektivitet som undertrykte kvinder, der lever isoleret fra samfundet, bundet til hjemmet og familien. Når kvinderne skal bevæge sig rundt i byen og i forskellige sociale og institutionelle rum, skal det bidrage til at gøre dem kompetente og frigjorte og dermed bryde det patriarkalske familiemønster, de lever under. Deres problem er jo netop, at de lever isoleret fra omverdenen. En lærer udtrykker det i den mening, når hun kobler empowerment til at kunne beherske situationen at gå i banken.

Lisa: Ja, men jag menar, de kan väl låta mannen gå med och utträta bankärendet men de ska veta: jag skulle kunna göra det lika bra. För så är det ju i deras kultur kanske, och sen kanske med tiden att det utvecklar sig till någonting.

På den måde kan det at organisere kvindernes geografi tolkes som en disciplinerende magtteknik, der både afspejler den diskursive konstruktion af kvinderne som undertrykte og angiver, hvori frigørelsen består. Den moderne, frigjorte og selvstændige kvinde er kendetegnet ved at kunne navigere mellem disse forskellige socialt og fysisk spredte rum i løbet af dagen.

Rummet for ansvar for egen læring som selvdisciplineringssteknik

Et er den måde det fysiske rum anvendes på. En anden ting er at etablere rum til ansvar for egen læring. Her er det tiden og forvaltningen af tiden, der er omdrejningspunktet. I overensstemmelse med empowermentdiskursen skal kvinderne være med i processen og delagtige i indholdet. Som nævnt i kapitel 6 er undervisningen derfor fleksibel og søges tilpasset kvinderne, og hvad der optager dem. Der er ikke faste skemaer og faste lærebøger. I projektet arbejdes der med en række selvteknikker, som til en vis grad spiller sammen med måden, hvorpå det fysiske rum er indrettet og organiseret. Der arbejdes selvstændigt med små opgaver, som den enkelte kvinde selv skal styre i forhold til de læringsmål, hun sætter sig. Kvinderne skal være med til at bestemme og have indflydelse på, hvordan undervisningen skal være, som når de ønsker mere grammatik eller er trætte og ikke orker at terpe. Kvinderne skal arbejde med dagbøger, selvevaluering og selvplanlægning af deres tid. Det vil sige, at de skal reflektere over, hvordan deres praktikophold er forløbet; de skal arbejde med hvad de vil nå inden for en given uge. Ligesom de sammen med lærerne skal udarbejde individuelle udviklingsplaner over et længere tidsperspektiv. Det vil sige planer over, hvor de er i deres liv, og hvor de gerne vil ende. Det som Lene Otto betegner som en biografisk teknik. (Otto 2003:16).

Selvevaluering og selvplanlægning anvender tiden som medium ved at synliggøre og bevidstgøre kvinderne om, hvordan de udnytter og forvalter den tid, de er i Projektet. Det er meningen, at kvinderne skal opstille mål for deres læring. Herigennem skal de blive ansvarlige og delagtige i deres egen læringsproces. Kvindernes respons på disse selvevaluerings- og selvplanlægningsteknikker er forskellige. Her bliver måden, de responderer på, et mål for lærerne til at bestemme, hvor langt de er i deres empowermentproces. De dygtige og selvstændige kvinder tager det til sig. De kvinder som ses som svage, formår ikke at anvende det værktøj som selvevaluerings- og selvplanlægningsteknikkerne skal være. En af lærerne udtrykker dette:

Lisa: Vi hade ju ett experiment, eller liksom vi gjorde ju i tvåan (de elever som har gått ett år i projektet) då när de fick göra sitt schema över veckan. Och då visade vi att här är det lärarledd lektion och här är det lärarfritt och hur disponerar ni veckan. Det och det ska göras och på fredag är det utvärdering. Och det hade vi ju i hela tvåan. Men man

kan säga såhär att hälften fattade vad det gick ut på och gjorde vad de skulle. Hälften hade svårigheter med att ta egna initiativ. Det kan man väl säga va, att det var inte hela gruppen som det fungerade för. Men för de duktiga flickorna på bakersta raden fungerade det perfekt.

Ansvarlighedsrummet konstruerer empowerment som et mål og en metode, der handler om den individuelle ansvarliggørelse. De dygtige empowermentgjorte ”piger” er de, som formår at disponere og følge deres planlægning. Selvbestemmelse, selvplanlægning og selvevaluering kan også ses på to andre sammenhængende måder. De er udtryk for, at Projektet (undervisnings- og socialpolitisk institution) som en del af et diskursivt felt virker ved at underkaste kvinderne skoling. Hvor kvinderne konstrueres som subjekter, der selv kan regulere, disciplinere og reflektere over sig selv som medlem af et bestemt fællesskab og samfund (Krejsler 2002:86-87). Det er den normaliserende og disciplinerende rolle som uddannelse og socialt arbejde i det hele taget har i samfundet, og som i det moderne samfund virker gennem at styre frem for at tvinge. Men det får et yderligere perspektiv gennem at det er i sammenhæng med kvindernes kultur, det udformes. Det bliver specifikt forståelsen af de kulturelt betingede undertrykkelsesmønstre og den ubevidsthed og manglende selvfølelse, der bliver kontekst for selvplanlægningen og selvbestemmelsen. På den måde kommer det til at indgå som en del af en problematisering af kvinderne som en kulturel anden og afvigende gruppe fra normen.

Anerkendelsesrum

Rummet for anerkendelse udgør en disciplinerings teknik og betegner de aktiviteter i Projektet, der er rettet mod at styrke kvindernes selvfølelse og selvbevidsthed. Mange af de aktiviteter, der finder sted i Projektet, tager på forskellig måde udgangspunkt i en problematisering af kvinderne. At projektet overhovedet er blevet et projekt under Equalprogrammet handler om at man mener, kvinderne har nogle særlige problemer, der betyder at de skal have hjælp til at blive en del af det svenske samfund og komme ind på det svenske arbejdsmarked. De aktiviteter, der finder sted, tager - hvad enten det handler om at bearbejde kvindernes subjektivitet for, at de skal blive selvansvarlige individer, eller handler om at lære at tale og skrive svensk - udgangspunkt i, at der er noget kvinderne ikke behersker. Anerkendelsesrummet konstruerer både empowerment og kvindernes subjektivitet på en anden måde. Her konstrueres empowerment til at bringe det

frem i lyset, som kvinderne behersker: deres ressourcer og mere eller mindre tavse kundskaber. Anerkendelsesrum konstruerer kvindernes subjektivitet som værdifuld med henblik på at skabe den fortælling som kvinden i den tidligere refererede empowermenthistorie fortæller.

Kärnan är att tro på att alla är lika mycket värda och har resurser som kan utvecklas. (Tengquist 2007:77-78)

Mange af disse aktiviteter tager udgangspunkt i de områder af kvindernes liv, der i øvrigt problematiseres både i Projektet og af omverdenen. Det handler om deres kvinderolle, kønsforvaltning og deres kultur. Først ind i anerkendelsesrum bliver de konstrueret, så de kan anerkendes og synliggøres som kompetencer og ressourcer, kvinderne behersker og besidder. Men anerkendelsesrum fungerer også som rum, der adskiller, hvad der i kulturen, kønsrolleforvaltningen osv. kan betragtes som ressourcer, og i den forstand er det et disciplinerende redskab, der skiller acceptabelt fra uacceptabelt. Det er ikke alle former for kulturelle ressourcer, der har plads indenfor disse rum. Eller rettere der er bestemte former for kulturelle ressourcer, der er anerkendelsesværdige i bestemte rum og til bestemte tider.

I projektet identificerer jeg to sådanne anerkendelsesrum. Det ene rum er køkkenet og madlavningens rum, det andet er festen og kulturens rum. De to rum spiller sammen, idet maden indgår som et centralt element i begge rum.

Køkkenet og madlavningens rum

Tina: Det är skillnaden på de kurser vi har nu och på Projektet. Vi kunde ge dem den spelmöjligheten, det utrymmet, att de kunde gå ut. Hon från Somalia kunde undervisa de arabiska kvinnorna i hur man kunde göra den supertunna degen, som de andra köpte färdig. Och det kunde hon göra själv, och då blev de eld och lågor och sa 'kan vi inte få lov att gå ut i köket så hon kan få visa oss hur man gör'. Och då gjorde hon ju det och då blev det ju en helt annan diskussion. De pratade om recept och om hur man gör och om att kavla och om olja och hit och dit. Så att det utrymmet har vi ju inte här, utan det kunde vi ge dem i Projektet. Dels hade vi lokalerna och dels hade vi möjligheten.

Køkkenet har en central plads i Projektet. Ikke kun fordi det giver mulighed for at tage Projektet i brug på anden måde, når man kan lave sin egen mad i frokostpauserne, og man dermed slipper for at skulle gå hjem. Det er også vigtigt som et rum, hvor lærerne kan arbejde med kvinderne på en anden måde. Her kan de, som det ovenstående citat udtrykker, tage udgangspunkt i kvindernes kundskaber og fokusere på deres ressourcer frem for de områder (sprog, grammatik, praktikpladser osv.), hvor kvinderne på mange måder er på bar bund og skal tilegne sig ny viden. Køkkenet er også et rum, hvor man kan arbejde med integration, gennem at bage svenske kanelboller og lære at lave brun sovs, som børnene får den i skolen. Eller hvor man kan arbejde med alle processer fra ide til gennemførelse. Det vil sige planlægning, økonomi, indkøb og selve madlavningen. Køkkenet har mange funktioner og udgør på den måde et pædagogisk redskab til at arbejde med nye emner, som samtidig relaterer sig til et kendt univers. Som en lærer udtrykker det:

Anna: Det handlar också om vad man vill ha ut av det. Är det en träning i självständighet för att de ska klara av att baka själv eller har man haft som pedagogiskt mål att de ska lära sig vissa ord och uttryck. Ja, då är det kanske bra att jag finns med. Man får ju tänka - vad vill jag med den här aktiviteten.

Madlavning kan fungere som et rum, hvor kvinderne kan anvende og blive berømmet for deres ressourcer og kundskaber i modsætning til de øvrige områder af deres liv og de sammenhænge, hvor der stilles spørgsmål ved deres kompetencer. Gennem madlavningen som teknik bliver kvinderne gjort kompetente. På den måde bliver madlavningen en empowermentteknik rettet mod at styrke kvindernes selvfølelse og oplevelse af beherskelse. Men det bliver også en teknik, der konstruerer kvindernes identitet i overensstemmelse med diskursen om kvinden som hustru og moder. Det er bare ikke problematisk med derimod en ressource, når det føres ind i en læringsammenhæng, hvor det bliver et led i en bevidstgørelsesproces.

Det er ikke altid, at maden fungerer som anerkendelsesteknik, eller det er ikke altid, at det anerkendes. Maden kan en gang i mellem også blive et omdrejningspunkt for markering af forskel. Når maden indgår som et pædagogisk redskab til at tilegne sig svensk kultur, kan den blive det lille område, hvorigennem italesættelsen af normalitet og afvigelse aktualiseres.

Ikke bevidst eller ud fra en hensigt men blot som en forskel, der registreres.

Hanna: Specielt når man bakar och när jag säger till mina elever: kan vi få tre fyra stycken som bakar på fredagmorgon till kaffepausen. Ja, fyra stycken går ut till köket. Och vad ska ni göra, vi ska göra sockerkaka. Och sen sätter de igång och jag vet inte vad de gör, och sen kan de komma ut med någonting i en långpanna. Och då nästan så känner jag att jag vill fråga: Vad har ni bakat? För det är inte sockerkaka i mina ögon, det är någon helt annan kaka. Och då tänker jag att nu får jag inte säga något negativt, men det är inte sockerkaka (alla skrattar).

Lisa: Precis, de bakar ju hemma, det är duktiga kvinnor och de klarar det perfekt.

Lisa: Det var inte bakning som sådan, det var i det hela taget. Man måste ge dem en chans att få göra det de kan.

Hanna: Men de fattar det nog så att så fort man bakar något till kaffet så är det sockerkaka, till exempel. Men när jag menar att de ska baka en svensk sockerkaka, så ser den alls inte ut så...

Maden og den måde, man laver den på, kan i nogle rum fungere som vejen til anerkendelse. I andre rum, der konstruerer empowerment og kvindernes subjektivitet ud fra andre præmisser, som når det kobles til hjemmet og moderskabet, fungerer maden til at konstruere kvinderne som den kulturelle anden. Det ses også i andre sammenhænge, hvor anerkendelsesrummet indgår som en disciplinerende teknik. Det er i kulturens og festens rum, hvor kulturen bæres frem som anerkendelsesværdig, mens den i andre sammenhænge er problematisk. I kulturens og festens rum er madlavningen i øvrigt også et vigtigt element.

Kulturens og festens rum

Kulturens og festens rum indgår i konstruktionen af empowerment som anerkendelsesrum. I festens og kulturens rum konstrueres og anerkendes kvinderne som kulturelle subjekter. Det er et disciplinerende rum i den forstand, at det angiver indenfor hvilke rammer og hvordan man kan

fremvise sin kultur, det vil sige på hvilke måder kvinderne kan være kulturelle subjekter. I den forstand bliver kulturens rum en normaliserende og disciplinerende praktik, der angiver den ønskværdige kulturelle adfærd.

I Projektet holdes der jævnligt fester og kulturelle arrangementer. Ofte er det Foreningen, der står for at arrangere festerne og de kulturelle arrangementer, hvilket betyder, at medlemmer udenfor Projektet også er inviteret. Andre gange er festerne i regi af Projektet, som når der eksempelvis er juleafslutningsfest, og kun lærerne og kvinderne deltager.

Festerne og de kulturelle arrangementer fungerer som en praktik, der etablerer et anerkendelsesrum for kvinderne. Som praktik er festerne struktureret over nogle faste kulturelle elementer, som går igen i de fester, jeg deltager i. Det er for det første maden, hvor kvinderne og alle inviterede skal medbringe en madret eller en kage fra deres hjemland til en stor fælles buffet. For det andet er det klædedragt, musik og dans, der udgør en ramme om festerne, og nogle gange gøres til et eget egentligt tema for et arrangement. Ved de fester og kulturelle arrangementer jeg deltager i, oplever jeg det som om, rollerne bevidst byttes om, næsten som et pædagogisk redskab. Det er kvinderne, der inviterer og er værter, og det er kvinderne som står for de kulturelle indslag. Det kan være at optræde med dans, eller det kan være at vise festtøj og andre klædedragter frem for deltagerne i festen. Lærerne holder sig lidt i baggrunden eller hjælper til, og nogle gange viser de deres anerkendelse ved selv at iklæde sig tøj fra kvindernes hjemland til festen. På den måde kommunikerer det, at det er kvindernes fest. Maden, dansen og tøjet bliver omdrejningspunkt ved arrangementerne og strukturerer på den måde samtaler og relationer, der bliver til omkring en fejring af kvindernes kultur.

Maden og festen udgør på den måde centrale elementer i etableringen af et anerkendelsesrum i Projektet. Anerkendelsesrummet konstruerer empowerment som mægtiggørelse i betydningen at stå ved sig selv og den man er. I anerkendelsesrummet gives der lov til, at kvindernes ressourcer og kompetencer synliggøres for omverdenen, og der gives en plads i et flerkulturelt fællesskab. Det kan betragtes som et rum indenfor hvis rammer, man søger at nedbryde de magtrelationer kvinderne, lærerne og de øvrige deltagere indgår i uden for dette rum. Det kan ses som et rum, der skal transcendere kulturelle forskelle. Maden, dansen og tøjet bliver symbol på

universelle kvindetemaer, der kan binde sammen på tværs af alle de øvrige forskelle og magtfuldheder som strukturerer og er vilkår i relationen mellem kvinderne i Projektet og de svenske kvinder (lærerne og Foreningsmedlemmerne). Men anerkendelsesrum kan også betragtes som et rum for disciplinerings- og normaliseringsteknikker. De skaber et særligt rum, hvor kulturen kan synliggøres, vises frem og fejres på bestemte måder og indenfor bestemte rammer. Herigennem synliggøres samtidig grænsen til de øvrige rum, hvor kulturen italesættes som et problem og en afvigelse. Udenfor dette rum bliver madlavningen som handling og klædedragten (eksempelvis tørklæder) et symbol på kvindernes undertrykkelse og manglende selvbevidsthed og selvfølelse. Festens og kulturens rum er den niche, hvor kulturen transformeres til empowerment.

Inspirationsrum

En del af Projektets aktiviteter konstruerer jeg som inspirationsrum. Med inspirationsrum mener jeg sociale rum eller aktiviteter, som etableres og konstrueres ud fra det formål at vække kvindernes uerkendte behov og interesse for at udvikle sig. Problematikseringen af kvindernes subjektivitet tager netop udgangspunkt i, at kvinderne ikke synes, at der er noget forkert, og at de ikke er klar over deres behov, fordi de ikke, ved hvilke muligheder der findes. Og empowerment defineres blandt andet af en af lærerne som at vække lyst i et menneske til at ville prøve nye ting. Inspirationsrum handler således om, at empowerment konstrueres som en metode, der kan vise, at man kan leve livet anderledes og gøre andre ting i sit liv end dem man er vant med. Inspirationsrummet handler måske derfor mere om at konstruere dem som skal inspirere end dem som skal inspireres. Inspirationsrummet skaber og fremviser en bestemt kvindelig subjektivitet. Det er et normaliserende rum, i den forstand, at det fremstiller normen for den ønskværdige, aktive og selvansvalige kvinde.

Inspirationsrummet afgrænser jeg først og fremmest til Foreningens aktiviteter.⁴³ Foreningen afholder ca. en gang om måneden et arrangement (nogle gange er der længere tid mellem møderne). Det kan være et besøg til en

⁴³ Det betyder ikke, at der ikke arbejdes med inspiration i Projektet i øvrigt, men at det især er på Foreningens møder, jeg oplever denne form for aktivitet, som også er kendetegnet ved at den ikke er en del af undervisningen, og derfor heller ikke på samme måde har et formål i en bestemt sammenhæng.

seværdighed – museer, parker eller et særligt indkøbssted. Men det kan også være møder, hvor der inviteres en gæst til at holde et oplæg for kvinderne. Det kan være en lærer, eller det kan være en anden person, som repræsenterer en frivillig forening, eller som har startet et projekt. Det er sådanne sammenhænge jeg tager udgangspunkt i. Set som praktik bidrager de til at konstruere en særlig form eller norm for kvindelighed. I den forstand er det en disciplinerende praktik.⁴⁴

Møderne i Foreningen er om aftenen eller efter skoledagens afslutning. Man møder op i skolens lokaler. Senere da Projektet er afsluttet, mødes man i lånte foreningslokaler om eftermiddagen i byen. På møderne deltager en gruppe af kvinderne fra Projektet, men sjældent alle og nogle gange ret få. Derudover deltager også en gruppe svenske kvinder. Det kan være lærerne eller mentoren i Projektet, eller de kommer fra andre lokale foreninger, der samarbejder med eller er en del af Projektets netværk.⁴⁵ På de møder, hvor jeg deltager, udgør de svenske kvinder altid flertallet af de fremmødte. Ved disse møder er der altid noget at drikke og kage, og eventuelt slik, hvis der er børn med. Møderne har en nogenlunde fast struktur, hvor der, selvom der kan byttes om på rækkefølgen, indgår et foredrag og tales om Foreningen og de kommende aktiviteter.

Temaerne på de møder, jeg deltager i, relaterer sig på en eller anden måde til et kvindeunivers. Det er kvinder, der holder foredrag. De fortæller om ting de har gjort, som i større eller mindre grad bryder normer for kvinders handlinger, i det mindste ud fra en traditionel forståelse af kvinders rolle.

De første af disse møder jeg deltager i, er et møde der afholdes på skolen. Mødet begynder kl. 18.30, og da jeg ankommer, er der kommet ca. 15 – 20 kvinder. Der er fem eller seks kvinder fra kurset, resten af deltagerne er svenske kvinder. Mødet begynder med, at en af kvinderne fra Foreningen skal læse et papir op om Foreningen og dens formål. Hun bliver introduceret af mentoren, som samtidig gør meget ud af at fortælle, at Foreningen

⁴⁴ Til forskel for de aktiviteter der handler om at besøge seværdigheder eller tage på indkøbsture, er sådanne arrangementer ofte planlagt og kommet i stand ved hjælp af lærerne eller mentoren.

⁴⁵ Dette samarbejde er ofte etableret gennem lærernes kontakter og netværk med lokale foreninger.

er en rigtig forening, og at det er kvinderne som har stemt om hvornår mødet skulle afholdes. Når en repræsentant for Foreningen på denne måde skal præsentere Foreningen, kan man se det som en bekendelsesteknik, hvor selve kvindens oplæsning bliver en bekendelse overfor tilhørerne. Sørensen karakteriserer, med henvisning til Foucault, bekendelsen som en rituel form, hvor selve bekendelsesprocessen tillægges magisk virkning (Sørensen 2006: 47).

Hvis den fremsiges i rette tid og til den rette, af den der på en gang sidder inde med den og er ansvarlig for den, helbreder sandheden. (Foucault 2004:76)

Med bevidstheden in mente om at det ikke er kvinderne, der har skabt Foreningen, men derimod lærerne, får oplæsningen karakter af dette magiske ritual, som skal overbevise tilhørerne (kvinderne og de øvrige deltagere) og oplæseren om, at fortællingen er sandfærdig og dermed gøre ritualet virkningsfuldt.

Netop dette kommer til at stå i kontrast til, at der ikke er særlig mange af kvinderne, der er mødt op denne aften. Når mentoren taler om, at det er kvinderne som har besluttet, hvornår mødet skal afholdes og hvad der skal ske, etableres der et skel mellem medlemmerne i Foreningen. De svenske kvinder, inklusive mig selv, som også har meldt mig ind, er ikke rigtige medlemmer af Foreningen, vi bliver en slags tilskuere til Foreningens medlemsmøde.⁴⁶

Foredraget på dette møde handler om en længere udenlandsrejse, som mentoren har foretaget til forskellige asiatiske lande. Hun har fulgt et aftenkursus, hvor man har beskæftiget sig indgående med landene for siden at afslutte kurset med en længere rejse dertil. Det er et aftenkursus hun har fulgt på egen hånd. Det vil sige, hun har ikke haft følgeskab af en mand eller andre bekendte. På mødet fortæller hun om sine oplevelser på rejsen og viser lysbilleder derfra, og hun fortæller om sine kommende rejseplaner til nye lande. Efter mødet er der småsnak, med kaffe og kage og lotteri, før alle skilles og går hver til sit ved ni tiden om aftenen.

⁴⁶ Foreningen opererer med to typer medlemskab. Man kan være aktivt medlem og støtte-medlem. Men det er uklart for mig, om dette samsvarer med det skel, der viser sig på medlemsmøderne.

Det andet møde, jeg deltager på, afholdes om eftermiddagen i byen i lånte lokaler. På mødet deltager fire kvinder fra Projektet og fire svenske kvinder. Til mødet er der blevet inviteret en svensk kvinde, som har etableret en børnehaveklasse for børn i et krigshærget land. Hun fortæller om, hvordan hun fik ideen. Hun fortæller om hvordan hun gennem flere år har kæmpet for at det skulle blive virkelighed trods manglende støtte. Hun fortæller om hvordan hun beslutter sig for at give op, men fortsætter da hun pludselig helt uventet møder støtte. Hun fortæller om, hvad skolen har betydet for familierne i det land, hvor hun har arbejdet, og hvordan det til sidst lykkes hende at skaffe opmærksomhed på de bonede gulve og dermed mere permanente penge til projektet, så det kan fortsætte til gavn for de familier og børn, der har brug for det. Efter mødet tales der om efterårets forskellige aktiviteter og de kontakter til andre foreninger, der er blevet etableret. Det er mest de svenske kvinder, der taler, mens kvinderne fra Foreningen kun blander sig lidt.

På disse møder bliver oplægsholderens fortælling et udgangspunkt for en større fortælling om, hvad kvinder kan få til i det små og i det store. Det bliver fortællinger, som skal inspirere til at handle i sit liv og forfølge sine drømme. Samtidig bidrager de til at konstruere kvinderne i overensstemmelse med den diskurs, som er grundlaget for Projektets problematisering af kvinderne. Kvindernes problem er, at de ikke er bevidst om hvilke muligheder de har.

Opsummering

Empowerment er ikke entydigt. Hvordan det konstrueres og med hvilke teknikker det skabes, afhænger af de problemer det adresserer. Udgangspunktet for dette og de følgende to kapitlers analyser er, at konstruktionerne af empowerment i Projektet, udover at være forankret i en diskurs om kulturel forskel som en dominerende problematisering af kvindernes situation og subjektivitet, konstrueres i relation til de temaer og de institutionelle rum, som aktualiseres gennem Equalprogrammet. Disse temaer er: selvudvikling, selvforsørgelse og deltagelse og læring i demokratiske processer. Analysen af empowermentgøringen etablerer jeg dels ved at identificere, hvordan empowerment italesættes, dels ved at analysere, hvordan empowermentgøringen skabes gennem etableringen af forskellige sociale og nogle gange fysiske rum, hvorigennem sider af kvindernes subjektivitet

problematiseres og kan bearbejdes. Disse rum konstruerer jeg tematisk ud fra de aktiviteter, der finder sted i Projektet.

Analysen i dette kapitel omhandler, hvordan empowerment, ud fra kategorierne køn og kultur, italesættes som en bevidstgørelses- og selvudviklingsproces. Jeg analyserer, hvordan empowermentgøringen konstrueres gennem en kulturel problematisering af kvindernes subjektivitet. Denne problematisering som også knytter sig til socialpolitiske og socialt arbejdes diskurser om selvudvikling, problematiserer kvinderne som undertrykte, ubevidste og uden kendskab til deres egne behov, i modsætning til den moderne frigjorte svenske kvinde, som udvikler sig og er bevidst om egne behov. Kvinderne skal bevidstgøres og empowerment kommer til at handle om at vække de uerkendte behov i kvinderne for at blive frigjorte og selvansvarlige. Ud fra denne problematisering skabes empowerment gennem praktikker og ved hjælp af teknikker, der skal bearbejde deres subjektivitet.

Jeg strukturer analysen ved at konstruere fire tematiske rum indenfor hvilke Projektets praktikker og teknikker udfoldes. Disse rum er: det mandefrie rum, selvansvarlighedsrummet, anerkendelsesrummet og inspirationsrummet. De tematiske rum er nogle gange identiske med faktiske fysiske og sociale rum, andre gang udgør de en slags overskrift for en særlig slags aktiviteter som problematiserer bestemte sider af kvindernes subjektivitet.

Det mandefrie rum tematiserer den patriarkale undertrykkelse og skaber empowermentgørelsen gennem etableringen af Projektet som et kvindeunivers. Anvendelsen af tid og rum bliver disciplinerende teknikker, der skal adskille kvinderne fra deres mænd, og derigennem skabe den frigørelse fra en patriarkal relation som er nødvendig for, at kvinderne kan blive bevidste og frigjorte.

Selvansvarlighedsrummet tematiserer med baggrund i den patriarkale undertrykkelse kvindernes manglende evne eller forudsætninger for at tage ansvar for deres liv og selvudvikling. Empowermentgørelsen skabes både ved at anvende rum og tid som disciplinerende teknikker og ved at anvende forskellige selvdisciplinerende teknikker i form af selvevaluering og -planlægning. Det fysiske og de socialt og geografiske spredte rum skaber

en organiserende ramme, indenfor hvilken kvinderne skal navigere og tage ansvar for deres læring. Tiden bliver en disciplinerende teknik ved, at kvinderne skal disponere tide. På samme måde bliver dagsbogsskrivning og selvevaluering biografiske teknikker, hvorigennem kvinderne skal blive bevidstgjorte om deres læringsprocesser og udviklingsmuligheder.

Anerkendelsesrummet tematiserer de teknikker som anvendes til at styrke kvindernes selvfølelse. I modsætning til de øvrige måder kvinderne problematiseres på, formes aktiviteterne inden for dette rum, som aktiviteter, der skal styrke kvindernes selvfølelse og identitet, ved at anvende deres ressourcer. Anerkendelsesrummet skaber et rum, hvor de sider af kvindernes subjektivitet, som i øvrigt problematiseres, kan værdsættes. Indenfor dette rum kan kvindernes kundskaber om madlavning og deres kultur vises frem og anerkendes. Men rummet bliver samtidig markeringen af en grænse for, hvor og hvordan disse ressourcer kan fremvises. På den måde bliver madlavningen og fremvisningen af kulturen normaliserende og disciplinerende teknikker, der skaber rum og grænser for legitim og illegitim udfoldelse af ressourcer.

Endelig konstruerer jeg inspirationsrum som et tematisk rum indenfor hvilket, der kan arbejdes med aktiviteter der kan vække kvindernes uerkendte behov og interesser for at udvikle sig. Inspirationsrummet er præget af aktiviteter, der skal fremvise en bestemt kvindelig subjektivitet, den frigjorte og initiativrige kvinde. Der er tale om aktiviteter som eksempelvis foredrag i regi af Foreningen, hvor en kvinde fortæller om noget hun har gjort. Det er et normaliserende og disciplinerende rum i den forstand, at det fremstiller normen for den ønskværdige, aktive og selvansvarlige kvinde, men dermed også udskiller kvindernes subjektivitet som afvigende fra denne norm. I inspirationsrummet anvendes også selvteknikker i form af bekendelse. Når en kvinde eksempelvis skal læse op om Foreningens og dens formål for de øvrige Foreningsmedlemmer, udgør det en selvteknik, hvorigennem kvindens forandring til Foreningskvinde skal blive virkelig.

De fire tematiske rum består således af praktikker og teknikker, der konstruerer og bearbejder kvinderne som udsat gruppe ud fra et særligt perspektiv. Som praktikker og teknikker skal de skabe en ønskværdig forandring, og herigennem problematiseres samtidig kvindernes subjektivitet. I kapitlet har jeg søgt at vise, at disse problematiseringer overvejende sker ud

fra en problematisering af kvindernes kultur og de patriarkale relationer man mener præger denne. Kvindernes kultur gøres til problemet, og herigennem fjernes opmærksomheden fra andre problemer. Empowermentgøringen bliver en projekt der skal frigøre til selvudvikling.

8. Empowerment som selvforsørgelse

Torbjörn: Men det finns också en samhällsekonomisk syn...man kan inte ha en alltför stor grupp som har försörjning. Det är ju ingen som försöker hindra dessa kvinnor att vara hemma och ta hand om sina fem barn, om det fanns en försörjning till dem.

Anna: Det här med empowerment, hur mycket kan vi påverka. Vi kan ju inte själva påverka allting och det kan ju inte kvinnorna heller, därför att det finns ju regler och någon som betalar för det. Det finns på alla nivåer.

Torbjörn: När det gäller de här kvinnorna, så har jag sett det på det här sättet att de ska själva kunna ta greppet över sina egna liv. Att de ska kunna komma hit till detta samhälle och kunna fungera i detta samhälle. Jag ser det mycket utifrån en samhällssynpunkt, att de ska kunna fungera som medborgare.

De ovanstående citater.⁴⁷ som er hentet fra det første interview jeg foretager med lærerne, sætter empowerment i sammenhæng med pligten til at tage ansvar for sit liv på godt og ondt og ikke overlade ansvaret til samfundet. Netop det, at det er livet på godt og ondt, udtrykkes i det efterfølgende interview jeg foretager, hvor en lærer understreger at empowerment ikke er det samme som frit valg, men snarere handler om at kunne håndtere og leve op til den situation man befinder sig i uanset, at det kan være vanskeligt eller at man ikke har lyst.

Anna: Jo, men ser man det konkret så är det väl inte så att alla kvinnor här har en valsituation. Det är så lätt att säga till alla att trivs du inte med ditt jobb så kan du välja att sluta. Men för hur många är det ett fritt val. Du har kanske inte ett annat ledigt jobb som väntar. Du vet kanske att det är svårt att få ett jobb, då säger du inte upp dig även om

⁴⁷ Citaterne udgør ikke en samtalesekvens, men er enkeltstående udsagn indenfor et tema om empowerment i interviewet.

du inte trivs med jobbet. Alltså i den situationen är ju många av kvinnorna här. Så visst kan de känna vanmäktighet: jag vill kanske något annat men jag vet att jag har inte en chans. Man vet att man har kanske en väldigt låg utbildning från början och man har kanske inte riktigt den förmågan, och man känner att det här går trögt att studera, och skulle helst få visa duktigheter i att vara mamma och i att vara i hemmet där man känner att man har kompetens. Och att man ändå tvingas, för att få pengar från socialen, så måste jag ändå vara med och spela spelets regler. Vi kan ju inte göra om hela samhället så att alla har ett fritt val – här har vi empowerment och här gör kvinnorna vad de vill! Jag menar så ser inte samhället ut för någon av oss. Så fritt val är det inte, vi har ett val inom vissa ramar men att man i alla fall ska vara medveten om vad som gäller.

Tina: Det är ju precis som du säger, hela samhällets system bygger på att de måste vara aktiva i någon form av åtgärd för att få pengar, och då har man ju faktiskt inget val. Då måste de gå en kurs eller de måste ta ett jobb eller liknande, annars så klarar de det inte. Så det valet har de inte att de kan låta bli och att de kan stanna hemma.

I de ovanstående citater uttrycktes således en anden diskurs om empowerment och kvindernes problematik. Den överordnade problematisering, som konstruerer empowerment omkring magtuligheden mellem kønnene og dens resultater, er også udgangspunktet for denne problematisering. Det er kvindernes ønske om at være hjemme hos familien der problematiseres. Men problematiseringen konstrueres ud fra et andet udgangspunkt end kvinderne som ubevidste og uerkendte om egne behov. Det er snarere en problematisering, der hviler på moralsk grund. Den retter sig mod relationen mellem individet og samfund, nærmere bestemt de pligter der følger med at have sociale rettigheder i samfundet (Giertz 2004:25), og trækker således på en generel og institutionaliseret forandring af indholdet i medborgerskabet, som har fundet sted overalt i de vesteuropæiske og skandinaviske lande. Medborgernes pligter overfor samfundet er blevet udvidet og skærpet. Frem for alt for de langtidsarbejdsløse og arbejdsløse bistanmodtagere, som er blevet stillet overfor udvidede krav til at tage mod beskæftigelses- og aktiveringstilbud og skærpede krav til sammenhængen mellem aktiveringstilbud og udbetalingen af social bistand og begrænsninger i understøttelsesperiodernes længde (Johansson 2006:105).

De ovenstående citater problematiserer og objektiverer kvindernes subjektivitet ud fra flere modsætninger. Frem for alt etableres der en modsætning mellem kvindernes forventninger til, hvordan de kan leve deres liv og blive forsørget i det svenske samfund, og de pligter der følger med at have rettigheder som borger i samfundet. I den sammenhæng er problemet ikke at de vil være hjemme og passe deres børn, men underforstået, at de har en forventning om at samfundet betaler til at de går hjemme. "[...] Det är ju ingen som försöker hindra dessa kvinnor att vara hemma och ta hand om sina fem barn, om det fanns en försörjning till dem." Eller: "[...] Vi kan ju inte göra om hela samhället så att alla har ett fritt val – här har vi empowerment och här gör kvinnorna vad de vill! Jag menar så ser inte samhället ut för någon av oss. Så fritt val är det inte, vi har ett val inom vissa ramar men att man i alla fall ska vara medveten om vad som gäller" som det udtrykkes i citaterne der indleder dette kapitel. På den måde problematiseres kvindernes manglende deltagelse på arbejdsmarkedet, som et forhold, der kan føres tilbage til dem selv og deres egenskaber som individer og gruppe, snarere end som et forhold der har samfundsmæssige, det vil sige strukturelle eller diskriminerende årsager (se blandt andet Villadsen 2003, Giertz 2006, de los Reyes 1999).

I relation til dette perspektiv etableres en anden modsætning på baggrund af kultur og bestemmelsen af et dem og os. Som svensk medborger ved man, at der følger visse pligter med at leve i samfundet. Man har ikke frit valg på alle hylder, man har valg inden for visse rammer, og de valg man foretager forpligter i forhold til det samfund man lever i. Det er således to forskellige subjektiviteter der italesættes i de ovenstående udsagn. Kvindernes subjektivitet, som forpligtet og bundet til familien, og svenskeres subjektivitet som forpligtet overfor samfundet. Der etableres et hierarkisk forhold mellem disse, gennem at det er kvindernes subjektivitet, der er genstand for problematisering. Det er dem der afviger fra normen, og det er derfor deres subjektivitet der skal forandres. På den måde bliver kvindernes subjektivitet også selve objektet for den forandring Projektet skal skabe. Det er deres indstilling og forståelse af virkeligheden og samfundet, der skal forandres, hvis de skal blive empowermentgjorte individer.

I relation til de etablerede modsætninger konstrueres empowerment, som et spørgsmål om at påtage sig en borgers forpligtelse overfor samfundet.

Empowerment er på den måde ikke entydigt. Når det relateres til kvindernes undertrykkelse og manglende erkendelse af egne behov kommer empowerment til at handle om selvudvikling. Men når det relateres til beskæftigelse og forsørgelse, kommer det til at handle om pligten til at sørge for sig selv og være borger i samfundet, med hvad der dertil hører af rettigheder og ikke mindst pligter.

I dette kapitel analyserer jeg konstruktionen af empowerment og Projektets empowermenttøring ud fra den vægt der lægges på at tage ansvar og være sine rettigheder og ikke mindst pligter bevidst. I det ovenstående afsnit har jeg undersøgt, hvordan definitionen af kvindernes problemer hviler på moral som kan knyttes til kulturel forskel. I det følgende sætter jeg denne problematisering i sammenhæng med en svensk arbejdsmarkeds- og socialpolitik som udgør det institutionelle grundlag for Projektets problematiseringer og magteknikker. På den baggrund analyserer jeg Projektets praktikker og teknikker indenfor to forskellige rum. Rettighedens og pligtens rum og adfærdens og ansvarlighedens rum. Dette gør jeg ud fra Kaspar Villadsens (2003) identifikation af magtformer i det sociale arbejde, som er kendetegnet ved et styringsdilemma, som fordrer at det sociale arbejde må udøve en magt, der kan bringe klienten til at tage magten selv.

Empowerment som pligt til selvforsørgelse

Problematiseringen af kvindernes vilje til at arbejde, afspejler som nævnt en generel ændring i det politiske syn og organiseringen af forholdet mellem ledighed og velfærdsydelse, som har vundet frem i de vesteuropæiske og nordiske lande gennem de seneste 25 år.

Social- og fattigdomspolitikken var i 1800 tallet og begyndelsen af 1900 tallet fokuseret på de arbejdsføre fattiges moral og adfærd som grundlaget for udformningen af politikken. I efterkrigstiden og under velfærdsstatens opbygning ændres synet på ledigheden og dens årsager. Ledigheden bliver betragtet som et strukturelt problem og en af velfærdssamfundets effekter som kan reguleres gennem at stimulere økonomien og efterspørgslen efter arbejde (Giertz 2006: 162). I de nordiske lande er det ”arbejdslinjen” der er gældende, hvilket vil sige at det er retten til arbejde som har været styrende for social og arbejdsmarkedspolitikken i efterkrigstiden (Hedblom

2004: 17-18). Villadsen identificerer betydningen af dette perspektiv i det sociale arbejde i en dansk kontekst, ved at konkludere.

På denne måde ændres objektet for det sociale arbejde sig fra at være et moralsk ansvarligt individ, som besidder en egen, iboende vilje, til at være et "uskyldigt" individ, som det er langt vanskeligere at pålægge moralsk ansvar, fordi dets vilje er formet ud af eksterne påvirkninger og betingelser. (Villadsen 2003:145)

Hvinden og Johansson (2007) hævder også, at beskæftigelsespolitikken i de nordiske lande fra begyndelsen af 1900 tallet har været båret af en moralistisk overtone, som betonede pligten til arbejde foran rettigheden til velfærdsydelser. I den sammenhæng har Sverige været pioner i en aktiv arbejdsmarkeds- og beskæftigelsespolitik, med statslige kvalificerings- og omskolingsprogrammer, omlokaliseringer af arbejdskraften, og sammenkædning af omfanget og retten til arbejdsløshedsforsikring med længden på beskæftigelse, lønniveauet og omfanget af bidrag til forsikringsordninger. (Hvinden & Johansson 2007:336)

I en periode i 1980erne slækkes der på den moralske linje. I socialpolitikken kommer det til udtryk i Socialtjenstlagen fra 1982, som betoner retten til en basal indkomst også for de som befinder sig udenfor arbejdsmarkedets forsikringsordninger (Salonen 2006:160, Hvinden & Johansson 2007:338), men siden 1990erne og frem har arbejdsmarkeds- og socialpolitikken været under omstrukturering i Sverige såvel som i de øvrige nordiske og europæiske lande. De elementer af moral og individets pligt til at forsørge sig selv, får fornyet vægt i social- og arbejdsmarkedspolitikken gennem aktiveringslinjen (Hedblom 2004, Villadsen 2003, Hvinden & Johansson 2007). I Sverige er det den økonomiske krise i 1990erne, der danner rammen om forandringerne i politikken. Udgifterne til sociale ydelser i begyndelsen af 90erne stiger markant i kommunerne. Både som følge af den eksplosivt voksende arbejdsløshed, og som følge af en kraftig tilstrømning af flygtninge fra krigen på Balkan. De statslige arbejdsmarkedsindsatser og arbejdsformidlingen er ikke i stand til at hjælpe de grupper som befinder sig udenfor forsikringssystemet, hvilket også medfører, at den kommunale socialtjeneste får fornyede opgaver med at håndtere disse grupper. Det er i dette lys at de kommunale aktiveringsordninger og sammenhængen mellem socialbidrag og pligt til aktivering vokser frem i

Sverige (Salonen 2006:158), og der rejses et politisk krav om at vægte pligten til at yde frem for retten til økonomisk bistand, som siden blandt andet udtrykkes i Socialtjänstlagens kapitel 4, 4§.⁴⁸ Der etableres en aktiv aktiveringspolitik, som baseres på en ”noget for noget politik”. Det medfører også ændringer i målgruppen for den aktive arbejdsmarkedspolitik. Hvor den målgruppe som før var genstand for den aktive arbejdsmarkedspolitik, afspejlede den mandlige arbejder, udvides gruppen nu til at omfatte mænd og kvinder, enlige mødre, indvandrere- flygtninge, unge og andre udsatte grupper i det sociale forsikringssystem (Hvinden & Johansson 2007:340). For de som står uden for arbejdsmarkedets forsikringsordninger, åbnes der i Sverige såvel som de øvrige nordiske lande, således mulighed for at de sociale ydelser betinges af, at man indgår i et jobtrænings eller beskæftigelsesforløb. (Hedblom 2004:18, Hvinden & Johansson 2007:341).⁴⁹ Man kan sige, at der i socialpolitikken fokuseres på at bearbejde den enkelte klients motivation, vilje, evner og kompetencer i forhold til arbejdsmarkedets behov og som grundlag for retten til udbetaling af socialbidrag.

Dette perspektiv på ledighed og aktivering som et individuelt forhold og ansvar hos den enkelte klient afspejler sig også i den empowermenttænkning der kommer til udtryk i Socialfondens Gemenskapsinitiativprogram. Her lægges der, som jeg har været inde på i kapitel 5, vægt på at selvom

⁴⁸ I socialtjänstlagen kapitel 4, 4 § hedder det: Socialnämnden får begära att den som uppbär försörjningsstöd under viss tid skall delta i av nämnden anvisad praktik eller annan kompetenshöjande verksamhet om den enskilde inte har kunnat beredas någon lämplig arbetsmarknadspolitisk åtgärd, och 1. inte har fyllt tjugofem år, eller 2. har fyllt tjugofem år men av särskilda skäl är i behov av kompetenshöjande insatser, eller 3. följer en utbildning med tillgång till finansiering i särskild ordning men under tid för studieuppehåll behöver försörjningsstöd. Praktik eller kompetenshöjande verksamhet som avses i [första stycket](#) skall syfta till att utveckla den enskildes möjligheter att i framtiden försörja sig själv. Verksamheten skall stärka den enskildes möjligheter att komma in på arbetsmarknaden eller, där så är lämpligt, på en fortsatt utbildning. Den skall utformas med skälig hänsyn till den enskildes individuella önskemål och förutsättningar. Socialnämnden skall samråda med Arbetsförmedlingen innan beslut fattas enligt [första stycket](#). (Lag 2007:409). (Rättsnätet 2009)

⁴⁹ I Sverige er aktiveringspolitikken baseret på en statslig rammelovgivning, som er lokalt forankret. Det er kommunerne der har pligten til at aktivere og fortolke lovgivningen. Aktivering er baseret på Socialtjänstlagen og knyttet til socialbidraget således at aktivering kædes sammen med udbetalingen af socialbidrag (Hedblom 2004: 19).

årsagerne til udelukkelse og diskriminering på arbejdsmarkedet skal findes i strukturer og systemer, skal empowermentgøringen rettes mod at styrke individet til at tage ansvar for sin egen situation. Som tidligere refereret hedder det blandt andet her:

På detta område är det också viktigt att utgå från ett empowermentperspektiv. Empowerment på individnivå handlar om att stärka individens handlingskompetens och förmåga att ta eget ansvar. Utvecklingspartnerskapen skall i mycket hög grad ta fasta på denna dimension och ge individer och målgrupper utrymme att själva påverka sin situation. Utöver ett starkt fokus på strukturer och system – som de viktigaste faktorerna bakom utestängning, utslagning och diskriminering – bör arbetet också inriktas på individens ansvar för sin egen situation” (ESF-rådet 2009:57)

Øvrelid påpeger, at frihed aldrig er total men situationsbestemt, og at empowerment altid vil indebære frihed til noget, hvor rammen om dette noget er samfundets sociale konventioner for hvad der er acceptabelt (Øvrelid 2007: 51). Bestemmelsen af empowerment i Socialfondens Gemenskabsinitiativprogram lægger vægten på individets pligt til at tage ansvar for sin situation, som samfundets sociale konvention.

Det er indenfor den netop beskrevne udvikling af arbejdsmarkedet og socialpolitikken, at Projektet, selvom det hører ind under den kommunale sprogundervisning, også kan forstås og analyseres som en del af den kommunale aktiveringspolitik overfor de mest udsatte grupper. Projektet har forbindelse til aktiveringspolitikken gennem dets beskæftigelsesrettede formål og gennem koblingen mellem kravet om kvindernes deltagelse og udbetalingen af socialbidrag. På samme måde som når problematiseringen af kvinderne, konstrueres i forhold til ligestilling, undertrykkelse og kvindernes uerkendte behov og dermed bliver retningsgivende for konstruktionen af empowerment som selvudvikling og de deraf følgende empowermentgørende teknikker, bliver Projektets placering indenfor et institutionaliseret diskursivt felt, som er karakteriseret ved at problematisere forholdet mellem retten til sociale ydelser og pligten til at yde, en diskursiv ramme for konstruktionen af empowerment. Lærernes problematisering af kvindernes situation som et problem, der bunder i deres manglende forståelse af sammenhængen mellem rettigheder og pligter, må ses i lyset af disse

institutionaliserede diskurser, som bliver styrende både for problematiseringer og for de teknikker der skal empowermentgøre kvinderne.

Empowermentgøringens praktikker og teknikker

I de følgende afsnit analyserer jeg de praktikker og teknikker der finder sted i Projektet med henblik på at bearbejde kvindernes forhold til pligt overfor samfund og arbejdsmarked. Jeg analyserer og diskuterer, hvordan man gennem Projektets praktikker konstruerer empowerment som et spørgsmål om at tage ansvar og kvindernes problem som et moralsk problem, der kan handles på gennem anvendelsen af forskellige disciplinerende og kontrollerende teknikker som skal installere denne moral. I den sammenhæng er der to aspekter af moral som er relevante her. For det første kan man se moral som et sæt af værdier og handleregler som kan være formuleret eksplicit eller i diffus form. For det andet handler moral om individernes faktisk adfærd i forhold til de regler og værdier der bliver anbefalet, det som Foucault kalder adfærdens moralitet (Foucault 2004:35). På samme måde som i det foregående afsnit foretager jeg analysen ved at konstruere to tematiske rum, som disse teknikker anvendes indenfor. Disse rum er *rettighedens og pligtens rum* og *adfærdens og ansvarlighedens rum*. Der er ikke på samme måde som i det foregående kapitel tale om, at jeg konstruerer disse rum alene ud fra Projektets aktiviteter. Der er heller ikke tale om afgrænsede fysiske rum. Min konstruktion af rummene bliver til i en kombination af Projektets aktiviteter og Villadsens identifikation af magtformer i det sociale arbejde (Villadsen 2003:200).

Villadsen diskuterer nutidens sociale arbejde (det vil sige 90ernes og årtusindeskiftets sociale arbejde) ud fra det styringsdilemma der opstår i opgøret med det, der bliver betragtet som en passiviserende og klientiserende socialpolitik, som aktiveringspolitikken er et udtryk for. Med baggrund i Foucault og governmentalitylitteraturen argumenterer han for at det sociale arbejdes dilemma er, hvordan det kan bringe klienten til at ville, uden at fratage hende ansvaret for sig selv eller med Villadsens ord:

Hvordan kan der udøves magt, der optimerer klientens magt over sig selv? (Villadsen 2003:200)

Villadsen identificerer her tre forskellige magtformer: *styring gennem afklaring, objektivering af klientproblemer og styring gennem tvang*. Hver især udgør de forskellige metoder eller styringsformer i det sociale arbejde. Styring gennem afklaring er en magtform, der sigter mod at bibringe klienten den viden der er nødvendig for at hun skal blive i stand til at træffe "selvstændige" og "realistiske" valg. Det gøres ud fra den betragtning at det skyldes klientens manglende viden og bevidsthed, når hun træffer valg, der gør at hun ikke er i beskæftigelse eller bliver socialt integreret. Aktiverings- og uddannelsesvirksomhed indgår i sådanne former for styring gennem afklaring. Tvang kan godt være et element i denne virksomhed, ud fra betragtningen at tvang kan være nødvendigt for, at klienten skal blive i stand til at træffe de rette valg (Villadsen 2003-204).⁵⁰ Objektivering af klientproblemer er en individualiserende teknik, der handler om at afgrænse forandringsarbejdet til bestemte isolerede aspekter ved klienten. Det kan være tøjstil, social adfærd, opførsel og lignende. Ved objektivering af klientproblemer løses det sociale arbejdes dilemma mellem autonomi og styring. Problemerne afgrænses til bestemte "objektive" problemer hos klienten, og således respekteres hun som et autonomt individ (Villadsen 2003:205).

Devisen synes at være, at så længe vi møder og respekterer "det hele menneske, som han er", kan vi godt udvælge en række afgrænsede elementer i det samme menneske, som ikke kan forblive "hvad de er". (Villadsen 2003:213)

Styring gennem tvang udgør den tredje magtform som bringes i anvendelse i forhold til klienter, der ikke er i stand til at udøve selvkontrol, ansvarlighed og autonomi (Villadsen 2003: 213). Det er så at sige nødvendigt at udøve tvang for at de skal blive klar over deres muligheder og kunne handle autonomt.⁵¹

I den følgende analyse koncentrerer jeg mig om de sidste to magtformer. I afsnittet rettigheden og pligtens rum analyserer jeg, hvordan empowerment konstrueres som et rum der er baseret på tvang ud fra en problematisering af kvindernes moral i forhold til rettigheder og pligter. I adfærden

⁵⁰ Det er nærliggende at se hele Projektet i lyset af denne magtform: styring gennem afklaring. Det foregående kapitels analyse søger netop at vise, hvordan der i Projektet arbejdes med at bevidstgøre kvinderne for, at de skal kunne træffe de rette valg.

⁵¹ Man kan se aktiveringspolitikken generelt i det lys.

og ansvarlighedens rum analyserer jeg hvordan empowerment konstrueres som en praktik, der skal bearbejde kvindernes problematiske adfærd og mangel på ansvarlighed. Rummene afspejler tematisk konstruerede områder. De afspejler områder, hvor jeg finder at Projektet isolerer aspekter ved kvinderne, indenfor hvilke deres subjektivitet problematiseres og gøres til objektive problemer, der kan gøres til genstand for forandring (Villadsen 2003:220).

Rettigheden og pligtens rum

Rettigheden og pligtens rum udgør et af de rum, hvor der arbejdes med at bearbejde kvindernes opfattelser af forholdet mellem rettighed og pligt. I dette rum problematiseres og konstrueres kvindernes forvaltning af tid og nærvær, som et grundlæggende problem for deres situation i samfundet og for deres tilpasning til arbejdsmarkedet og dets krav. Tiden bliver et medie for forskellige magtteknikker. Tid og nærvær som et omdrejningspunkt for problematiseringen af kvindernes subjektivitet og konstruktionen af empowerment er givet af den institutionelle ramme som Projektet er en del af. Det vil sige, det er ikke først og fremmest lærerne i Projektet der som udgangspunkt skaber Projektet som et tidens og nærværets rum. Lærerne forvalter en statslig lovgivet og kommunalt administreret social- og arbejdsmarkedspolitik, hvor deltagelse i aktiverings- og beskæftigelsesprogrammer bliver tvunget gennem at knytte det til udbetalingen af socialbidrag, og sætter dermed rammer for hvordan sådanne projekter skal forvaltes. Rettigheden og pligtens rum i Projektet er således i første omgang udtryk for institutionaliseringen af en samfundsmæssig diskurs, som problematiserer forholdet mellem rettigheder og pligter og som gør socialbidragstageres problem, til et moralsk problem der bunder i gruppens selvforhold, som skal løses gennem at bearbejde gruppens forhold til rettighed og pligt

Rettigheden og pligtens rum konstrueres som nævnt gennem at italesætte og administrere kvindernes nærvær i tid og rum. Når kvinderne indskrives i Projektet bliver de skriftligt informeret om hvilke regler der gælder for at deltage i projektet. Denne information har form af en kontrakt som den enkelte kvinde skal underskrive. I kontrakten hedder det:

Att tänka på när du studerar i Projektet.

Vi studerar på heltid. Måndag – torsdag 8.30 – 15.00. fredag 9.00
13.00. på fredag läser vi in lunchen.

Du måste komma i tid!

Är du eller ditt barn sjuka måste du ringa och anmäla att du inte kommer. Om du inte ringer innan klockan 9.00, får du ogiltig frånvaro.

Tid till läkare, socialsekreterare, sjukgymnast osv. bör inte ske under skoltid. Intyg måste alltid visas.

För att studera i Projektet måste du bo i statsdelen eller så ska ditt barn gå på skolorna eller förskolorna i närområdet.

På projektet ansvarar vi för trivseln i våra lokaler. Alla hjälps åt att städa.

Praktik på förskola eller skola en gång i veckan är obligatoriskt.

Friskvård är obligatorisk.

På samme måde er der udformet en lignende kontrakt for praktikken, som også betoner betydningen af at komme til tiden, undgå fravær som ikke er strengt nødvendigt og følge praktikstedets regler for pauser. Kontrakterne kan her ses som en individualiserende selvteknik, hvor kvinderne ved at underskrive kontrakten om betingelserne for deltagelsen i Projektet, og også praktikken, forpligter sig til at ville forvandle sig selv fra undersåt til suveræn. (Andersen 2003:124).⁵² Det vil sige fra et afmægtiggjort til et mægtiggjort individ. Eller som Andersen udtrykker det:

⁵² I bogen "Borgerens kontraktliggørelse" undersøger Andersen fænomenet socialkontrakt, og den betydning den har fået i socialforvaltningens arbejde med klienten. Socialkontraktens formål er at forpligte klienten til at transformere sig selv til at vælge sig selv som fri. Andersen tager her udgangspunkt i Foucaults begreber subjektivering og subjektivitet, hvor det førstnævnte retter sig mod hvordan individet italesættes i en diskurs, retter *subjek-*

Socialkontrakten stiller simpelthen krav til klienten om ikke blot passivt at modtage sig selv, men om aktivt at give sig selv til sig selv. [...] Den anråber den passivt modtagende og underordnede, med henblik på at denne skal krydse forskellen fra subjektivering til subjektivtion og derved gøre sig aktiv suveræn for sin egen selvskabelse. Den er en anråbelse til individet om at anråde sig selv. (Andersen 2003:125)

Men selvom selvteknikker således er en del af rettigheden og pligtens rum, er det også et disciplinerende rum, der er organiseret omkring at synliggøre og skille det lovlige fra det ulovlige fravær, og registrere og fastsætte hvor kvinderne skal være, og på hvilket tidspunkter de skal være der. Hver dag skal kvindernes nærvær eller fravær registreres med forskellige koder, der angiver årsagerne til den enkeltes fraværd. Det er ikke lærerne som bestemmer dette. Listerne skal afleveres med faste intervaller til den enkelte kvindes sagsbehandler og udgør grundlaget for udbetalingen af hendes socialbidrag. Der findes en kode for at passe sygt barn, en kode for selv at være syg, og en kode der angiver hvis der ikke umiddelbart er nogen lovlig årsag til fraværet. En sådan kode kan indebære en samtale med sagsbehandleren for at klargøre om der er tale om acceptabelt eller ikke acceptabelt fravær, og kan betyde, at kvinderne trækkes i deres socialbidrag. På den måde etableres der en direkte og konkret sammenhæng mellem retten til socialbidrag og deltagelsen i Projektet.

Disciplineringen i tid handler ikke nødvendigvis først og fremmest om at tilpasse kvinderne til arbejdsmarkedets måde at fungere på. Det handler mindst lige så meget om at installere eller etablere en moral i kvinderne omkring sammenhængen mellem de rettigheder og ikke mindst pligter man har som borger der modtager socialbidrag eller andre former for økonomisk bistand. Myndighederne har således krav på og kan bestemme over kvindernes anvendelse af tid indenfor det tidsrum de betaler bidrag for. En dag kort før Projektet skal afsluttes, ender skoledagen allerede kl. 11.00. Årsagen er, at lærerne skal til et møde et andet sted i byen, og at derfor ikke er undervisning resten af dagen. Kvinderne får derfor besked om, at de skal huske at meddele personalet i deres barns institution, at barnet ikke skal spise frokost i institutionen og vil blive hentet tidligt. Det

tivation sig mod når individet eller gruppen også vil være det subjekt. Kontraktens formål er at forpligte klienten til at ville sin egen forandring (Andersen 2003:125).

handler om, at kvinderne i forhold til de gældende regler ikke må have ledige timer mellem den tid de er i Projektet, og det tidspunkt de henter deres børn på. I og med at kvinderne modtager socialbidrag har socialtjenesten den fulde ret til at disponere over kvindernes tid. Derfor skal kvinderne være sammen med deres børn, når de ikke er i Projektet indenfor den normalt fastsatte tid.

Den i arbejdsmarkeds- og socialpolitikken institutionelt forankrede konstruktion af Projektet som et rettigheds- og pligtrum der ordner, regulerer og kontrollerer kvindernes tid og hvordan de anvender den, har betydning på tre måder. For det første er det retningsangivende for hvordan empowerment konstrueres. Empowerment kommer inden for denne ramme til at handle om den enkeltes vilje og evne til at opfylde sine forpligtelser, det være sig som bistandsmodtager eller som arbejdstager. Dette har jeg analyseret og diskuteret i det indledende afsnit i kapitlet. For det andet har det betydning for problematiseringerne og forståelsen af kvindernes situation og karakteren af de problemer de skal løses. For det tredje har det direkte betydning for udviklingen af de teknikker, der anvendes i Projektet.

Som beskrevet i det kapitel 6, er det et gennemgående træk ved Projektet, at flere af kvinderne har et meget højt fravær både i Projektet og på deres praktiksteder. Det er også almindeligt, at mange af kvinderne kommer mere eller mindre for sent til timerne eller går før dagens afslutning. På den måde udfordres hele tiden, både den disciplinerende ramme omkring tid og nærværd og rettigheder og pligter, der er skabt omkring Projektet og det forsøg på at forpligte kvinderne på deres transformation til frie og ansvarlige subjekter gennem kontrakten. Rettighed og pligt som et omdrejningspunkt for disciplinering fungerer ikke på nogen entydig måde. Det vil sige, der ikke tale om nogen entydig måde at forstå kvindernes problemer med at overholde tider eller være nærværende på. Rettighed og pligt bliver kritisk omdrejningspunkt for en problematisering af kvindernes subjektivitet og åbner for forskellige måder, at forstå kvindernes situation på og forskellige teknikker til at bearbejde dette problem på. Men et fælles træk ved disse problematiseringer og teknikker, er at empowermentgøringen kommer til at handle om at bearbejde kvindernes subjektivitet for, at de kan tilpasse sig og komme overens med den virkelighed de lever i.

Problemativering af kvindernes subjektivitet

Kvindernes forhold til rettighed og pligt problematiseres med udgangspunkt i etableringen af en kulturel forskel. Herudfra problematiseres deres subjektivitet for det første som kulturelt betingede kønsundertrykkelsesmønstre, sygdomsforståelser og adfærdsmønstre. For det andet problematiseres deres subjektivitet på moralsk grund.⁵³ Men denne problematisering af moralen, hviler også på en problematisering ud fra kultur. Kulturelt baserede problematiseringer indebærer at problematisere kvindernes manglende nærvær, det være sig mentalt eller fysisk, ud fra familiemønstre og kønsrelationer mellem kvinder og mænd og at problematisere deres forhold til tider og tilpasning gennem at problematisere deres forhold til sundhed og sygdom. Hvad angår kønsrelationer konstrueres problemet i forhold til kvindernes dobbeltarbejde. De står for hovedparten af arbejdet derhjemme og tillæg skal de følge med i skolen.

Kristina: [...] Men visst kan man känna sig kluven, ibland så kändes det grymt att behöva mer eller mindre tillrättavisa dem som kom sent när man vet att de hade många barn som skulle lämnas här och där. Och det är väl inte så att man står och skäller ut dem inför gruppen men att man försöker säga att 'Ni kanske kan hitta sätt att lösa detta inom familjen. Det är inte bara ditt ansvar att se till att barnen kommer iväg, kan din man kanske hjälpa till att lämna barnen' och så vidare. Att få igång de tankebanorna, att de måste dela på ansvaret.

Forholdet til tid og tilpasning konstrueres ikke kun som et problem der handler om svenskere og indvandrer- flygtningekvinder, men mere specifikt som et problem der er større blandt de arabiske kvinder end blandt de øvrige grupper af kvinder. De arabiske kvinder har vanskeligere ved at tilpasse sig kravene og normerne i det svenske samfund.

⁵³ Både Villadsen (2003) og Andersen (2003) taler om, at det sociale arbejde søger at vække det latent mægtigjorte og frigjorte individ. "I hele empowerment-tænkningen ligger en forestilling om mennesket som grundlæggende socialt, konstruktivt og mægtigt. Det selv som ikke optræder sådan, har mistet kontakten med sig selv." (Andersen 2003:128). Det moralske svigt eller de øvrige forhold der skal forklare klienters uhensigtsmæssige handlinger, har derfor sin årsag i at der er sket en forvrængning af en oprindelig positiv kerne (Andersen 2003: 133). I forhold til forståelse af den forvrængning der er sket med kvinderne hviler denne forståelse på et kulturelt grundlag.

Elisabeth: Det är speciellt på grund av slöjan, det är ett klart hinder relaterat till svenskarna. Däremot så har vietnameserna, om vi kallar det myt eller vad, men de är flitiga, arbetssamma och duktiga och de är mycket lättare att få ut i samhället. De integreras lättare. Så individuellt kan man säga att det mellan etniska grupper finns olika svårigheter att få ut dem i samhället. Sen är de ju individer också, en arab kan vara väldigt positiv ute medan en annan kan vara negativ, av olika skäl som vi kanske inte alltid förstår eller inser. Ur samhällets synpunkt så är det svenska beteendet hos invandrarkvinnor – alltså har de anpassat sig så att de har det svenska beteendet med att passa tider och allt vad där tillhör, då är det lättare att integrera dem. Det är egentligen det vi kräver, att de ska anpassa sig. Och då är frågan hur vi anpassar oss till hur de är.

Selvom problemet på den ene side stilles op som et individuelt problem, er det samtidig et problem der relateres til kultur som en kollektiv størrelse ved at etablere en modsætning mellem en svensk adfærd og den enkeltes evne til at tilpasse sig denne. De arabiske kvinder problematiseres også som gruppe, ikke kun på grund af sløret, men også ved at stille dem overfor de vietnamesiske kvinder som er flittige, dygtige og arbejdsomme. Gennem denne modstilling problematiseres indirekte de arabiske kvinders forhold (som gruppe) til netop disse områder. I det omfang det er et individuelt anliggende, bliver det i form af kvinder, der bryder normen indenfor deres gruppe.

Den anden måde at problematisere på grundlag af kulturel forskel, er i forhold til forskellige kulturelt bestemte opfattelser af sundhed og sygdom. Det er som nævnt et tilbagevendende problem, at kvinderne eller deres børn ofte er syge. Dette tilskrives at kvinderne opfatter sygdom på en anden måde end svenskere. Lisa har talt med en tolk som fortæller at kvinderne har en anden kultur end svenskere. De går til lægen og får piller så snart der er noget galt.

Lisa: De har ju också den inställningen att är man gravid så är man sjuk, har man menstruation så är man sjuk.

Lärerne mener også at der er et kulturelt mønster i sygdomsbilledet. Kvinderne fra Balkan har ofte ondt i ryggen, mens de latinamerikanske kvinder sjældent fejler noget og de libanesiske kvinders indstilling til sygdom minder mere om europæisk indstilling. Kvindernes fravær problema-

tiseres således i forhold til kulturelle mønstre, og bliver på den måde også en problematisering af sygdom i det hele taget. Det vil sige hvorvidt, der er tale om reel sygdom.

Denne forståelse udfordres samtidig af, at fraværet mistænkes for ikke altid at skyldes børnenes eller deres egen sygdom. Her bliver spørgsmålet om fravær til en moralsk problemstilling. En kvinde melder eksempelvis sit barn sygt, men i virkeligheden viser det sig at hun har været ude og rejse. Det kan også blive til genstand for mistænksomhed, når en kvinde ringer og melder sig syg, og hun samtidig ses aflevere sit barn i børnehaven, hvis der er en historik omkring hendes fravær. Eller mistænksomheden vækkes, når en kvinde har fortalt at hun er gået hjem efter pausen, fordi hun havde ondt i hovedet, men i samme tidsrum er set i byen hvor hun handlede mad ind. Et lignende eksempel er en gruppe kvinder der fortæller de skal på sygebesøg hos en veninde, mens det tilsyneladende snarere handler om at de skal spise frokost hos hende. Sådanne former for fravær er problematisk, fordi det udfordrer den tillidsrelation mellem lærerne og kvinderne som lærernes grundlæggende ide om empowerment også bygger på. Det udfordrer den goodwill og forståelse lærerne oplever, at de har over for kvinderne og deres situation. De føler sig taget ved næsen af kvinderne. Som en lærer udtrykker det:

Lisa: Vad jag känner är en fruktansvärd besvikelse över att de inte ringer och talar om, att man inte vet att de är hemma för vård av barn eller sjuka eller att de ljugar eller någonting. Det är så jag känner det, det är mer att jag vill lita på dem. Att det är så, ringer de och är sjuka så är de sjuka.

Lisa: Man måste ju lita på dem, och det är därför jag tycker att om man litar på dem så ska de ställa upp. Det är det jag tycker och det är det som gör mig besviken. Men då måste man ha en klass länge, då har man världens chans, att man kan säga: Nä, men ljug inte för mig, tala om istället att du ska göra det och det eller att du var så trött att du inte kunde gå i skolan. Men ljug inte för mig.

Omdrejningspunktet for denne skuffelse er kvindernes manglende bekendelse. Det kan ses i lyset af den pastorale magtform som det sociale arbejde og empowermentgøring også er, og kvindernes manglende bekendelse udfordrer denne magtform grundlæggende. Læreren bliver billedlig talt

hyrden, der ikke har flokkens tillid som hyrde og frelser, og kvindernes fravær bliver derfor til en næsten personlig fallit for læreren.

Med dets institutionelle forankring i social- og arbejdsmarkedspolitikken og socialtjänstlagen bliver rettighedens og pligtens rum på den måde en uundgåelig kilde til mistænksomhed, og et mål for afsløringer, som ingen, hverken lærere eller kvinder, kan komme uden om og alle må forholde sig til, ikke bare som en sag om fravær, men som et moralsk svigt. Det individualiserer problemstillingen og gør det både til kvindernes personlige og moralske svigt overfor lærerne og til lærernes manglende individuelle evne til at lede kvinderne i den rigtige retning.

Magtteknikker

Lærerne forholder sig ikke på nogen entydig måde til kvindernes fravær. Langt hen ad vejen forholder de sig fleksibelt til problemet. De vender det blinde øje til og de søger at imødekomme kvinderne. Ud fra deres forståelse af empowermentproblemet som et resultat af kvindernes undertrykkelse, har flere af lærerne også et ønske om at der kunne være en større grad af tidsmæssig fleksibilitet for de enkelte kvinder. Men det institutionelt forankrede krav om registrering af nærvær og den etablerede sammenhæng mellem udbetaling af socialbidrag og nærvær indebærer på den anden side et konstant fokus på problemet, som det er vanskeligt at komme uden om. Det sætter en dagsorden.

I projektet arbejdes med to måder at løse problemet på. På den ene side arbejdes der med at gøre kvinderne selvansvarlige. Der arbejdes med at forandre kvindernes opfattelse af sygdom og sundhed gennem oplysning. En gang hver termin inviterer man en sundhedsplejerske til at fortælle kvinderne om sundhed og sygdom. Ligeledes har man ugentlig gymnastik for, at kvinderne kan holde sig i form og få brugt deres krop. På den måde bearbejdes kvindernes forhold til deres krop. Der arbejdes også med at ansvarliggøre kvinderne ved gøre diskussionen om at møde til tiden og have fravær til et anliggende mellem kvinderne, og på den måde flytte ansvaret for kontrollen fra lærerne til egenkontrol kvinderne imellem. En lærer har eksempel forsøgt sig med at få sin klasse til at diskutere og beslutte fælles mødetider.

På den anden side anvendes der kontrol og sanktioner. Kravet om nærvær indebærer som nævnt en problematisering af moralen hos kvinderne og deres forhold til rettigheder og pligter, og det fører til diskussioner i Udviklingspartnerskabet og Udviklingsgruppen af hvordan man kan stramme op overfor kvindernes fravær. Eksempelvis ved at kræve lægeerklæring fra første sygedag, blive mere konsekvente i registreringen og fradraget i kvindernes social bidrag, og ved at lægerne skal blive bliver mere restriktive med at udskrive lægeerklæringer til kvinderne når de henvender sig med sygdom. På den måde bliver den aktive social- og arbejdsmarkedspolitik en institutionel forankring, som former konstruktionen af Projektets empowermenttgøring i relation til en tematisering af rettighed og pligt. Den institutionelle forankrings tematisering af forholdet mellem rettighed og pligt bliver også styrende for en problematisering af kvinderne på et kulturelt og moralsk grundlag, og skaber en ramme hvor det bliver vanskeligt at problematisere andre sider af årsagen til kvindernes fravær.

Adfærdens og ansvarlighedens rum

Adfærdens og ansvarlighedens rum, er et rum hvor der arbejdes med at lære kvinderne at opføre sig i overensstemmelse med svenske normer og regler for adfærd. En del af kvinderne problemer italesættes som problemer, der handler om adfærd. Det vil sige hvordan man må opføre sig i sociale sammenhænge og den betydning det har, for at kunne blive integreret i det svenske samfund. At bearbejde adfærd relaterer sig til den magtform i det sociale arbejde som styrer gennem at objektivere klientproblemer. Problematismen af adfærd er ikke specielt rettet mod kvindernes relation til arbejdsmarkedet. Det vil sige problematiseringen er ikke underlagt den logik som der findes omkring rettighedens- og pligtens rum, hvor det direkte relateres til at kunne komme til tiden og være til stede. Problematismen er mere et resultat af, at kvinderne og deres problemer forstås som problemer der må ses og bearbejdes i deres helhed, og at adfærd er et af de aspekter, der skal bearbejdes. Adfærd er et af de områder i helheden, der er problematisk for kvindernes integration i samfund såvel som i arbejdsliv.

Elisabeth:[...]Och sen är det ju beteendet igen. Och det är till exempel det här att vi väluppfostrade svenskar, vi tycker ju inte att man ska spotta tuggummi eller kasta papper på gatan, det gör ju invandrare till exempel.

Selvom det er sagt med en vis ironi, italesættes kvindernes adfærdsproblem i det ovenstående citat som en kulturel problematik. Det er deres anderledes kulturelle normer og værdier for adfærd, som kan støde svenskere og dermed være en hindring for deres integration i samfundet og på arbejdsmarkedet. Problemstillingen konstrueres omkring modsætningsparret civiliseret – uciviliseret, som i det ovenstående citat, hvor kvindernes adfærd bliver uciviliseret. Men adfærd og ansvarlighed som problem konstrueres også i forhold til manglende moral.

Problematikken bearbejdes gennem at arbejde med adfærd i forskellige sammenhænge, hvor det kan gøres relevant. Ikke sådan forstået at adfærd er på dagsordenen som et selvstændigt tema i Projektet, på samme måde som når klientens tøjstil, hygiejne og personlige fremtoning kan gøres til et eksklusivt tema og mål for bearbejdning i et aktiveringsprojekt (Villadsen 2003:206). Det er det ikke. Det er snarere sådan at bestemte aktiviteter, som måske har et andet formål, samtidig kan danne ramme om situationer, hvor der arbejdes med kvindernes forståelser af svensk adfærd. Sådanne rammer kan eksempelvis være aktiviteter, hvor der arbejdes med svenske traditioner eller hvor man deltager i sammenhænge, hvor der gælder særlige regler for god opførsel og skik og brug. Ved sådanne lejligheder er der mulighed for at arbejde med disse problemstillinger, og derigennem objektiviseres kvindernes problem med at beherske adfærdsregler. I det følgende viser jeg gennem tre eksempler forskellige situationer, hvor igennem kvindernes forhold til normer og regler for adfærd problematiseres som objektivisering af kvindernes problemer og anvendes som en teknik til at bearbejde kvindernes adfærd.

Pakkeleg

Et eksempel er når man ved juleafslutningen leger den traditionelle pakkeleg, hvor alle skal medbringe en gave til fællesskabet. Kort før jul, da Projektet skal ophøre afholdes der en juleafslutningsfest. Festen består af alle de faste elementer som indgår i Projektets fester. Det vil sige fælles madbuffet, hvor alle tager en ret med fra deres hjemland og musik og dans. Med til denne fest hører også at kvinderne skal medbringe en gave til ca. 20 kr. Før middagen har en af kvinderne gået rundt og vekslet hver enkelt af de andres gave til en rød seddel. Efter middagen kommer to lærere pludselig ind i lokalet med nissehuer og gavesæk på ryggen. De stiller sig for bordenden og siger smilende ud i lokalet ”Finns det några snälla barn

här”. Det er indledningsordene til legen, som går ud på at hver enkelt kvinde i tur og orden skal gå op til lærerne med gavesækken og aflevere deres røde seddel i bytte for en pakke.

Sådan en leg har mange betydninger. Umiddelbart er det en leg der skal lære kvinderne om svenske juletraditioner, som de leges rundt omkring ved juletid. Som en af lærerne forklarer, da jeg spørger ind til hvorfor de leger denne leg, er det kvinderne selv der har valgt at lege den. Legen tjener blandt andet det formål at lære kvinderne om hvad der foregår ved juletid i børnenes institutioner, og den er god, fordi den gør dem opmærksomme på at de skal huske at give deres børn en gave med, så de ikke er uden for legen med de andre børn i skolen eller i børnehaven. På den måde bliver legen en indføring i svenske normer og traditioner omkring juletid. Men legen kan også ses som en praktik der tjener et andet formål, end det der er dens umiddelbare begrundelse. Pakkelegen er konstrueret omkring et helt særligt ritual. Man har en rød seddel og man venter i tur og orden på at det bliver ens tur til at gå op og veksle sin seddel til en pakke. Det vil sige at der er en særlig disciplin forbundet med denne leg. Dels at man kun får en pakke, dels at man venter på sin tur og ikke kan vælge en hvilken som helst pakke. Man kan for eksempel ikke stå og rode i sækken, og er man en af de sidste må man vælge blandt de pakker der er tilbage. Pakkelegen strukturerer og disciplinere på den måde deltagernes adfærd. En af lærerne giver udtryk for at hun egentlig ikke rigtig bryder sig om legen. Mest fordi kvinderne har taget deres børn med, og at det er vanskeligt at forklare dem at man ikke kan få tre pakker, men kun en, når man kun har afleveret en. Hverken kvinder eller børn forstår helt reglerne. Men en anden lærer mener at legen faktisk er god. Hun har tidligere erfaret hvordan kvinderne ved en lignende pakkeleg, helt misforstod meningen, og i stedet kastede sig over gaverne uden at forstå princippet om en gave til hver. Pakkelegen lærer dem at følge en regel. På den måde kan pakkelegen, med sin specielle disciplin, koder og regler, anvendes af lærerne til at opdrage kvinderne i den rette civiliserede adfærd, og den bidrager dermed samtidig til at objektivere en del af kvindernes problemer som kulturelt betinget adfærdsproblemer.

Teatertur

Et andet område hvor kvindernes adfærd kan bearbejdes direkte, er når man deltager i arrangementer uden for Projektets fysiske rammer, hvor der

er klare regler for rigtig og forkert opførsel. Sådanne situationer er eksempelvis, når man er i teatret. Her er helt bestemte regler for hvordan man opfører sig overfor de øvrige teatergængere. En dag skal vi i teateret og se Brødrene Løvehjerte. Det er en særforestilling, hvor mange af kommunens SFI-klasser er inviteret i teatret. Mange af kvinderne der kommer kender derfor hinanden fra andre sammenhænge, og der hilses og småsnakkes både i foyeren og inden folk har fundet deres pladser i salen før forestillingen begynder. Der går ikke ret lang tid efter vi har sat os, inden en af lærerne kommer hen og påpeger overfor kvinden jeg sidder ved siden af, at hun skal huske at rejse sig op, når folk skal forbi. I situationen opfatter jeg det ikke som et egentligt problem, men mere som en markering eller belæring af hvordan man opfører sig, når man er i teatret hvor der er andre mennesker til stede. Kort tid efter inden forestillingen går i gang, småsnakkes og hilses der stadig på kryds og tværs i teatret. Den samme lærer kommer derefter hen til vores plads for at formane kvinderne om at de skal huske at være stille under forestillingen. Det lille intermezzo både omkring regler for hvordan man gør når folk skal forbi, og hvor og hvornår der må snakkes i teatret bliver i sammenhængen en del af en problematisering eller objektivering af kvindernes problem som et adfærdsproblem. At læreren overhovedet føler sig foranlediget og ansvarlig overfor at irettesætte kvindernes opførsel, markerer at hun ser det som sin pligt og sit ansvar at opdrage på kvinderne i den konkrete situation. Kvindernes opførsel i teatret er ikke deres egen sag, men Projektets anliggende. At gå i teatret handler ikke kun om at se en forestilling, enten for at skabe et frirum eller som en del af undervisningen i svensk sprog og børnekultur. Det udgør også et rum, hvor magtpraktikker kan sættes i værk i form af irettesættelser. Det udgør et rum som kan anvendes til at adfærdsregulere, og lære kvinderne om de regler og normer for adfærd der gælder i det svenske samfund. Empowerment kommer på den måde også til at handle om at kunne begå sig på rigtigt i bestemte sammenhænge.

Ansvarlighed

Et tredje område hvor kvindernes adfærd søges reguleret, og hvor deres problemer objektiveres er gennem, at problematisere deres hæderlighed. Det er en moralsk problemstilling, men som praktik har den samme logik som eksemplet med teateret, i den forstand at en situation kan anvendes til at anskueliggøre en anden problematik omkring adfærd overfor kvinderne.

En dag har kvinderne set en film, som de hver i sær skal bruge resten af dagen på at skrive om. Efter filmen er der pause og kvinderne sidder i små grupper og taler. Derefter skal alle mødes til fælles information, hvorefter de kan gå hver til sit for at skrive. Da timen begynder, er det kun en del af kvinderne, der er kommet på plads. Resten sidder og småsnakker i hjørnerne. Drypvis kommer de på plads. Da der er gået et kvarter eller mere med at afslutte snakkeriet og finde sin plads, er de to lærere efterhånden blevet vrede. Den ene lærer er blevet meget vred, og fortæller kvinderne at de mangler respekt for lærerne og deres medstuderende, og at de ikke kan være bekendt at sabotere undervisningen på denne måde. Efter at have talt vredt og med store bogstaver til de kvinder som er kommet for sent, har vreden efterhånden lagt sig, og det er tid til at give den information de skulle mødes om. Blandt andet skal der tjekkes op på om alle har skrevet sig på et gymnastikhold og ved om de skal til aerobic, badminton eller gå tur. Det viser sig at en kvinde har skrevet navnet for en anden kvinde på en af aktiviteterne. Hun har altså ikke selv skrevet sig på en aktivitet. Den samme lærer, som netop havde besluttet sig for at begynde undervisningen, bliver nu vred igen. Hun udspørger kvinden om hun ved at den anden vil på det pågældende hold, og om hun er klar over, at det er ulovligt og strafbart at anvende andres underskrift. En relativ banal sag om at skrive en anden persons navn på en liste ender pludselig med blive problematiseret næsten som en kriminel handling. Den vrede som udløstes af den første situation overføres til den næste. Der skabes en indirekte forbindelse mellem deres uansvarlighed, når de kommer for sent og uansvarlighed i forhold til at skrive under for andre, eller lade andre anvende ens underskrift.

De ovenstående tre eksempler har det til fælles, at de viser hvordan empowermentgøringen, ud fra en kulturel problematik, konstrueres som et spørgsmål om at bibringe kvinderne den rette adfærd og ansvarlighed, for at de skal kunne blive empowermentgjort til arbejdsmarkedet. Kvinderne problematiseres på et kulturelt grundlag ud fra moral og adfærd. Objektivisering af klientproblemer bliver en individualiserende teknik, der i sig selv skal bearbejde og tydeliggøre overfor kvinderne, at deres problem også er et adfærds- og ansvarlighedsproblem, de kan arbejde med at forandre.

Opsummering

Analysen i dette kapitel omhandler hvordan empowerment italesættes og konstrueres indenfor en rettighedens og pligtens diskurs. Empowermentgøringen af kvinderne bliver et individualiseret spørgsmål om at tage ansvar og opfylde sine pligter overfor samfundet, for at kunne gøre brug af sine rettigheder. Jeg søger at vise, hvordan problemstillingen omkring kvindernes manglende deltagelse på arbejdsmarkedet, på et kulturelt grundlag problematiseres ud fra deres moral og opfattelse af rettigheder og pligter som borger i samfundet. Indenfor denne diskurs bliver deres bundethed til hjemmet og deres omsorg for familien, ikke et spørgsmål om uerkendte behov, men et spørgsmål om deres problematiske forventninger til, at samfundet vil betale for dette.

I kapitlet knytter jeg denne diskurs til det institutionelle rum som social- og arbejdsmarkedspolitikken udgør. Dette rum bliver relevant gennem det fokus på beskæftigelsesproblemet som er Equalprogrammets grundlag, og som Projektet skal løse. Jeg søger at vise at, hvordan disse problematiseringer af kvinderne afspejler en ændring af social- og arbejdsmarkedspolitikken i Sverige, såvel som i de øvrige europæiske lande. Indenfor denne diskurs bliver det den enkelte klients motivation, vilje, evner og kompetencer i forhold til arbejdsmarkedets behov, der bliver styrende for problemforståelser og deres løsninger.

Denne diskurs kommer til udtryk gennem de magtformer som empowermentgørelsen konstrueres omkring. I analysen identificerer jeg disse magtformer med udgangspunkt i et styringsdilemma som det sociale arbejde befinder sig i ved årtusindeskiftet. I opgøret med det som forstås som en passiviserende socialpolitik, må det sociale arbejde søge at bringe klienten til at ville uden at fratage hende ansvaret for selv at ville. Jeg foretager analysen gennem at konstruere to tematiske rum: "Rettighedens og pligtens rum" og "Adfærdens og ansvarlighedens rum". Disse rum etableres ud fra en kombination af Projektets kulturelt baserede problematiseringer af kvindernes situation som et moralsk og et adfærdsmæssigt problem, og to forskellige former for magt i det sociale arbejde: styring gennem tvang og objektivering af klientproblemer.

I rettighedens og pligtens rum konstrueres empowermentgøringen omkring nærvær i tid og rum. Kvindernes forhold til at ville deres forandring fra omsorgspersoner i hjemmet til aktive deltagere på uddannelses- og arbejdsmarkedet individualiseres ved at bearbejde deres subjektivitet gennem en kombination af selvteknikker og tvangsteknikker. Kontrakten fungerer som en selvteknik, hvor den enkelte kvinde forpligter sig til at vælge forandringen. Kontrol og sanktioner af nærvær i tid og rum fungerer som en tvangsteknik, hvorigennem der søges installeret en moral om pligten til at være til stede på rette tid og sted, som socialbidragsmodtager og på sigt arbejdstager. Empowermentgøringens institutionelle forankring i social- og arbejdsmarkedspolitikken, som skaber disse teknikker, bidrager til at forme problematiseringerne af kvindernes subjektivitet. Rettigheds- og pligtdiskursen bliver et kritisk omdrejningspunkt og former den kulturelt baserede problematisering af kvindernes subjektivitet. Kvindernes store fravær problematiseres ud fra deres kulturelle baggrund og evne til at tilpasse sig normer og regler i det svenske samfund, og deres forhold til sygdom problematiseres som et kulturelt spørgsmål. Men rettigheds- og pligtdiskursen bliver også en kilde til mistænksomhed og oplevelsen af svigt. Den individualiserer problemstillingen og gør den både til kvindernes personlige svigt overfor lærerne og til lærernes manglende individuelle evne til at lede kvinderne i den rigtige retning. Med sine problematiseringer ud fra kulturel og moralsk grund former den de teknikker, der skal løse problemet. Dels arbejdes der med at forme kvindernes forhold til sundhed og sygdom, dels diskuteres det om der skal indføres øgede sanktioner og kontrolforanstaltninger i forhold til kvindernes fravær.

I adfærdens og ansvarlighedens rum søger jeg at vise, hvordan empowermentgøringen konstrueres omkring at objektivere bestemte sider af kvindernes subjektivitet, som løsningen på deres problem med at blive en del af arbejdsmarkedet. I adfærdens og ansvarlighedens rum individualiseres kvindernes problem som et kulturelt baseret adfærds- og ansvarlighedsproblem, der handler om at kunne opføre sig i overensstemmelse med svenske normer og regler for adfærd. Objektiveringen af deres problemer kan iværksættes i forskellige aktiviteter, som ikke umiddelbart berører disse problemer, men som kan anvendes til at problematisere et bestemt forhold, som kvinderne derved skal blive bevidst om og siden har mulighed for at bearbejde og forandre. På den måde korresponderer denne objektivering af klientproblemer i adfærdens og ansvarlighedens rum med den ide

om empowerment, som udtrykkes i Gemenskapsinitiativprogrammet, hvor empowerment forstås som et spørgsmål om at styrke individets handlingskompetence og give målgruppen mulighed for at påvirke sin egen situation (ESF-rådet 2009:57). Kvinderne skal frigøres til at blive ansvarlige og selvforsørgende borgere.

9. Empowerment som deltagelse og læring i demokratiske processer

”Vi har bildat föreningen för att kunna göra våra röster hörda. Föreningens syfte är att knyta nya personliga kontakter med t.ex. idrottsföreningar, kulturföreningar och studieförbund för att öppna dörrar till det svenska samhället.”

”Vi lär oss svenska språket parallellt med våra barn. Genom fältstudier i förskolan och skolan blir vi delaktiga i våra barns lärande. Själva arbetar vi i Språkverkstaden med ”workingportfolio”. Den individuella handlingsplanen innehåller målen för vår arbetsplatsutbildning och yrkes-svenska.”

”Vi vill arbeta för integration och förståelse mellan olika människor. Därför strävar vi efter att ha en mångfald av kulturella grupper och olika språkgrupper inom föreningen. Vi deltar aktivt i Utvecklingspartnerskapet för att kunna påverka upplägg och planering av projektet”

Det ovenstående uddrag stammer fra en pjece, hvor kvinderne præsenterer sig selv, Foreningen og dens formål. Hvis man ikke ved, at det forholder sig anderledes, vil man læse teksten bogstaveligt og heraf få opfattelsen, at kvinderne sammen har skabt Foreningen og de mål den arbejder for. I virkeligheden er det ikke sådan det forholder sig. Foreningen er etableret af partnerskabet og udviklingsgruppen i forbindelse med at man ansøgte Equal-programmet om støtte til den anden fase af Projektet, og Foreningens opretholdelse sikres i praksis af lærerne i Projektet. Uden deres medvirken og fastholdelse ville Foreningen med stor sandsynlighed ikke have eksisteret.

Som jeg har beskrevet i kapitel 6, er Foreningen en virkelig forening med vedtægter, bestyrelse, medlemsmøder, generalforsamling og aktiviteter, men det er ikke kvinderne der har skabt den. I Projektets første år var det heller ikke frivilligt hvorvidt kvinderne ville være med i Foreningen. Det blev de automatisk, når de blev indskrevet i Projektet. Som sådan er Foreningen en konstruktion, der indgår i Projektets empowermentgøring af

kvinderne. Den relaterer sig til det fokus og de betingelser i Equalprogrammet, som lægges vægt på at projekterne i Programmet skal arbejde for målgruppens delagtighed, såkaldt empowerment, skal være et grundlæggende indslag (ESF-rådet 2009:48).

I dette kapitel analyserer jeg hvordan empowerment skabes i Projektet gennem det rum for deltagelse og læring i demokratiske processer, som Foreningen udgør. Jeg indleder med at analysere, hvordan empowerment konstrueres gennem den ovenstående præsentation af Foreningen, og hvordan kvindernes subjektivitet problematiseres i denne præsentation. Herudfra viser jeg hvordan den denne konstruktion og disse problematiseringer kan relateres til diskurser omkring indvandreres politiske integration i det svenske samfund, og hvordan disse diskurser er institutionelt forankret dels i lovgivningen omkring støtte til foreningsvirksomhed, dels i "Folkbildningens" integrationsarbejde. På den baggrund analyserer jeg, hvordan empowerment skabes i Projektet gennem Foreningen, som et organisatorisk rum der søger at forme og organiserer kvinderne som empowermentgjorte subjekter. Ud fra de praktikker som finder sted i Foreningsrummet udskiller jeg to tematiske rum: *demokratiskolerummet* og *integrationsrummet*.

Konstruktionen af en empowermentgørende forening

Præsentationen af kvinderne og deres Forening kan i bogstaveligste forstand læses som Projektets initiativtageres konstruktion. Præsentationen skal skabe kvinderne som empowermentgjorte foreningssubjekter udadtil i samfundet. I den forstand er præsentationen udtryk for et ideal (en norm og værdi) både for kvindernes empowermentgøring som foreningskvinder, og mere generelt for indvandreres politiske integration i det svenske samfund, og hvori denne integration består. Foreningen er det led der skal skabe forbindelsen mellem kvinderne og det omgivende samfund, og præsentationen af Foreningen og kvinderne angiver dermed også hvad integration handler om i mere bred forstand. Det vil sige hvad der er integrationens betingelser, hvordan integration skal foregå og hvad der skal integreres i. Som præsentation i et offentligt rum, indgår Foreningen og kvinderne i en samfundsmæssig diskurs om indvandrekvinders deltagelse i det svenske samfund (en del af indholdet i denne diskurs har jeg blandt andet vist i kapitel 5). Konstruktionen af kvinderne som Foreningskvinder

kommer dermed også til at udtrykke bestemte samfundsmæssige problematiseringer af indvandreres integration i samfundet. Disse problematiseringer kan ses som modsætningen eller negationen af de værdier og normer, der udtrykkes i præsentationen.

Præsentationen af Foreningen og kvinderne indledes med at kvinderne har skabt Foreningen, fordi de vil høres og åbne døre til det svenske samfund. Derigennem konstrueres Foreningen som en empowermentgørende forening. Den handler om at få magten over tilværelsen gennem at støtte og styrke hinanden, kæmpe for at gøre sin stemme hørt og få mulighed for at deltage på lige vilkår (Askheim og Starrin 2007:12). På den måde kan præsentationen af Foreningen ses som et modsvar til den diskriminering som kvinderne møder i samfundet. Men samtidig problematiseres indirekte kvindernes isolation og manglende mulighed for at komme til orde i samfundet. Denne problematisering skal ses i sammenhæng med at kvindernes situation indenfor Projektet og i den samfundsmæssige diskurs overvejende forstås som et problem, der har sin årsag i kulturelt bestemte undertrykkende patriarkale familiemønstre. De manglende svenskunderskaber kan også føres tilbage til denne relation. Konstruktionen af kvinderne som foreningskvinder kan derfor både ses som et ønske om et brud med diskriminering og kvindernes udelukkelse af samfundslivet og et brud med den patriarkale undertrykkelse, som anses for at være en fundamental årsag til deres situation.

I præsentationen af Foreningen skabes dets empowermentgørende potentiale dels gennem kvindernes fortælling om, at de gennem Foreningen lærer det svenske sprog, uddanner sig og kommer i kontakt med arbejdsmarkedet, dels ved at de vil arbejde for integration ved at knytte personlige kontakter til andre foreninger i samfundet. Dette er ikke politiske foreninger, i betydningen samfundskritiske, eller foreninger hvis virksomhed eksplicit er rettet mod at arbejde for indvandreres vilkår i samfundet. Det er de brede, demokratiske og folkelige foreninger som idrætsforeninger, kulturforeninger og studieforbund. Denne bredde understreges yderligere af at kvinderne i Foreningen stræber efter at rumme en mangfoldighed af kulturelle og sproglige grupper, og at de arbejder for integration og forståelse mellem forskellige mennesker.

Det empowermentgørende potentiale i Foreningen konstrueres således ikke som et spørgsmål om at mobilisere kvinderne, som etnisk gruppe, til at kræve deres sociale rettigheder eller udfordre de dominerende magtstrukturer (Osman 2005:201). Empowerment konstrueres som et spørgsmål om at blive integreret i det svenske samfund gennem dialog og mangfoldighed. Konstruktionen af kvinderne som foreningskvinder fremstår i dette perspektiv som en konstruktion af en gruppe kvinder, der vil lære et sprog som kan anvendes socialt og på arbejdsmarkedet og som annammer et demokratisk og emancipatorisk etos, der indirekte står i modsætning til den oprindeligt kulturelle og undertrykte andethed, som har præget dem. Foreningen får gennem denne konstruktion, snarere end at være en politisk forening, karakter af at være en form for "folkbildning". En uddannelse af kvinderne i hvordan det svenske samfund fungerer. Det minder om det formål som folkbildningsforeningen ABF har for deres integrationsarbejde:

Vårt integrationsarbete syftar till vi genom vår studiecirkel och kulturverksamhet ska kunna skapa ett samhälle med kulturell mångfald, jämlikhet och ömsesidig respekt och tolerans för varandra. Den enskilde invandraren/flyktingen kan i ABF delta i integrationsarbete genom att lära sig svenska, och hur samhället fungerar, samtidigt som han/hun bevarar och utvecklar sitt eget språk, och sin egen kultur. På det sätt underlättas möjligheterna att komma in i arbetslivet och kunna delta i samhällslivet (lokalt styrdokument ABF). (Osman 2005:202)

Ali Osman (2005) betegner i artiklen "Folkbildning" i "integrationens" tjänt" denne form for integration, som en funktionel integration. Set i dette perspektiv fremstår præsentationen af Foreningen ikke som et led i en empowermentgørings- eller integrationsproces, der problematiserer den dominerende sociale gruppe, men derimod som et led i en empowermentgørings- og integrationsproces, der skal normalisere hvad der betragtes som fremmed og som et problem (Osman 2005:201).

I dette afsnit har jeg søgt at vise at Foreningen ikke konstrueres som politisk modmagtsforening. Foreningen har snarere karakter af en slags "folkbildning" der skal integrere kvinderne i det svenske samfund gennem at bibringe dem de færdigheder og kundskaber som kræves for at kunne tage del i samfundets fællesskab og demokratiske processer, hvilket også kan

betrages som en form for normaliseringsproces. Det er denne proces der skabes ved at kvinderne skal præsentere sig selv som foreningskvinder. I det følgende afsnit viser jeg hvordan denne konstruktion af Foreningen og kvinderne kan sættes i relation til diskurser i samfundet omkring indvandreres politiske deltagelse og integration i det svenske samfund.

Diskurser om indvandreres politiske deltagelse og integration

Konstruktionen af kvinderne som foreningskvinder i Projektets empowermentgørende arbejde, ser jeg forankret i to indbyrdes forbundne diskurser. Den ene er en politisk diskurs om indvandreres politiske deltagelse i foreningslivet og kulturelle integration i samfundet. Denne diskurs er institutionelt forankret i prioriteringen af den statslige økonomiske støtte til indvandreres foreningsarbejde. Den anden diskurs problematiserer indvandreres deltagelse i det politiske liv i relation til deres færdigheder i demokratiske processer (Zetterberg 2004). Denne diskurs kan ses som institutionelt forankret i blandt andet ”folkbildningen”, som en form for skoler i demokrati.

Diskursen om indvandrers integration og politiske deltagelse i foreningslivet problematiserer to forhold: Politisk og kulturel integration. Den politiske integration handler om indvandreres politiske magt og mulighed for at påvirke deres interesser i samfundet. Det relaterer sig til T. H. Marshalls medborgerskabsbegreb, hvor et politisk integreret samfund kendetegnes af, at alle har del i de politiske rettigheder og ressourcer som forventes at tilkomme fuldværdige medlemmer i samfundet (Bengtsson 2004:8). På den anden side handler diskursen også om sammenhængskraften og fællesskabet i samfundet. Tillid og fællesskab ses som en positiv bieffekt af politisk deltagelse i Foreningslivet (Bengtsson 2004:14). Denne tanke er især inspireret af Putnams begreb om social kapital og dets betydning for sammenhængskraften i et samfund.⁵⁴

⁵⁴ Social kapital er en ressource, der skabes gennem menneskers netværk og interaktion. Borgere som deltager i foreninger og netværk får en stærk tillid ikke bare til de mennesker de har kontakt med, men også til ”forestillet” fællesskab mellem mennesker i samfundet. Putnam skelner her mellem to former for social kapital, bridging og bonding, hvor den

I artiklen ”Den svenske diskursen om staten, integrationen och föreningslivet” (Borevi 2004) analyserer Karin Borevi denne diskurs i relation til svensk indvandrer- og integrationspolitik, hvor netop støtten til foreninger har været en vigtig del af politikken. Borevis udgangspunkt er, at svensk indvandrer- og integrationspolitik gennem de sidste 30 år har været præget af en spænding mellem en prioritering af etnos (tilhørigheden til egen etnisk gruppe) eller demos (tilhørigheden til et overgribende medborgerfællesskab) i den statslige støtte til foreningslivet (Borevi 2004:31).⁵⁵ Det overordnede sigte med statens støtte til foreningslivet har været at opnå demos, men hvordan dette opnås er der blevet set forskelligt på over en 30 årig periode. Borevi viser i sin artikel, at den offentlige politiske diskurs om statens måde at agere på i forhold til indvandreres organisationer har forandret sig. I 70erne var politikken orienteret mod at fremme demos gennem etnos. Gennem organisationer skulle indvandrere gives reelle muligheder for at styrke samhørigheden, indenfor den etniske gruppe. I 90erne svinger politikken således at det som prioriteres er at støtte foreninger og organisationers betydning for at fremme demos, ikke etnos. Det vil sige at reglerne for støtte til foreninger ændres. ”Reglerna för statsbidrag till organisationer omformulerades så att de skulle främja organisationer som ägnade sig åt ”utåtriktad integrationsverksamhet”, medan aktiviteter som syftade till att stärka den egna etniska identiteten fick en oklar eller undanskymd roll.” (Borevi 2004:59)⁵⁶

Det er muligt at forstå konstruktionen og præsentationen af Foreningen og kvindernes foreningsinteresser, som influeret af denne diskurs omkring etnos og demos. Konstruktionen af Foreningen som en forening med vægt på integration og forståelse mellem forskellige mennesker, hvor hensigten er at knytte kontakter og åbne døre til det svenske samfund, kan ses som

førstnævnte er udadrettet og omfatter mennesker på tværs af sociale skel og dermed er bedre egnet til at styrke samhørigheden i det overgribende medborgerfællesskab, mens den sidstnævnte forstærker homogeniteten indenfor en gruppe og dermed risikerer at hindre integration i det større fællesskab. (Borevi 2004:32-33).

⁵⁵ Borevi kobler demos og etnos til Putnams begreber bridging og bonding

⁵⁶ Borevis hensigt med artiklen er blandt andet at vise den latente spænding mellem etnos og demos i den statslige politik overfor organisationerne. Hensigten er også at vise hvordan organisationerne bliver genstand for den statslige styring af integrationspolitikken.

en spejling af den samtidige politiske diskurs om foreningers integrations-potentiale i et svensk kultur- og værdifællesskab.

Statens integrations politik overfor foreninger og organisationer, kan ses i sammenhæng med en svensk diskurs om "Folkrörelsen" og "Folkbildningen". Den svenske diskurs om "Folkrörelsen" rummer både en fortælling om afholdsbevægelsens og arbejderbevægelsens sociale mobilisering og dermed forandringskabende potentiale, og den rummer en fortælling om foreningslivets afgørende betydning for det fredelige samarbejde i politikken og på arbejdsmarkedet. Det er en svensk fortælling om et bredt politisk engagement og skoling af medborgerne i demokratiske beslutningsprocesser og almen dannelse (Bengtsson 2004:14), eller det som Bengtsson betegner som "folkrörelsens" integrationslogik. Det vil sige ideen om at foreningen kan fungere som en indslusningskanal for indvandrere i det svenske samfund både i forhold til politisk indflydelse og i forhold til tilgængelsen af demokratisk adfærd (Bengtsson 2004: 18-19). Diskursen handler således ikke kun om politisk mobilisering og indflydelse, den handler også om, at beherskelsen af svensk demokrati er en adfærd, der må læres for at opnå denne indflydelse.

Selv om diskursen om "Folkrörelsen" og "Folkbildningen" bæres af en fortælling om social mobilisering og politisk og demokratisk engagement, kan "ideen om Folkbildningens" potentiale som institution for læring i demokrati derfor også ses som en praktik, der er baseret på et kulturbristparadigme og udskillelsen af "den anden" (Osman 2005:224). Dette perspektiv anlægger Ali Osman i artiklen "'Folkbildning' i integrationens tjenst" (Osman 2005), hvor han undersøger "Folkbildningens" integrationspraktik. Osman finder at "Folkbildningens" integrationspraktik er baseret på "de kulturelle uligheders paradigme", hvor ekskludering skyldes dårlige sprogkunderskaber, manglende demokratisk etos og kompetence, som har sin grund i en kulturel forskel (Osman 2005:202). Dette kulturbristparadigme kommer til udtryk i Pär Zetterbergs artikel "Vägen in? Om etniska föreningar som "skolor i demokrati"" (Zetterberg 2004). Her er det netop foreningen som en skole i demokrati, som er udgangspunktet for at undersøge etniske foreningers potentiale som demokratiskoler. Med reference til politologen Axel Hadenius skriver Zetterberg om tankerne bag foreninger som demokratiskoler:

Genom demokratiska beslutsprocesser och aktiviteter får deltagarna kunskap om och föhoppningvis föståelse för spelats regler. Deltagarna ges möjlighet att vänja sig vid motsägande åsikter och skiftande majoriteter och maktförhållanden samt ges grundläggande träning i kollektivt beslutsfattande. För det andra kan föreningarna bidra till minskade konflikter och ökad samverkan (konfliktlösande funktion). Det handlar om att deltagarna i demokratiska processer utvecklar en ökad förståelse för varandras åsikter, vilket kan underlätta konfliktlösningen [...]. (Hadenius och Ugglå 1995:4-5 i Zetterberg 2004)

Osmans pointe er at dette læringsperspektiv på foreninger ikke er "Folkbildningens" opfindelse, men at den afspejler en dominerende forestilling i det svenske samfund, som også kommer til udtryk gennem statens integrationspolitik. "Folkbildningen er blevet statens forlængede arm (Osman 2005:197). Selvom Borevi diskuterer statens integrations politik i forhold til etnos og demos og således ikke berører spørgsmålet om "den anden" i hendes analyse af statens politik, kan man se vægtningen af demos i integrationspolitikken, som et udtryk for bestemmelsen af indvandreres eksklusion og integrationsproblemer. Det bliver som et spørgsmål om en kulturbrist, som kan forandres gennem at blive integreret i "Folkrørelsens" og "Folkbildningens" fællesskab.

I ovenstående har jeg søgt at vise, at præsentationen af Foreningen som en Folkbildningsinstitutionen, der virker for integration af kvinderne i det svenske samfund, og som virker for at knytte kontakter til det brede svenske foreningsliv, kan knyttes til en institutionelt forankret diskurs om indvandreres politiske integration og dens forudsætninger. Denne diskurs er baseret på at etniske gruppers politiske engagement skal ske gennem indlemmelse i det bredt forankrede svenske foreningsliv, og den knytter sig til en anden diskurs om "Folkrørelsens" brede mobiliserende og forandrende kraft. Diskursen er samtidig baseret på det som Osman betegner som et "kulturbristparadigme". Demokratisk deltagelse er en adfærd der skal læres gennem praksis, og de brede foreninger kan fungere som sådanne demokratiskoler.

I det følgende viser jeg hvordan empowermentgøringen sker gennem Foreningen som en integrations- og demokratiskolepraktik, der skal opdrage og frigøre kvinderne med henblik på, at de kan blive deltagende, demokratiske og integrerede subjekter.

Empowermentgøringens praktikker og teknikker

I dette afsnit analyserer jeg, hvordan kvinderne skabes som foreningskvinder gennem Projektets praktikker. På samme måde som i de to foregående kapitler, er udgangspunktet for analysen tematiseringen af rum, der fungerer som ramme for at analysere de praktikker og teknikker, som anvendes i projektet med henblik på at bearbejde kvindernes subjektivitet. Det tematiske rum er her identisk med det faktisk organiserende rum, Foreningen. Foreningen fungerer som empowermentgørende ramme til at løse problemet med kvindernes udelukkelse i samfundet. Gennem Foreningen kan de forskellige sider af kvindernes subjektivitet, som anses for at være en hindring for deres deltagelse og indflydelse i samfundet, bearbejdes.

Foreningsrummet

Foreningsrummet er et rum som organiserer og former kvinderne til empowermentgjorte subjekter, der deltager og er integreret i demokratiske processer. Det er som udgangspunkt et disciplinerende og tvingende rum i og med at kvindernes deltagelse fra begyndelsen ikke var frivillig. Som sådan kunne deltagelsen, i sin yderste konsekvens⁵⁷, relateres til udbetalingen af deres socialbidrag. I den forbindelse var der mange af kvinderne, der ikke kunne skelne mellem Projektet og Foreningen, men i stedet så Projekt og Forening som en og samme sag.

Det er ikke uproblematisk at anvende en frivillig forening som et tvingende og disciplinerende redskab i et empowermentarbejde. Det strider mod den grundlæggende tanke, som både empowerment, "Folkrørelsen" og "Folkbildningen" bygger på. Det vil sige, at behovet vokser nedefra og bliver til en forandrende kraft for de som deltager, og for samfundet. Det er netop "[...] idén om fritt och frivilligt deltagande, som ofta används för att särskilja folkbildning från traditionell akademisk utbildning." (Osman 2005:195) Det er et problem som lærerne i Projektet er helt klar over. Der er dog et rationale i denne konstruktion, som kommer til udtryk i den

⁵⁷ Med det mener jeg at der er en kobling, ikke at det er noget der er gjort i praksis.

følgende meningsudveksling omkring Foreningens grundlag. Her siger Torbjörn:

En förening växer ju fram utifrån någons behov. På det sättet bildar man en förening, om man vill göra något. Här har man bildat en förening och sen plockar man in folk.

Hvorefter Lisa replicerer:

Och på så sätt skapar man intressen.

Det er netop denne omvendte logik, der kan forklare det paradoksale i at tvinge kvinderne ind i en frivillig forening. Det handler om at skabe en interesse hos nogle kvinder man anser for ikke at være klar over egne behov. Det er ikke Foreningens betydning af at være tvingende der bliver relevant, men derimod dens betydning som mulighedsskaber, der giver mening i lærernes forståelse af Foreningen og dens arbejde. I den forstand kan Foreningens karakter af disciplinerings teknik, ses som en form for styring gennem tvang (jfr..kap.8) der søger at balancere det sociale arbejdes styringsdilemma mellem systemets tvang og bevarelsen af klientens autonomi. Det tvungne medlemskab tjener et frigørende formål. Lysten til at deltage i foreningsarbejde kommer ikke af sig selv, den må skabes om nødvendigt ved hjælp af tvang.

Men en frivillig forening kan i længden ikke baseres på tvang. Det strider imod dens logik. Derfor bliver selvteknikker en betydningsfuld del af konstruktionen af kvinderne som empowermentgjorte subjekter. Når kvinderne præsenterer sig som Foreningskvinder, som i det indledende uddrag fra en pjece, handler det således ikke kun om at konstruere kvinderne overfor omverdenen. Det kan også tolkes som en selvteknik, der skal installere en foreningssubjektivitet i kvinderne. Kvinderne bekender sig som foreningskvinder overfor omverdenen og bliver dermed foreningskvinder. Gennem at sige "sandheden" om Foreningen overfor omverdenen bliver den virkelig. Eller som Sørensen formulerer det: " At bekende sandheden om sig selv, er i sig selv selvhelbredende" (Sørensen 2006:51) Det vil sige en art af Thomas teoremet, hvor kvinderne bliver deltagende, demokratiske og integrerede kvinder ved at bekende sig som sådanne overfor offentligheden.

Bekendelsen indgår på den måde som en væsentlig teknik i konstruktionen af Foreningen og kvinderne som empowermentgjorte subjekter. På møder, generalforsamlinger og konferencer er der altid en af kvinderne, der overfor tilhørerne skal præsentere eller fungere som talskvinde for Foreningen. Hun skal fortælle om hvordan Foreningen er blevet startet, hvordan den fungerer og hvad de arbejder for. I pressemeddelelser og notitser, indgår fortællingen om Foreningen og dens baggrund som en fast fortælling, der konstruerer empowerment og kvinderne indenfor en helt bestemt ramme. Denne ramme handler om at være en deltagende, demokratisk og integreret borger.

Foreningsrummet fungerer således som en organiserende og disciplinerende ramme for aktiviteter, der skal bearbejde forskellige af de sider af kvindernes subjektivitet, som hindrer dem i at blive empowermentgjorte som deltagende, demokratiske og integrerede borgere. Udgangspunktet for disse aktiviteter er dels en problematisering af kvinderne ud fra de kulturelt bestemte patriarkale undertrykkende mønstre som gør, at kvinderne ikke er vant til at bestemme selv endsige formulere deres egen ønsker, eller forstå betydningen af en Forening.

Anna: Så empowerment kan ju handla om små steg framåt men ändå att man är lite mer medveten om att man kan få lov att uttrycka önskemål kring saker och ting. Att man själv kan försöka att lite styra upp, även om man har begränsade valmöjligheter, att man ändå inte bara väntar på att någon annan bestämmer åt en, att mannen bestämmer eller att socialsekreteraren bestämmer eller vem det nu kan vara, utan att man faktiskt förstår att man får vara delaktig och gärna ska vara med och bestämma åt vilket håll det ska gå på. Att man uppmuntrar den biten.

Dels deres manglende kulturelle forståelse for demokratiske processer der hindrer dem i at blive empowermentgjort som deltagende og demokratiske borgere.

Kristina: Jag tycker med den här föreningen, att få visa och lära kvinnorna om hur man betar sig i en förening, och om vad demokrati är. Kommer man från icke-demokratier så tror man att demokrati handlar om att jag gör som jag vill: 'Får jag inte gå hem nu så är det ingen demokrati. Måste jag läsa läxa, det är inte demokrati'. Det är ju också en sak att demokrati handlar om att följa gällande lagar och bestämmelser

som är demokratiskt tillsatta, det är ju det som är demokrati. Inte att jag gör vad jag vill. Och det kan man ju lära sig genom en sådan här förening.

Demokratiskolerummet

Foreningen konstrueres som demokratiskolerum med henblik på, at kvinderne skal blive empowermentgjorte som demokratiske subjekter. Kvinderne skal derfor først og fremmest lære at deltage og indgå i demokratiske processer. Foreningsrummet udgør denne læringsramme og bliver på den måde en form for pædagogisk redskab til at bearbejde kvindernes subjektivitet. Dette sker ved at kvinderne i praksis skal lære at tage beslutninger og nå frem til disse beslutninger i overensstemmelse med reglerne for en demokratisk proces. Det kan være i forskellige sammenhænge som både er direkte relateret til Foreningen eller når situationer opstår som kan formes som en demokratisk proces.

Generalforsamlingen som nævnes i det indledende kapitel, er et eksempel på en sådan læringsproces. På de to generalforsamlinger hvor jeg deltager afvikles begge forsamlinger gennem en nærmest rituel gennemgang af punkter. Det er punkter som økonomisk beretning, aktivitetsberetning, forslag til kommende aktiviteter, valg af bestyrelse osv. Dette til trods for at der er meget ringe interesse fra kvindernes side. Selve formen hvormed forsamlingerne gennemføres bliver indhold i sig selv.

At det netop er formen og processen og Foreningen som læringsrum for demokratisk adfærd der er vigtig fremgår når Lisa fortæller om en situation, hvor kvinderne i en klasse diskuterer, hvor de skal tage hen på udflugt.

Nej, men i vår klass till exempel håller xxx på att propagera för att vi ska åka till Ullared och där sa jag: 'ja, men då får du ta på dig att fråga de andra och du sätter dig här och du talar om vad det kostar och du tar reda på det, och så talar du om det för de andra och så hör du om de vill åka. Och då gjorde hon det och det tycker jag är en Föreningsfråga. Men de kom fram till att de inte ville åka för det blev för dyrt.

På den måde lærer kvinderne at tage beslutninger på den rigtige måde. I den sammenhæng er det ikke altid indholdet i beslutningerne, der er det væsentlige. Vigtigere er det, som Lisa udtrykker det:

Det viktigaste är väl att de får chans att bestämma vad de ska göra. Att de får utlopp för sitt. 'Jag skulle gärna vilja gå och lära mig att binda blommor eller någonting', eller att 'jag vill bara sitta här och sy lite', det tycker jag är det viktigaste att de får säga vad de vill.

At tage beslutninger og bestemme kan således ses som et organisatorisk og disciplinerende rum i sig selv, der både skal lære kvinderne at blive i stand til at tage beslutninger og lære dem om hvordan demokratiske processer foregår. Hvorefter indholdet i det der skal besluttes består, kan ifølge det ovenstående citat, være mindre væsentligt. Det betyder ikke at Foreningens formål udelukkende er at tage beslutninger om arrangementer. Foreningen deltager også med repræsentanter på partnerskabs og udviklingspartnerskabsmøder i overensstemmelse med de rammer som Equalprojektet angiver. Men repræsentanternes deltagelse på disse møder er i nogen grad amputeret i og med, at de ikke behersker sproget og derfor har vanskeligt ved at fremføre synspunkter og argumentere for en sag. I mange tilfælde sker deres deltagelse på disse møder derfor også gennem repræsentation af mentoren, som i de tilfælde fungerer som talsmand for Foreningen.

Foreningen, som demokratiskolerum, fungerer på den måde som et rum for en funktionel integration af kvinderne (Osman 2005).

Integrationsrummet

Foreningens aktiviteter er ikke politiske i betydningen samfundskritiske. De er heller ikke specielt rettet mod at problematisere kvindernes situation i det svenske samfund. De har karakter af en blanding af udflugter og kulturelle eller oplysende arrangementer. Det kan være udflugter til et særligt indkøbssted, et besøg hos et andet projekt, eller udflugt til en kulturel eller oplevelsesrig seværdighed. Det kan også være oplysende foredrag eller fester, som den type der er beskrevet i kapitel 7. Foreningens aktiviteter afspejler et vigtigt formål med Foreningen. Foreningens virksomhed skal rette sig mod at åbne døren til det svenske samfund, og således virke bredt for integration i samfundet. På den måde udgør Foreningen et integrationsrum, der også bliver et disciplinerende rum, i og med at aktiviteter ordnes og organiseres i tid og rum ud fra formålet om integration.

Udover at Foreningen skal lærer kvinderne bestemme selv, indenfor en demokratisk ramme, skal den også virke til, at kvinderne møder svenskere. Som Elisabeth udtrykker det:

Men vi har sett detta som ett sätt att de skulle få ett eget ansvar och att de skulle få träffa svenskar. Det sa vi att det var en möjlighet, och därför startade vi Föreningen.

Kvindernes isolation forstås dermed også som et problem, der bunder i at de ikke møder svenskere. Foreningen er her et redskab til at styre og muliggøre dette møde. I den sammenhæng er der etableret et netværk af svenske venskabsforeninger, som deltager med repræsentanter i Foreningens arrangementer. Ud over frigørelsen fra manden som begrundelse for at holde Foreningens møder om aftenen, begrundes tidspunktet for møderne derfor også ud fra muligheden for at træffe svenskere. For som Elisabeth udtrykker det:

Föreningsverksamhet är på kvällen.

Lærerne fortæller at en anden grund til at møderne holdes om aftenen, er at kvinderne har udtrykt ønske om at de vil møde svenskere. Men kvinderne kommer ikke til møderne, og ideen om aftenmøder er Projektledelsens ønske.

Formålet med at træffes svenskere, forstår jeg ikke først og fremmest som et spørgsmål om at bygge en fælles politisk platform. Formålet med Foreningen opfatter jeg i højere grad som et formål for at skabe en ramme eller platform til et kultur- og sprogmøde, hvor kvinderne kan lære at tale svensk i trygge rammer, og hvor de svenske medlemmer og kvinderne kan lære hinandens kultur at kende. De fælles arrangementer der afholdes har som beskrevet ofte karakter af kulturelle arrangementer. Fester som Ramadanen, kulturelle arrangementer, hvor man viser tøj frem fra sit hjemland eller foredragsrækker over et tema som børneopdragelse, sundhed og lignende.

Foreningen som empowermenttrum

Att gå in i en social rörelse innebär att bli medlem. Att bli medlem kan också innebära att man stiger in i offentligheten, t.ex. genom att delta i offentliga demonstrationer och uttalanden, genom att bära rörelsens märke, genom att stå på gator och torg och tala för rörelsens sak. I sociala rörelser utvecklas argument och tolkningsramar som syftar till att ge bränsle för det fortsatta arbetet, verka för att rörelsen når målet samt vinna respekt i samhället. Det som man tidigare ville skyla visar man nu fram i ljuset. (Starrin 2007:74)

Starrins beskrivelse af den sociale bevægelse som empowermentgørende rum, kan ses som inspiration for dannelse af Foreningen. Gennem formidlingen af Foreningen konstrueres kvinderne som en kollektiv gruppe, der kæmper for at gøre deres stemmer hørt og som vil deltage aktivt både for at påvirke deres eget liv og for at virke for integration mellem forskellige kulturelle grupper i samfundet. Gennem præsentationen stiger Foreningens medlemmer ind i offentligheden. Medlemmerne kan bære Foreningens mærke gennem de trøjer med Foreningens logo, som er blevet fremstillet for at symbolisere et kollektivt fællesskab blandt medlemmerne. Men samtidig som konstruktionen af Foreningen trækker på denne fortælling om den sociale bevægelse som empowerment, er den i praksis en individualiserende forening der har et lærende og opdragende formål. Som Ali Osman påpeger i sin analyse af Folkutbildningens integrationspraktik, medfører organiseringen af kvinderne i en Forening ikke "[...] att utrikes födde mobilisera ett kollektiv, för att utmana maktstrukturen och/eller kräva social rättvisa." (Osman 2005:223) Etableringen af Foreningen kan ses i sammenhæng med en samfundsmæssig diskurs om demokratisk handling, som en adfærd der skal læres og integration som en proces der sker gennem integrationen i majoritetssamfundets strukturer. Den kan ses på baggrund af en bestemmelse af kvinderne som "den anden". Det er deres kulturelle baggrund som udgør en hindring for, at de kan tage del i og få indflydelse på samfundets beslutningsprocesser.

Givet de patriarkalske undertrykkende familiemønstre, som kvindernes situation grundlæggende problematiseres ud fra, anses kvinderne for at være uvante med at bestemme selv og uklare om egne behov. Deres kulturelt bestemte manglende forståelse af demokratiske processer hindrer dem i

at tage del i beslutningsprocesser, og deres manglende sprogkunderskaber, som forhindrer at de kan kommunikere og tage del i det svenske samfund.

Løsningen på dette problem er i praksis at arbejde med demokratiets grundprincipper og skabe en ramme for et møde med svenskere. På den måde har Foreningen først og fremmest et lærende, opdragende og integrerende formål. Foreningen bliver en form styringsteknik der skal frigøre kvinderne gennem at skabe dem som demokratiske og integrerede subjekter. Set på denne måde er de spørgsmål jeg stiller til Foreningen i det indledende kapitel ikke så vanskelige at besvare. Der er grunde til at holde møder om aftenen, de handler om at kvinderne skal frigøre sig fra deres mænd og etablere kontakter til andre foreninger. Og selv om kvinderne tilsyneladende ikke er så interesserede i Foreningen tjener den et lærende formål, som opvejer kvindernes manglende interesse. Den skal forandre frigøre dem til demokratiske borgere.

Opsummering

I dette kapitel har jeg analyseret, hvordan empowerment skabes som deltagelse og læring i demokratiske processer. Konstruktionen af empowerment får her materialitet gennem etableringen af kvindernes Forening. I og med at det ikke er kvinderne selv der har skabt Foreningen, men derimod lærerne, udgør Foreningen både et organisatorisk og disciplinært rum, der skal forme kvinderne som empowermentgjorte subjekter, og den udgør et normativt rum, der konstruerer et ideal for karakteren af indvandreres deltagelse og politiske integration i det svenske samfund. Foreningen er ikke konstrueret som en forening for politisk modmagt, men derimod som en forening, der virker for dialog og mangfoldighed. Samtidigt formidles den som et læringsrum og får på den måde karakter af en form for "Folkbildning".

Konstruktionen af Foreningen som empowermentgørende rum og konstruktionen af kvinderne som Foreningskvinder fortolker den vægt på målgruppens deltagelse, som Equalprogrammet lægger. Herudfra konstrueres empowerment gennem to forbundne diskurser om indvandreres deltagelse og politiske integration og læring i demokratiske processer. Disse er institutionelt forankret i henholdsvis den integrationspolitiske støtte til

etniske foreninger og i "Folkbildningen" som en institution for læring i demokratisk adfærd. Disse to diskurser bindes sammen gennem demos, som er det overordnede mål for integrationspolitikken, der forbinder sig til en fortælling om "Folkrørelsen" som en fortælling om social mobilisering, et bredt politisk engagement og skoling af medborgerne i demokratiske beslutningsprocesser og almen dannelse. Diskurserne kan ses som et udtryk for et "kulturbristparadigme" hvor demokratisk deltagelse er en adfærd, der skal læres gennem praksis. Et kulturbristparadigme som også problematiseres gennem lærernes problematiseringer af kvindernes demokratiske etos.

I analysen viser jeg, hvordan Foreningsrummet konstrueres som et Foreningsrum, et demokratiskolerum og et integrationsrum gennem en kombination af disciplinerende teknikker og selvteknikker. Foreningsrummet konstrueres ved at kvinderne offentligt skal bekende sig som Foreningskvinder. Demokratiskolerummet konstrueres ved, at det er læringen i demokrati, som bliver omdrejningspunktet for kvindernes aktivitet i Foreningen, snarere end selve indholdet. Foreningen konstrueres som et integrationsrum gennem tid. Møderne lægges om aftenen for at kvinderne kan møde svenske borgere. På den måde bliver Foreningen, ikke et frigørende rum for politisk modmagt, men et opdragende og lærende rum, der skal frigøre kvinderne som deltagende, integrerede og demokratiske borgere.

10. Afslutning

Jeg indleder denne afhandling med at beskrive min undren over Foreningens generalforsamling. Hvad jeg undrer mig over er, at næsten ingen af de kvinder som Foreningen henvender sig til eller de kvinder som sidder i dens bestyrelse møder op på generalforsamlingen. Jeg undrer mig over, hvorfor man afholder en generalforsamling kl. 17.00 om eftermiddagen, når alle der selv har en familie ved at det stort set er umuligt at gå hjemmefra på det tidspunkt af dagen. Endelig undrer jeg mig over, hvorfor man bliver ved med at holde liv i en forening, der ikke synes at være den store interesse for blandt de som den henvender sig til. Det strider mod min umiddelbare opfattelse af hvad empowerment er.

Som indledende eksempel er generalforsamlingen i Foreningen på den måde et koncentrat af de spørgsmål til empowerment i socialt arbejde, som mit feltarbejde i Projektet førte med sig og som har ledt til afhandlingens problemstilling. Jeg kunne have valgt at lade mine spørgsmål til Foreningen være udgangspunktet for en undersøgelse af muligheder og begrænsninger i at arbejde med empowermentorienterede metoder i socialt arbejde, og jeg kunne have undersøgt og diskuteret det ud fra en bestemmelse om hvad empowerment er, eller bør være. I stedet har jeg valgt at lade mine spørgsmål til Projektets empowermentarbejde føre til en undersøgelse af, hvordan empowerment skabes og hvad det skaber. Det vil sige at jeg flyttede fokus fra hvad empowerment er, til hvordan det bliver til. Begrundelsen for dette skift i fokus er, at empowerment både i teori og praksis er et begreb og en metode, der på ingen måde er entydig.

I kapitel 2 diskuterer jeg, hvordan empowerment, når det forstås gennem entydige kategorier af tvang og frihed, rummer flere paradokser og modsætninger. Det handler blandt andet om hvorvidt individet eller gruppen kan blive mægtiggjort, når det er andre (det vil sige de professionelle), der definerer hvori afmagten og mægtiggørelsen består. Det handler om, hvorvidt empowerment kan forenes med indsatser der er baseret på tvang. Det handler om, at empowerment er et begreb, der på en og samme tid kan fungere som samlingspunkt for politisk uforenelige ståsteder. Det kan både anvendes indenfor et neoliberalt ideologisk standpunkt der proble-

matiserer relationen mellem individ og stat, og det kan fungere som frigørende modmagt i et venstreradikalt og samfundskritisk perspektiv. Og endelig handler det om, at empowerment er blevet en del af det etablerede sociale arbejdes praktik, samtidig som det netop forbindes med en kritik af dette arbejdes umyndiggørelse og paternalisme.

Det er denne flertydighed eller måske snarere rummelighed, og de modsætninger begrebet og metoden rummer, der indebærer at jeg i kapitel 2 teoretisk undersøger, hvordan man kan forstå begrebet og hvordan man kan anvende det uden at havne i en form for evaluerende undersøgelse af en konkret empowermentpraktik, hvor kræfterne skal bruges på at undersøge og diskutere i hvilken grad Projektet kan forstås som empowermentarbejde eller ej. I afhandlingen tager jeg i stedet udgangspunkt i Cruickshanks (Cruickshank 1999) bestemmelse af empowermentbegrebet, som flytter præmisserne for hvordan empowerment teoretiseres og analyseres (se kap 2). Cruickshank ser empowerment som en produktiv magt og subjektiviteten som genstand for magten. Ud fra dette perspektiv handler empowerment i bund og grund om forandringen og skabelsen af individets subjektivitet, forstået som bevidsthed, identitet og selverkendelse. Analysen af empowerment bliver hermed en undersøgelse af empowerment som en form for magt, og analysen handler om, hvordan denne proces går for sig. Dette perspektiv på empowerment knytter sig til Foucaults perspektiv på magt og styring, hvor styring er en magtform, der ved hjælp af forskellige magtteknikker, retter sig mod at påvirke folks adfærd, så de bliver i stand til at styre sig selv i overensstemmelse med styringens mål. Empowerment som metode for individets eller gruppens frigørelse vil derfor altid indebære en bestemmelse af hvad der skal frigøres fra og indebære en frihed til noget (se Øvrelid 2007). Det er ved at undersøge disse spørgsmål, at man kan få indblik i hvori bestemmelsen af frigørelsen og friheden består. I afhandlingen har jeg valgt at undersøge, hvordan denne "frigørelse fra" og dette "noget" skabes i den konkrete praktik. Jeg stiller derfor spørgsmålene:

- Hvordan skabes empowerment i Projektet?
- Hvad skal disse empowermentpraktikker skabe?

Jeg flytter dermed fokus fra hvad empowerment er, til hvordan det bliver til i en konkret praktik. I den forstand er undersøgelsen et lokalt studie af

et konkret empowermentarbejde, som ikke uden videre kan generaliseres til at være gældende for empowermentarbejde i al almindelighed. Alligevel har undersøgelsen et mere generaliserende sigte. Dels ud fra dens teoretiske ambition om gennem en empirisk undersøgelse at problematisere den teoretiske forestilling om frigørelse, som er indeholdt i empowermentbegrebet. Dels ud fra, at de empowermentpraktikker jeg undersøger i Projektet ikke kan forstås som lokalt isolerede praktikker. Hvad der finder sted i en lokal kontekst, må forstås som praktikker, der er knyttet til samfundsmæssige og institutionelt forankrede diskurser, som sætter sig igennem og former Projektets praktikker og teknikker, og som sådan hverken er lokale eller kan isoleres til Projektet. Projektet er ikke kun udtryk for en unik og lokal praktik, der ikke giver mening eller har forklaringskraft ud over sig selv.

I det følgende præsenteres afhandlingens konklusioner. Jeg tager her udgangspunkt i de præciserende spørgsmål, der stilles i slutningen af kapitel 3.

- Hvilken viden om kvinderne produceres i Projektet, og hvordan fremkommer denne viden?
- Hvordan anvendes magtteknikker af disciplinerende og selvstyrende karakter til at forme kvindernes subjektivitet?
- Hvilke former for subjektivitet skal skabes gennem empowermenttøringen?

Jeg har i afhandlingen søgt at vise, at den viden om kvinderne, som ligger til grund for de empowermenttørende teknikker, er en viden som ikke kan adskilles fra den sammenhæng den skabes indenfor. Det vil sige når kvindernes problemer objektiveres gennem problematiseringer, som siden kan gøres til genstand for empowermenttørende teknikker, er der ikke tale om, at disse problematiseringer udgør en sandhed i essentiel eller objektiv mening. Der er derimod tale om en sandhed, der produceres ud fra de diskurser, som omgiver det institutionelle rum problematiseringerne relaterer til, hvor diskurserne afspejles i de teknikker i form af disciplinerings- og selvteknikker som anvendes. Samtidig har jeg søgt at vise at et fælles træk ved disse diskursivt bestemte problematiseringer er, at de tager udgangspunkt i bestemmelsen af kvinderne som "den kulturelle anden". Bestemmelsen af kvinderne som kulturelt afvigende fra en svensk norm, som grundlag for de øvrige institutionelt forankrede diskurser, fungerer

både ved at producere en bestemt form for viden om kvinderne, der siden bliver grundlag for konstruktionen af empowerment og de empowermentgørende teknikker, og fungerer herved som et led i skabelsen af svensk identitet, normer og værdier. Netop fordi Projektet relaterer til forskellige problemstillinger (selvudvikling, selvforsørgelse, deltagelse og demokratisk læring), som er forankret i forskellige institutionelle rum og diskurser, er disse problematiseringer og konstruktioner ikke entydige. Hvordan kvindernes subjektivitet problematiseres, og hvordan empowerment konstrueres og skabes ved hjælp af forskellige teknikker er med andre ord afhængig af det institutionelle rum og de diskurser der relateres til. Frigørelsen og dens praktikker og teknikker, må ses i forhold til hvad der skal frigøres fra. Et fælles træk ved problematiseringerne er dog, at de grundlæggende problematiserer kvindernes subjektivitet ud fra deres kulturelle andethed og deres rolle som kvinder, men herudover er problematiseringerne forskellige. De skaber forskellige konstruktioner af empowerment, og empowerment skabes ved hjælp af forskellige praktikker og teknikker.

Problematiseringer ud fra køn og kultur - konstruktionerne af empowerment og dets teknikker

I kapitel 5 viser jeg hvordan de problemstillinger som Equalprogrammet retter sig mod at løse (bekæmpelse af ulighed og diskriminering som kommer til udtryk i udsatte gruppers udelukkelse fra arbejdsmarkedet) omsættes i Projektets grundlæggende problematiseringer af kvinderne og deres situation. Udgangspunktet for disse problematiseringer er, at kvindernes situation kan føres tilbage til de kulturelt bestemte undertrykkende og patriarkale relationer de indgår i med deres mænd. Deres mangelfulde svenske sprog kan føres tilbage til, at manden ikke vil slippe dem ud af hjemmet. At lære svensk fremstår som en trussel mod mandens autoritet. Deres manglende bevidsthed om deres egne muligheder skyldes mandens undertrykkelse osv.. Andre forklaringer på kvindernes og familiernes situation forsvinder stort set ud af billedet, eller kobles mere eller mindre eksplicit til denne relation. Dermed konstrueres empowerment også grundlæggende som en frigørelse fra manden og den patriarkale relation. Empowermentgørelsen er således ikke en hvilken som helst frigørelse. Den har et helt bestemt indhold og retning. Dette udgangspunkt former de problematiseringer af kvindernes subjektivitet og de konstruktioner af empowerment, som skabes ud fra de forskellige problemområder som Equalpro-

grammet aktualiserer. I afhandlingen udvælger jeg disse områder ved at tage udgangspunkt i, hvordan empowerment konstrueres i forhold til en problematisering af kvindernes som udsat gruppe, og hvordan empowerment konstrueres i forhold til deres fravær på arbejdsmarkedet og endelig hvordan det konstrueres i forhold til deltagelse i samfundet og dets demokratiske processer.

Empowerment som selvudvikling

Problematiseringen af kvinderne som udsat gruppe ud fra en kulturelt bestemt patriarkal relation, bliver grundlaget for konstruktionen af empowerment, og for de magt- og selvteknikker, der anvendes i Projektet til at bearbejde kvindernes subjektivitet. Disse teknikker bidrager samtidig til at bekræfte den grundlæggende viden og problematisering af kvinderne. Empowerment konstrueres ud fra en diskurs i det sociale arbejde om, at individet for at kunne frigøres først må løse sit problematiske selvforhold. Empowerment bliver ud fra en kulturel problematisering et selvudviklingsprojekt, der handler om at kvinderne skal frigøre sig fra deres mænds magt og lære at betragte sig selv som handlekraftige og i besiddelse af valgmuligheder. I Projektets skabes der en art disciplinære rum, indenfor hvilke kvindernes subjektivitet kan formes. Det mandefrie rum, som både i tid og rum adskiller kvinderne fra deres mænd og selvansvarlighedsrummet, der bliver et disciplinerende rum både gennem den fysiske inddeling af rummet og den sociale og geografiske spredning af rum, som kvinderne skal navigere mellem, kan ses som disciplinære teknikker der søger at forandre kvinderne til selvstændige og bevidste kvinder, der kan frigøre sig fra det patriarkale og tage ansvar for eget liv. Anerkendelsesrummet, hvorigennem kvindernes kundskaber og kultur disciplineres gennem at blive placeret i rette tid og sted. Som når festen bliver det rette element for fremvisning af kultur. Selvteknikker i form af selvevalueringer, dagbøger, hvor kvinderne skal reflektere over sig selv og deres læring og opstille mål. Endelig inspirationsrummet, hvor bekendelse som et næsten magisk ritual, skal fungere ved at gøre forandringen af kvindernes subjektivitet som selvstændige og ansvarlige kvinder sandfærdig. Gennem aktiviteterne i disse tematiske rum, skal kvinderne blive bevidste om deres situation og deres behov for forandring.

Empowerment som pligten til selvforsørgelse

Den kulturelle problematisering af kvindernes fravær på arbejdsmarkedet konstruerer empowerment på en anden måde. Konstruktionen af empowerment tager her udgangspunkt i en moralsk og individualiseret diskurs. Indenfor denne diskurs er det er den enkeltes vilje til at ville arbejde og dermed påtage sig en borgers forpligtelse overfor samfundet, som er styrende for konstruktionen og de teknikker der skal bearbejde kvindernes subjektivitet. Forankret i et institutionaliseret aktiveringsrum, som jeg betegner som rettighedens og pligtens rum, konstrueres empowerment som pligten til at tage ansvar for sig selv og forsørge sig selv. Hermed flyttes problematiseringen af kvindernes subjektivitet ind i et andet rum. Udgangspunktet er stadig at kvindernes relation til deres mænd som årsagen til deres udelukkelse, men det er ikke undertrykkelsen af kvinderne som bliver hovedproblemet, men derimod kvindernes moral og adfærd (i dette rum har de på sin vis deres moralske habitus til fælles med deres mænd). Problematiseringen af moralen sker på et kulturelt grundlag. Der stilles spørgsmål ved deres forestilling om at samfundet vil betale for, at de går hjemme og passer deres børn, og deres manglende engagement i at blive en del af arbejdsmarkedet bliver forstået som et kulturelt betinget moralsk og individuelt problem.

De empowermentgørende teknikker er givet ud fra det aktiveringsrum som Projektet befinder sig i. Det er ikke nødvendigvis noget lærerne opfinder eller billiger, men noget som er bestemt gennem statslig lovgivning og kommunale regler. Disciplineringen som magtform virker her ved tvang gennem at registrere kvindernes nærvær i tid og rum, og gøre det til grundlag for udbetalingen af deres socialbidrag og den virker gennem kontrakten som en selvdisciplinering, hvor kvinderne skal forpligte sig til at udvikle sig og lade sig beskæftige. Tvangen som magtform i empowermentgøringen kan her ses som legitim, fordi den har som formål at oplyse kvinderne så de kan træffe de rigtige valg. Tvangens teknikker bidrager til at skabe og bekræfte den viden om kvinderne, som er grundlaget for teknikkerne. Når kvinderne ikke kommer til tiden, eller er borte uden at give begrundelser, læses det ind i den moralske diskurs. På den måde bidrager aktiveringsrummet til at problematisere kvinderne på en bestemt måde og derved forme de empowermentgørende teknikker. Kombinationen af en grundlæggende kulturel problematisering og den moralske diskurs åbner i det hele taget for at problematisere kvindernes situation ud fra deres sub-

ektivitet. Problematiseringer, som bidrager til at objektivere bestemte sider af kvindernes problemer, bliver grundlaget for disciplinerende teknikker, der skal forme deres adfærd, så de kan blive frigjorte. Det vil sige at de kan blive i stand til at opfylde pligten til at forsørge sig selv, tage ansvar for sig selv og ikke overlade det til samfundet.

Empowerment som deltagelse og læring i demokratiske processer

Den kulturelle problematisering af kvindernes anonymitet og deres manglende deltagelse i det politiske offentlige rum konstruerer empowerment ud fra forbundne diskurser om betingelserne for indvandreres integration i samfundet og demokrati, som en adfærd der skal læres. Konstruktionen af empowerment ud fra en integrations- og demokratidiskurs, problematiserer kvinderne på et kulturelt grundlag fra to sider. Dels ud fra at den anonymitet og isolation, som de er underlagt, kan føres tilbage til manglende kulturel integration i det svenske majoritetssamfund. Dels gennem at problematisere deres forståelse af demokrati. Ved at problematisere kvindernes problem ud fra kulturel integration og manglende demokratiforståelse skabes empowerment gennem disciplinære og bekendende teknikker, der skal forme dem som deltagende, integrerede og demokratiske borgere. Foreningen bliver ikke en platform for modmagt mod undertrykkende strukturer i samfundet. Den bliver i stedet på en gang et redskab til at konstruere kvinderne som integrerede subjekter der har taget et demokratisk etos til sig, og rammen om disciplinerende teknikker, der gennem deres elementer af tvang, bekræfter problematiseringen af kvinderne som ubekendte med demokratiet. Der anvendes også selvteknikker i form af bekendelse, hvor kvinderne skal stå frem og bekende deres Forening overfor omverdenen for ad den vej at gøre fortællingen om de aktive kvinder virkelig og sand. Kvinderne skal skabes som frigjorte, integrerede og demokratiske borgere

Hvad skal de empowermentgørende praktikker skabe?

Projektet skal skabe kvinderne som frigjorte kvinder. De skal frigøres gennem at blive selvansvarlige, selvforsørgende og deltagende demokratiske borgere. Denne frigørelse gives først og fremmest indhold gennem kulturelt bestemte patriarkale undertrykkelsesmønstre. Gennem problematiseringerne skabes samtidig en svensk kvindelig subjektivitet, som udgør

modsætningen til kvindernes. Problematiseringer og teknikker skaber det normale og ønskværdige svenske kvinde og medborger.

Empowerment kan ikke forstås som en frigørende metode, hverken for kvinderne og egentlig heller ikke for lærerne. Det er en magtform der skal skabe bestemte subjekter, som korresponderer med det som er empowermentgøringens mål. Subjektiviteten og frigørelsen kan ikke føres tilbage til et essentielt indhold. Man frigøres altid til noget, og frigørelsen gives et særligt indhold ud fra den kontekst den finder sted i. Foucaults perspektiv på magt og frigørelse er blevet kritiseret for at være nihilistisk. Magtens årsager identificeres ikke, og kan derfor heller ikke bestemmes. Perspektivet kan ikke anvendes til at afdække hvem der besidder magten, og dermed undermineres også muligheden for kritik og social forandring (Devaux 1996). Hvad denne kritik ser bort fra er, at det ikke er muligt at sætte ord på et frit subjekt uden samtidig at betjene sig af det sprog, som har skabt behovet for at tale om et frit subjekt. Dermed risikerer man at reproducere den magt og ulighed som man i udgangspunktet ønsker at gøre op med (Aladjem 1996). Det vil sige, uanset ideologiske eller politiske udgangspunkt for at bekæmpe undertrykkelsen er disse sandheder, både produkt og producent af magtforhold. Gennem at hævde et essentielt subjekt og isolere magten til et bestemt punkt, ud fra hvilket den skal bekæmpes, reproduceres magtforholdene blot fra et andet udgangspunkt. Det er ikke kun en akademisk og filosofisk diskussion. Den har også praktiske konsekvenser i politisk forandringsarbejde såvel som socialt arbejde der beskæftiger sig med at forandre udsatte gruppers situation.

I afhandlingen har jeg søgt at vise, at når problematiseringerne af kvinderne overvejende sker ud fra kultur og når viljen til at frigøre kommer til at handle om at frigøre fra en kultur, skabes kvinderne som subjekter på en helt bestemt måde og med et helt bestemt indhold. De skabes som afvigende fra en svensk norm. Den frigørelse som Projektet skal skabe, risikerer at blive et fængsel i og med at dens særlige problematiseringer udelukker andre forhold der kan have betydning for kvindernes situation. Empowermentgøringen italesætter individet eller gruppen på en bestemt måde, og udgrænser dermed andre forhold, der kan have betydning for deres situation. Dermed risikerer Projektets vilje til at frigøre at blive et institutionelt rum, der i sig selv opretholder den ulighed som den var tænkt at skulle frigøre fra.

Summary: The will to liberate

Empowerment is a concept and a method in social work associated with liberation from oppression. Some paradoxes inherent in the concept and method of empowerment, however, lead to questioning the contradiction between freedom and force that is usually framed by “empowerment”. This dissertation investigates how empowerment is created in a concrete language and an integration project directed towards a group of women with refugee and immigrant background. The Project was part of the Equal Program under the European Social Fund. Departing from the paradoxes characterizing empowerment, the principal research questions of the dissertation are:

How is empowerment created in the Project?
What shall practices of empowerment create?

In the dissertation I demonstrate that empowerment as the will to liberate, cannot be understood as a liberating method. Rather it has to be understood as a form of power aiming to create certain subjects corresponding to the objective of the making of empowerment. In other words, liberation cannot be derived from an essential meaning. The meaning of liberation receives a specific meaning from the institutional context within which it takes place and are being made.

I show that the problematization of the women, which is the precondition for empowerment, is principally, based on culture. When the will to liberate is about liberation from a culture, the women are created as deviating from a Swedish norm. Empowerment frames the individual or the group in a specific way, whereby other conditions that can have importance for their situation as a marginalized group are foreclosed. The will to liberate in this way risks becoming an empowerment space that itself sustains the inequality from which it was intended to liberate.

The empirical analysis is based on a theoretical discussion of the concept carried out in Chapters 2 and 3. The objective is to investigate how empowerment can be theoretically understood in spite of the obvious contra-

dictions and tensions associated with the concept in theory as well as in its practical application. These contradictions and tensions are expressed at different levels. Logically, in how it is possible to empower without executing power, politically, in terms of the attraction that the concept of empowerment has had for left-wing as well as neo-liberal ideological perspectives. And finally, in terms of change, referring to the question of what kind of change empowerment in social work is supposed to bring about. I demonstrate how the concept of empowerment is caught up in a dichotomous universe of empowerment vs. paternalism, liberation vs. force, oppression vs. emancipation, etc., which makes it difficult to use as a starting point for an investigation of the practices of social work and what it creates.

Based on the French philosopher Michel Foucault's concept of power, I employ a perspective of power analysis, within which empowerment is perceived as a productive power, and the subjectivity of the individual is seen as an object of power. In this perspective Empowerment is basically about the change and creation of the subjectivity of the individual, understood as consciousness, identity and self-knowledge. Empowerment is supposed to change to "something". What that "something" is, and how it is created through different techniques must be investigated in its concrete practice. Empowerment becomes a way to govern to change and create subjects in accordance with its own objective. The analysis of empowerment hence turns into an investigation of empowerment as a form of productive power, and addresses the question of how empowerment is created, and what it itself creates.

The investigation is based on anthropologically inspired fieldwork. I followed an integration project for women with refugee and immigrant background in a medium-sized Swedish municipality during the period autumn 2003 to spring 2005. Qualitative methodological triangulation was applied, i.e. a combination of observation, qualitative focus group interviews with the teachers in the Project and documents, comprising programmes, applications and Project information material. The analysis is organized according to the areas determined by the Equal Programme as central for the empowerment of vulnerable groups in society. I analyze the material (observations, interviews and documents) with a discursive view towards the different ways in which empowerment is constructed, the

different ways in which the women's subjectivity is problematized and the different disciplining and self-disciplining techniques that are used in the Project to empower the women.

Chapter 5 analyzes how the women are problematized as a vulnerable group. The women's situation is problematized on gender and ethnicity as determined by specific oppressive patriarchal relations. These definitions and categorizations makes the Project design an empowering initiative. This kind of problematization gains meaning in different ways. Firstly, it reduces the social inequalities experienced by the women to an essentially cultural problem that cannot be related to the other inequality producing power structures in society. Secondly, the problematization of the women creates the women as subjects with certain characteristics. Through this problematization, the Swedish self-perception and identity as emancipated and modern women, is created. In this way empowerment contributes to produce a norm for Swedishness.

Chapter 6 describes the organization of the Project, its physical setting and the different activities of the Project. The description has a double purpose; firstly, it presents a framework of understanding the landscape within which the subsequent analytical chapters are set. Secondly, the organization of the Project, its physical and architectural subdivision, represents a space created to empower the women on the basis of the way their problems are framed. The organization of the Project, its organizational and physical space and its subdivision and activities are, thus, not unimportant or neutral, it is a normative space, created in order to liberate.

The analysis in Chapter 7 shows how empowerment, institutionally rooted in the social work, departing from a discourse of the individual having to solve its problematic self-relation in order to be emancipated. The cultural problematization of the women's subjectivity means that empowerment becomes a self-development project, in which the women are to emancipate themselves from their husbands and learn to see themselves as assertive and as having choices. In the analysis, I demonstrate how empowerment is created through the establishment of a kind of disciplinary space, within which the women's subjectivity can be worked with. The male-free space that separates the women from the man both in time and

space, the self-responsibility-space, which becomes a disciplining space, both through the physical sub-division and the social and geographical distribution of spaces between which the women are to navigate, can be seen as disciplinary techniques aiming to change the women into independent and conscious women and take on responsibility for their lives. By placing the women within the right time and space, an acknowledgement-space is created through which their knowledge and culture are disciplined. Finally, there is the inspiration-space, where confession - as an almost magical ritual - is to make come true the change of the women's subjectivity as independent and responsible women. Through the activities in these spaces, the women are expected to become conscious about their situation and need for change.

The analysis in Chapter 8 shows how the problematization of the women's absence from the labour market, constructs empowerment in a different way. In this aspect, the construction of empowerment takes its point of departure in a moral and individualized discourse rooted in labour market-policy and activation policy. Within this discourse the individual's will to work, and the citizen's obligation towards society, becomes determining for the construction and techniques employed to work on the women's subjectivity. In the activation-policy space, which I call the space of rights and obligations, empowerment is constructed as the obligation to assume responsibility to support one-self. The problematization of the women's subjectivity is hence moved into a different space. It is not the oppression of the women that is the problem here, but rather the women's moral behaviour. The problematization of their moral takes place on a cultural basis. The empowerment techniques are given by the activation space within which the Project is located. The techniques, in this case, are not necessarily invented or approved of, by the teachers of the Project, but are determined by State law and municipal rules. Disciplination as a form of power works through force as the women's presence in time and space is registered and turned into a condition for receiving their social payment. It works through the contract as a form of self-disciplining, according to which the women oblige themselves to develop themselves and let themselves be employed. Force, as a form of power in empowerment can be seen as legitimate, because it serves the purpose of informing the women so that they can make the right decisions. The techniques of force con-

tribute to create and confirm that same knowledge about the women which is the basis for the techniques.

Chapter 9 analyses the cultural problematization of the women's anonymity and lacking participation in the political public space. The construction of empowerment in this case departs from the conditions for the integration of immigrants into society and democracy as a behaviour that has to be learned. Rooted in the institutional space related to integration policy, empowerment is constructed within an integration and democracy discourse that problematize the women twofold on a cultural basis. One aspect is the anonymity and isolation to which they are subjected and which is caused by their lacking cultural integration into the Swedish majority society. The other aspect has to do with their perception of democracy. By problematizing the women due to their lacking cultural integration and understanding of democracy, empowerment is created through the establishment of a women's Association. This Association represents a framework for the employment of disciplining and confession techniques that are meant to subjectivize the women as integrated and democratic citizens. The Association thus does not become a platform for counter-power against the oppressive social structures. Instead, it represents a tool to construct the women as integrated subjects adopting a democratic ethos, as well as a frame for disciplining techniques.

Litteraturliste

- Adams, Richard (2003) *Social work and empowerment*. Palgrave: Macmillan
- Aladjem, Terry K. (1996) *The Philosopher's prism: Foucault feminism and Critique*. In Feminist Interpretations of Foucault. Susan J. Hekman (ed). The Pennsylvania State University Press. University Park, Pennsylvania.
- Altern, Inger og Lisbeth Høltedahl (1995) Kunnskap om oss og andre. *Norsk antropologisk tidsskrift*, 1, 4 - 22
- Althusser, Louis (1976) *Filosofi frå proletær klasståndpunkt*. Bo Cavefors Bokförlag
- Andersen, John, (2003) Empowerment i storbyens rum. I John Andersen, Anne-Marie Tyroll Beck, Catharina Juul Kristensen & Jørgen Elm Larsen (red.): *Empowerment i storbyens rum – et socialtvidenskabeligt perspektiv*. København: Hans Reitzels Forlag
- Andersen, Niels Åkerstrøm (1999) *Diskursive analysetrategier. Foucault, Kosselleck, Laclau, Luhmann*, København: Nyt fra samfundsvidenskabernes.
- Andersen, Niels Åkerstrøm (2003) *Borgerens kontraktliggørelse*. København: Hans Reitzels Forlag
- Andersen, Niels Åkerstrøm, Lars Skov Henriksen & Mette Tobiasen (2003) Empowerment. I *Grus*, 70, 4-6
- Andersson, Gunnar & Anders Persson (1999) Närhet/distans forskare/informant forskning/undervisning några avslutande reflektioner. I Katarina Sjöberg (red.): *Mer änn kalla fakta*. Lund: Studentlitteratur.
- Askheim, Ole Petter (2007) Empowerment – Olika infallsvinkler. I Ole Petter Askheim & Bent Starrin (red.): *Empowerment i teori och Praktik*. Malmö: Gleerups
- Askheim, Ole Petter & Beng Starin (2007a): Empowerment – ett modeord. I Ole Petter Askheim & Bent Starrin (red.): *Empowerment i teori och Praktik*. Malmö: Gleerups
- Askheim, Ole Petter & Beng Starin (2007b): Umaningar inom socialt arbete. I Ole Petter Askheim & Bent Starrin (red.): *Empowerment i teori och Praktik*. Malmö: Gleerups

- Bary, Andrew, Thomas Osborne & Nikolas Rose (1996) Introduction I Andrew Barry, Thomas Osborne & Nikolas Rose (eds): *Foucault And the political reason. Liberalism, neoliberalism and rationalities of government*. Cambridge: University Press
- Bengtsson, Bo (2004) Föreningsliv, makt och integration – et inledande perspektiv. I *Föreningsliv, makt och integration, Rapport från integrationspolitiska maktutredningens forskningsprogram*, DS 2004:49. Stockholm: Justitsdepartementet
- Borevi, Karin (2004) Den svenska diskursen om staten, integrationen och föreningslivet I *Föreningsliv, makt och integration, Rapport från integrationspolitiska maktutredningens forskningsprogram*, DS 2004:49 Stockholm: Justitsdepartementet
- Brante, Thomas (2003) Konsolideringen av nya vetenskapliga fält – exemplet forskning i socialt arbete. I *Socialt arbete. En nationell genomlysning av ämnet*. Stockholm: Högskoleverket, 2003: 16 R.
- Butler, Judith (2004) *Genus ogjort*. Norstedts Akademiska Förlag
- Clifford, James (1986) Partial truth. I James Clifford og George E. Marcus. (eds.): *Writing Culture. The poetics and politics of ethnography*. Berkely, University of California Press.
- Cruikshank, Barbara (1999) *The Will to Empower. Democratic citizens and other Subjects*. London: Cornell University Press.
- Davis, Karen (1999) Närhet och gränsdragning. I Katarina Sjöberg (red.): *Mer änn kalla fakta*. Lund: Studentlitteratur.
- Dean, Mitchell (2006) *Governmentality. Magt & styring i det moderne samfund*. Frederiksberg: Forlaget sociologi.
- Deleuze, Gilles (1996) Foreword: The Rise of the Social I Donzelot, Jacques: *The polizing of families*. Baltimore: John Hopkins University Press
- Denvall, Verner & Tabitha Wright Nielsen (2006) *Innovationsparadoxen En studie av två försök att med nyskapande insatser lösa sociala problem*. Växjö: IVOSA, Växjö Universitet
- Deveaux, Monique (1996) *Feminism and Empowerment: A critical reading of Foucault*. I Feminist Interpretations of Foucault. Susan Hekman (eds.). Pennsylvania: The Pennsylvania State Press
- Elm Larsen, Jørgen (2002) Marginale mennesker i marginale rum. I Margaretha Järvinen, Jørgen Elm Larsen & Nils Mortensen, (red.): *Det magtfulde møde mellem system og klient*. Århus: Århus Universitetsforlag.

- Eriksson, Catharina, Maria Eriksson Baz & Håkan Thörn (1999) Den postkoloniala paradoxen och det "mångkulturella". En introduktion till postkolonial teori. I Eriksson, Catharina, Maria Eriksson Baz & Håkan Thörn (red.): *Globaliseringens Kulturer. Det postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*. Nora: Nya Doxa
- ESF-rådet (2009) *Gemenskapsinitiativprogram för Equal 2000 – 2006 Sverige*, (elektronisk).
http://www.esf.se/upload/Equal/Styrdokument/Gemenskapsinitiativprogram_Equal.pdf (09.03.09)
- Face Europe (2001) *Ordkraft. Equalprojekt för invandrarkvinnor. Ansökan till gemenskapsinitiativet Equal – 2001*
- Face Europe (2002) *Ordkraft. Equalprojekt för invandrarkvinnor. Ansökan till gemenskapsinitiativet Equal – fas II*
- Fahlgren, Siv (1999) *Det sociala livets drama och dess manus. Diskursanalys, kön och sociala avvikelser*. Umeå: Umeå Universitet. Institutionen för socialt arbete. Nr. 29
- Fahlgren, Siv & Sawyer, Lena (2005) Maktrelationer och normaliseringsprocesser i välfärdsstaten *Kvinnovetenskapligt tidskrift*. 2, 95-106
- Flybjerg, Bent (1992) *Rationalitet og magt. Det konkrètes videnskab*. Akademisk forlag.
- Fogh Jensen, Anders (2002) Indledning I Foucault, Michel: *Overvågning og straf. Fængslets fødsel*. Fredriksberg: Det lille forlag.
- Foucault, Michel (1980) Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972 -1977. Colin Gordon (eds.), New York: Pantheon Books
- Foucault, Michel (1983) The subject and Power. I Dreyfuus, Hubert L & Paul Rabinow. *Michel Foucault: Beyond Structuralism and hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel (1986) *The Archeology og Knowledge*. London : Tavistock
- Foucault, Michel (1988) Technologies of the Self. I Luther H. Martin, Huck Gutman & Patrick H. Hutton (eds.): *Technologies of the self. A seminar with Michel Foucault*. Boston: The University of Massachussets Press
- Foucault, Michel (1991): Questions of method I Graham Burchell, Colin. Gordon and Peter Miller (eds.): *The Foucault effect: Studies in Governmentality*. London: Harvester Wheatsheaf.

- Foucault, Michel (1994) *Power, Essential Works of Foucault 1954-1984 Vol.3*, James Faubion (eds). New York: New Press.
- Foucault, Michel (1997) Subjectivity and Truth. I Paul Rabinov (ed.): *Michel Foucault Ethics Subjectivity and truth. The Essential Works of Michel Foucault 1954 – 1984 Volume one*. Allen Lane: The Penguin Press.
- Foucault, Michel (1999) *Diskursens orden*. Oslo: Spartacus
- Foucault, Michel (2002) *Overvågning og straf Fængslets fødsel*. Frederiksberg: Det lille Forlag
- Foucault, Michel (2004) *Brugen af nydelserne. Seksualitetens historie bind 2*. Frederiksberg: Det lille forlag
- Foucault, Michel (2006) *Viljen til viden. Seksualitetens historie bind 1*. Frederiksberg: Det lille forlag
- Freire, Paulo (1972) *Pedagogik för förtryckta*. Gummesons.
- Geertz, Clifford (1973) *The Interpretation of Cultures*. New York: Basics Books
- Giertz, Anders (2004) *Making the poor work. Social Assistance and Activations Programs in Sweden*. Lund: Lund Dissertation in Social Work, 19.
- Giertz, Anders (2006) Fra “welfare” til “workfare”. I Tine Egelund & Turf Böcker Jakobsen (red.): *Behandlingsbegreb og praksis i social arbejde*. København, Hans Reitzels Forlag.
- Gruber, Judith & Edisson J.Trickett (1987) Can we empower others? The Paradox of empowerment in the Governing of an Alternative School. I *American Journal of Community Psychology*, 15, 3, 178 -188
- Gullestad, Marianne (1999) *Kunnskap for hvem? Moderne virkeligheter og utfordringer for socialantropologien*. *Norsk antropologisk tidsskrift*. 2, 91-96
- Hall, Stuart (1992) *The west and the Rest: Discourse and power* I Hall, Stuart & Bram Griben (eds.): *The Formation of Modernity* Cambridge Polity Press University (in association with the Open University)
- Hall, Stuart (1999) Kulturell identitet och diaspora. I Eriksson, Catharina, Maria Eriksson Baz & Håkan Thörn (red.): *Globaliseringens Kulturer. Det postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*. Nora: Nya Doxa
- Hammersley, Martyn & Paul Atkinson (1995) *Ethnography. Principles in practice*. London: Routledge
- Haraway, Donna (1988) Situated Knowledges. The science Question in Feminism and the Privilege of Partial PerspectiveI. *Feminist Studies*. 14, 3, 575-599

- Hastrup, Kirsten (1992) *Det antropologiske projekt. Om forbløffelse*. København: Gyldendal
- Hedblom, Agneta (2004) *Aktiveringspolitikens janusansikte. En studie av Differentiering, Inklusion oc Marginalisering*, Lund: Lund Dissertation i Social Work.16
- Heede, Dag (1992) *Det tomme menneske. Introduktion til Michel Foucault*, København: Museum Tusulanums Forlag.
- Henriksen, Lars Skov & Anick Prieur (2004) Et nyt perspektiv på magt i det sociale arbejde. *Dansk sociologi*, 3, 15, 101 -110
- Howell, Signe (2001) Feltarbeid i vår egen bakgård. Noen refleksjoner rundt nyere tendenser i norsk antropologi. *Norsk antropologisk tidskrift*, 12,1/2, 16-24
- Hutchinson, Gunn Strand (2004) Samfunnsarbeid – undervurdert som arbeidsmåte I *Nordisk sosialt arbeid*. 3, 24, 208-222
- ISF *Definition of Social Work* (elektronisk) <http://www.ifsw.org/en/p38000208.html> (17.02.09)
- Johansson, Håkan (2006) *Svensk aktiveringspolitikk i nordiskt perspektiv*. Stockholm: Expertgruppen för studier i samhällsekonomi (ESS) Rapport, vol.3, Ministry of Finance,
- Johansson, Håkan & Bjørn Hvinden (2007) Re-activating the Nordic welfarestates: do we find a distinct universalistic model? I *International Journal of sociology and Social Policy*, 27, 7/8, 334-346
- Järvinen, Margaretha: The Biographical illusion. Constructing Meaning I *Qualitative interviews. Qualitative Inquiry*. 6, 3, 370-391
- Järvinen, Margaretha & Nils Mortensen (2002) Det magtfulde møde mellem system og klient – teoretiske perspektiver. I Margaretha Järvinen, Jørgen Elm Larsen, & Nils Mortensen (red.): *Det magtfulde møde mellem system og klient*. Århus: Århus Universitetsforlag.
- Järvinen, Margaretha & Nanna Mik Meyer (2003): Institutionelle paradokser. I Margaretha Järvinen og Nanna Mik Meyer (red.) *At skabe en klient*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Krejsler, John (2002) *Læring, magt og individualitet - Når pædagogik iscenesættes som selvbestemmelse*. København: Gyldendal
- Kruuse, Emil (2007) *Kvalitative forskningsstrategier I psykologi og beslægtede fag*. København: Dansk psykologisk forlag
- Lahti-Edmark, Helene (2002) *Förort i focus - interventioner för miljoner*. Norrköping: Integrstionsverkets rapportserie 2002:01.

- Leonardsen, Dag (2007) Empowerment in social work: an individual vs. a relational perspective. *International Journal of Social Welfare*, 16, 1, 3-11
- Malinowski, Bronislaw (1984 (1922)) *Argonauts of the Western Pacific. An account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. Prospect Heights: Waveland Press.
- Mallander, Ove, Anna Meeuwisse & Sune Sunesson (1998): Normalisering.. I Verner Denvall og Tord Jacobson (red.): *Hverdagsbegreber i socialt arbejde. Ideologi, teori og praksis*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Meeuwisse, Anna & Swärd, Hans (2006) Vad är socialt arbete. I Anna Meeuwisse, Sune Sunesson & Hans Swärd (red.): *Socialt arbete en grundbok*. Stockholm: Natur och kultur.
- Mohanty, Chandra Talpade (1999) Med västerländska ögon. Feministisk forskning och kolonial diskurs. I Eriksson, Catharina, Maria Eriksson Baz & Håkan Thörn (red.): *Globaliseringens Kulturer. Det postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*. Nora: Nya Doxa
- Mulinari, Diana (2005) Forskarens biografi och situerad kunskapsproduktion. I Karen Davis, Åsa Lundquist & Diana Mulinari (red.): *Att umana vetandets gränisar*. Stockholm: Liber
- Nilsson, Roddy (2008) *Foucault – en introduktion*. Malmö: Égalité
- Nygren, Lennart (2006) *Socialt arbete som ämne*. I Anna Meeuwisse, Sune Sunesson & Hans Swärd (red.) *Socialt arbete en grundbok*. Stockholm: Natur och kultur.
- Ordkraft Equal (2005) *Alla bliver vinnare. Lyckad praktik, handledning för arbetsgivare*. www. Ordkraft Equal (2005)
- Ordkraft Equal (2005) *Equal Ordkraft. Arbetsplatslärande och språkutveckling*.
- Osman, Ali (2005) Folkbildning i ”integrationens” tjänst. Folkbildningens dilemma och invandrerföreningars pragmatism I Magnus Dahlstedt & Fredrik Herzberg (red.): *Demokrati på svenska? Om Strukturell diskriminering och politiskt deltagande*. SOU 2005:112
- Otto, Lene (2003) *Foucaults ”governmentalitetsteori” Styringsteknologi og subjektivitet*. Arbejdsrapport 1. udkast (elektronisk). <http://etnologi.ku.dk/upload/application/pdf/f51d6748/Governmentality.pdf> (17.02.09)
- Poulsen, Lars (2006) *Kampen om subjektiviteten – En neo-foucaultiansk analyse af den senkapitalistiske magts subtile former*. Specialeafhandling i filosofi, Institut for medier, erkendelse og formidling, Københavns

- Universitet. (elektronisk),
<http://www.folketshus.dk/fd/Tekster/Kampen%20om%20subjektivitet.en.pdf> (09.03.09)
- Rappaport, Julian (1987) Terms of empowerment/exemplars of prevention: Toward a Theory for Community Psychology. *American Journal of Community Psychology*. 15, 2, 121-148
- de los Reyes, Paulina (2001) *Mångfald och differentiering. Diskurs, olikhet och normbildning inom svensk forskning och samhällsdebat*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet
- de los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana (2005) *Intersektionalitet*. Stockholm: Liber
- de los Reyes, Paulina & Masoud Kamali (2005) Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering. I Paulina de los Reyes & Masoud Kamali (red.) *Bortom vi och dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering* SOU 2005: 41
- Riger, Stephanie (1993) What's wrong with empowerment. *American Journal of Community Psychology*. 22, 3, 279-292
- Ronnbj, Alf (1977) *Socialpolitisk kritik*. Lund: Studentlitteratur
- Rose, Nikolas (1999) *Powers of freedom. Reframing political thought*. Cambridge: Cambridge University Press
- Rustad, Linda M. (1998) Kunnskap som delvise forbindelser. I Kristin Asdal, Ann-Jorunn Berg, Britta Brenner, Ingunn Moser & Linda M. Rustad (red): *Betatt av viten. Bruksanvisninger til Donna Haraway*. Oslo: Spartacus.
- Rättsnätet (2009) *Socialtjänstlag (2001:453)* (Elektronisk)
<http://www.notisum.se/rnp/sls/LAG/20010453.htm> (02.03 2009)
- Salonen, Tapio og Richard Ulmestig (2004) *Nedersta trappsteget – en studie om kommunal aktivering*. Växjö: IVOSA, Växjö Universitet.
- Simon, Barbara Levy (1994): *The empowerment tradition in social work. A History*. New York: Columbia University Press
- Skeggs, Beverly (2000) *Att bli respektabel – konstruktioner av klass och kön*. Göteborg: Daidalos
- Slettebø, Tor (2000) Empowerment som tilnærming i sosialt arbeid. I *Nordisk Sosialt Arbeid*. 2, 20, 75-85
- Staples, Lee H. (1990) *Powerfull ideas about empowerment*. I *Social Work* vol 14, 2, 29 - 42

- Starrin, Bengt (1997) Empowerment som tankemodell. I Erik Forsberg & Bengt Starrin (red.): *Frigörande kraft – empowerment som modell i skola, omsorg och arbetsliv*. Stockholm: Gothia
- Starrin, Bengt (2007) Empowerment som förhållningsätt – kan vi lära oss något av Pippi Långstrump? I Ole Petter Askehim & Bent Starrin (red.): *Empowerment i teori och praktik*. Malmö: Gleerups Utbildning AB.
- Sunesson, Sune (2006) *Socialt arbete som internationellt forskningsområde*. I Anna Meeuwisse, Sune Sunesson & Hans Swärd (red.): *Socialt arbete en grundbok*. Stockholm: Natur och kultur
- Süssner, Henning (2002) "Man bör ta vara på det som bär frukt" *Integrationsverkets stöd till projekt med syfte att förebygga våld inom familjer och främja jämställdheten mellan könen – en analys av utvalda projekterfarenheter*. Integrationsverkets stencilserie 2002:8. Norrköping: Integrationsverket
- Sørensen, Nelli Øvre (2006) *I virkeligheden udenfor. Et dobbeltperspektiv på på sygeplejerskers arbejde i en psykiatrisk institution. En analyse af magt, styrings- og selvstyringsteknikker*, Afhandlinger fra Forskerskolen i Livslang Læring, Roskilde,. Roskilde Universitetscenter, (elektronisk) http://diggy.ruc.dk/bitstream/1800/2057/1/I_virkeligheden_udenfor.pdf (17.02.2009)
- Tengquist, Anna (2007) Att begränsa eller skapa möjligheter – om centrala förhållningsätt i empowermentarbete. I Ole Petter Askehim & Bent Starrin. (red.) *Empowerment i teori och Praktik*. Malmö: Gleerups
- Thomsson, Heléne (2002a) *Kvinnor, makt och förändring – att möta kvinnor i behov av stöd*. Lund: Studentlitteratur
- Thomsson, Heléne (2002b) Feministisk integrationsarbete – eller vem skal definere vems behov? I Paulina de los Reyes, Irene Molina & Diana Mulinari (red.): *Maktens (o)lika förklådnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoliala Sverige: en festskrift till Wuokko Knocke*. Stockholm, Atlas
- Triantafillou, Peter & Mikkel Risbjerg Nielsen (2001) Policing empowerment: the making of capable subjects. *History of the human sciences*. 14, 2, 63-86
- Turunen, Päivi (2004): *Samhällsarbete i Norden. Diskurser och praktiker i omvandling*. Växjö: Växjö University Press
- Villadsen, Kaspar (2003) *Det sociale arbejdes genealogi. Om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker*. København: Sociologisk institut

- Villadsen, Kaspar (2006) Forord til den danske udgave. I Dean, Mitchell *Governmentality Magt og styring i det moderne samfund* København, Forlaget Sociologi.
- Zetterberg, Pär (2004) *Vägen in? Om etniska föreningar som "skoler i demokrati"* I Föreningsliv, makt och integration, Rapport från integrationspolitiska maktutredningens forskningsprogram, DS 2004:49, Stockholm: Justitsdepartementet.
- Zimmerman, Marc A. & Rappaport, Julian (1988) Citizen Participation, Perceived Control and Psychological Empowerment *American Journal of Communitypsychology*. 16, 5, 725-750
- Øvreid, Bjarne (2007) Empowerment är svaret, men vad var frågan? I Ole Petter Askheim & Bent Starrin. (red.) *Empowerment i teori och Praktik*. Malmö: Gleerups

Lund Dissertations in Social Work

1. Svensson, Kerstin (2001) *I stället för fängelse? En studie av vårdande makt, straff och socialt arbete i frivård*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
2. Jönson, Håkan (2001) *Det moderna åldrandet. Pensionärsorganisationernas bilder av äldre 1941-1995*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
3. Habermann, Ulla (2001) *En postmoderne helgen? Om motiver till frivillighet*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
4. Jarhag, Sven (2001) *Planering eller frigörelse? En studie om bemyndigande*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
5. Tops, Dolf (2001) *A society with or without drugs? Continuity and change in drug policies in Sweden and the Netherlands*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
6. Montesino, Norma (2002) *Zigenarfrågan. Intervention och romantik*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
7. Nieminen Kristofersson, Tuija (2002) *Krisgrupper och spontant stöd. Om insatser efter branden i Göteborg 1998*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
8. Laanemets, Leili (2002) *Skapandet av feminitet. Om kvinnor i missbrukarbehandling*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
9. Magnusson, Jan (2002) *Ny situation - ny organisation. Gatutidningen Situation Sthlm 1995-2000*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
10. Johnsson, Eva (2002) *Självordsförsök bland narkotikamisbrukare*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
11. Skytte, Marianne (2002) *Anbringelse af etniske minoritetsbørn. Om socialarbejderes vurderinger og handlinger*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
12. Trulsson, Karin (2003) *Konturer av ett kvinnligt fält. Om missbrukande kvinnors möte i familjeliv och behandling*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
13. Bangura Arvidsson, Maria (2003) *Ifrågasatta fäder. Olika bilder av fäder till socialt utsatta barn*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.

14. Jönsson, Leif R. (2003) *Arbetslöshet, ekonomi och skam. Om att vara arbetslös i dagens Sverige*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
15. Ingvad, Bengt (2003) *Omsorg och relationer. Om det känslomässiga samspelet i hemtjänsten*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
16. Hedblom, Agneta (2004) *Aktiveringspolitikens Janusansikte. En studie av differentiering, inklusion och marginalisering*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
17. Blomberg, Staffan (2004) *Specialiserad biståndshandläggning inom den kommunala äldreomsorgen. Genomförandet av en organisationsreform och dess praktik*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
18. Granér, Rolf (2004) *Patrullerande polisens yrkeskultur*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
19. Giertz, Anders (2004) *Making the Poor Work. Social Assistance and Activation Programs in Sweden*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
20. Hjort, Torbjörn (2004) *Nödvändighetens pris. Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
21. Wolmesjö, Maria (2005) *Ledningsfunktion i omvandling. Om förändringar av yrkesrollen för första linjens chefer inom den kommunala äldre- och handikappomsorgen*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
22. Hjortsjö, Maria (2005) *Med samarbete i sikte. Om samordnade insatser och samlökaliserade familjecentraler*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
23. Elvhage, Gudrun (2006) *Projekt som retorik och praktik. Om utvecklingsarbetete på särskilda ungdomshem*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
24. Olsson, Martin (2007) *Unga vuxna med en historia av uppförandestörning. En långtidsuppföljning med ett salutogent och ekologiskt perspektiv*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
25. Panican, Alexandru (2007) *Rättighet och Rättvisa. Användbarheten av rättighet och rättvisa i sociala projekt*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
26. Raunkiær, Mette (2007) *At være døende hjemme. Hverdagsliv och*

- idealer*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
27. Ulmestig, Rickard (2007) *På gränsen till fattigvård. En studie om arbetsmarknadspolitik och socialbidrag*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 28. Liedgren Dobronravoff, Pernilla (2007) *Att bli, att vara och att ha varit. Om ingångar i och utgångar ur Jehovas vittnen*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 29. Ponnert, Lina (2007) *Mellan klient och rättsystem. Tvångsvård av barn och unga ur socialsekreterares perspektiv*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 30. Gassne, Jan (2008) *Salutogenes, Kasam och socionomer*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 31. Righard, Erica (2008) *The welfare mobility dilemma. Transnational strategies and national structuring at crossroads*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 32. Larsson, Monica (2008) *Att förverkliga rättigheter genom personlig assistans*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 33. Martinell Barfoed, Elizabeth (2008) *Berättelser om adoption*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 34. Olsson, Tina (2009) *Crossing the quality chasm? The short-term effectiveness and efficiency of MST in Sweden: An example of evidence-based practice applied to social work*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.